

Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst

A.L. Kok

editie G.R.W. Dibbets

bron

A.L. Kok, *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* (ed. G.R.W. Dibbets). Van Gorcum, Assen 1981

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/kok_012ontw01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Woord vooraf

A.L. Kóks *Ont-werp der Neder-duitsche letter-kunst* is binnen de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde niet geheel onopgemerkt gebleven. Al bijna 60 jaar geleden duidde De Vooy's het aan als de verbinding tussen de spraak-kunst uit de triviumperiode met die uit de achttiende eeuw, als de brug 'die van Van Heule naar Moonen voert'.

Met deze uitgave wordt de tekst van het *Ont-werp* bereikbaar en, naar ik hoop, toegankelijk gemaakt. Het bronnenonderzoek, waarvan het resultaat in een deel van de inleiding en in de kommentaar is vastgelegd, is wat ontluisterend voor Kók: het *Ont-werp* blijkt voor het overgrote deel terug te gaan op Vossius' en Van Heules spraakkunstige arbeid.

Aan deze uitgave heb ik een aantal bijlagen toegevoegd: ze doen ons Kók als taalkundige wat beter kennen, laten zien dat hij zich al vanaf zijn eerste publikaties heeft geïnteresseerd voor de spraakkunst van het Nederlands, en dat hij met zijn boek beoogde de grammatica binnen het kader van het trivium toegankelijk te maken.

Mijn dank gaat hier uit naar mevrouw drs. E. Ruijsendaal die mij een aantal aanvullende gegevens deed toekomen, naar dr. S. Hart die een aantal onbekende gegevens aangaande het leven van Kók uit de Amsterdamse archieven te voorschijn bracht, naar prof. dr. D.M. Bakker, drs. H. Klifman en dr. L. Peeters, die bij het typoscript een aantal kritische opmerkingen plaatsten, evenals drs. J. Knol over wiens nauwgezette lezing van het typoscript menige bladzijde van deze uitgave een boekje open zou kunnen doen.

Malden-Nijmegen
G.R.W. Dibbets

Verwijzingen

- Ampzing: S. Ampzing, *Nederlandsch tael-bericht* (1628) in Zwaan 133-191 (verwezen is naar de paginering in het oorspronkelijke werk)
- Van Calcar: W. van Calcar, *Over comparatief- en vergelijkingszinnen*. Assen, 1971
- Caron: W.J.H. Caron, *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici*. Groningen-Batavia, 1947(1972²)
- Dafforne: R. Dafforne, *Grammatica oste Leez-leerlings steunsel*. Amsterdam, 1627
- Dibon: P. Dibon, *La philosophie néerlandaise au siècle d'or*. Tome 1: *L'enseignement philosophique dans les universités à l'époque précartésienne (1575-1650)*. Parijs etc., 1954
- Van Gherwen: A. van Gherwen, *Voor-loperken, inhoudende een kort onderricht der letter-kunst*. Rotterdam, 1624
- De Heuiter: P. de Heuiter, *Nederduitse orthographie* Antwerpen, 1581 (geciteerd naar de heruitgave door G.R.W. Dibbets, Groningen, 1972, met verwijzing naar de paginering van het oorspronkelijke werk)
- Van Heule 1625: Chr. van Heule, *De Nederduytsche grammatica oste spraec-konst*. Leiden, 1625 (geciteerd naar de heruitgave door W.J.H. Caron, Groningen, 1953 (1971²) met verwijzing naar de paginering van het oorspronkelijke werk)
- Van Heule 1633: Chr. van Heule, *De Nederduytsche spraec-konst oste tael-beschrijvinghe*. Leiden, 1633 (geciteerd naar de heruitgave door W.J.H. Caron, Groningen, 1953 (1971¹) met verwijzing naar de paginering van het oorspronkelijke werk)
- Heyns: P. Heyns, *Cort onderwijs van de acht deelen der Fransoischer talen*. Zwolle, 1605
- De Hubert: A. de Hubert, *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduitze tale* (1624) in Zwaan 121-131 (verwezen is naar de paginering in het oorspronkelijke werk)
- Jellinek: M.H. Jellinek, *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung*. 2 dln. Heidelberg, 1913-1914 (1968²)
- Kuiper: E.J. Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre' van 1625*. Groningen, 1958
- Lambrecht: J. Lambrecht, *Nederlandsche spellinghe*. Gent, 1550 (heruitgave: Gent, 1882)
- LB: *Leuvens(ch)e bijdragen*
- Leupenius: P. Leupenius, *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale*. Amsterdam, 1653 (geciteerd naar de heruitgave door W.J.H. Caron, Groningen, 1958, met verwijzing naar de paginering van het oorspronkelijke werk)
- Michael: I. Michael, *English grammatical categories and the tradition to 1800*. Cambridge, 1970
- NNBW: *Nieuw Nederlandsch biographisch woordenboek*
- Ntg: *De nieuwe taalgids*
- Rademaker: C.S.M. Rademaker, *Gerardus Joannes Vossius*. Zwolle, 1967
- Van der Schuere: J. van der Schuere, *Nederduydsche spellinge*. Haarlem, 1612 (geciteerd naar de heruitgave door F.L. Zwaan, Groningen-Djakarta, 1957, met verwijzing naar de paginering in het oorspronkelijke werk)
- Sexagius: A. Sexagius, *De orthographia linguae Belgicae*. Leuven, 1576 (geciteerd naar de heruitgave door L. Goemans, in LB 3 (1899-1900): 183-245)

Twe-spraack: Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst. Leiden, 1584
(geciteerd naar de heruitgave door W.J.H. Caron, Groningen, 1962, met
verwijzing naar de paginering van het oorspronkelijke werk)

VAR: G.J. Vossius, *Aristarchus, sive De arte grammatica libri septem*. Amsterdam, 1635 (geciteerd naar de editie Amsterdam, 1695)

VG: G.J. Vossius, *Latina grammatica*. Amsterdam, 1648⁴

VGa: opmerkingen in margine in VG

VS: G.J. Vossius, *Latina syntaxis*. Amsterdam, 1648 (waarmee, gezien de doornummering van de paginering, werd uitgegeven *Latina prosodia*)

VSa: opmerkingen in margine in VS

WNT: *Woordenboek der Nederlandsche taal*

Waerneming: P.C. Hooft, *Waernemingen op de Hollandsche tael*, in Zwaan 235-256

Zwaan: *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*.

Groningen-Batavia, 1939 (Groningen, 1974²)

Voor de vertalingen van Kók, waarnaar in de inleiding en de noten met een korte titelaanduiding een aantal malen wordt verwezen, zie § 2.

Inleiding

1. *Leven van Kók*

De Nederlandse biografische woordenboeken bevatten nauwelijks informatie over het leven van A.L. Kók. De hier volgende gegevens werden voor het overgrote deel verstrekt door dr. S. Hart, gemeentearchivaris van Amsterdam, na onderzoek in de Amsterdamse doop-, trouw- en begrafenisboeken¹.

Op 19 mei 1612 deden de lakenbereider Jellis Reiners, afkomstig uit Stickhausen (bij Emden in Oost-Friesland), wonend in de Sint Jacobsstraat, weduwnaar van Fijtgen Gijbertsdr., en de uit Groningen afkomstige vijfentwintigjarige Marie Lodewijksdr., wonend op de Bierkade, te Amsterdam aangifte van hun voorgenomen huwelijk. Op 3 juni daaropvolgend werd op het stadhuis dit huwelijk bevestigd.

Uit dit huwelijk werd A(l)lardus (door sommigen ten onrechte als Adam aangeduid²) Lodewijk geboren, die als zoon van Gillis Reynartsz. op 17 maart 1616 wordt gedoopt. Ongeveer een jaar later moet zijn vader zijn overleden: op 4 mei 1619 gaat Maria Lodewycsdr. - zij zal in 1664 tijdens de pestepidemie komen te overlijden -, wonend in de Dolle Bagijnsteeg, die verklaart ongeveer twee jaar weduwe te zijn van Gillis Reyniersz., in ondertrouw met Willem Jansz., evenals haar eerste echtgenoot lakenbereider. Deze tweede man van Kóks moeder was afkomstig uit Mühlheim en woonde in Amsterdam in de Wijdesteeg.

Dit echtpaar staat te boek als de ouders van Lodewijk Meijer³, die op 18 oktober 1629 in de Oude Kerk te Amsterdam wordt gedoopt, en op 25 november 1681 begraven wordt. Allardus Kók is dus de halfbroer van de

- 1 Brief van 28 januari 1974. De namen zijn hier telkens overgenomen in de door de heer Hart vermelde spelling.
- 2 A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Dl. 9. Haarlem, 1860: 296-297 en K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. 's-Gravenhage-Djakarta, 1952²: 278.
- 3 De naam Meijer wordt al door Lodewijks vader gevoerd: wanneer op 26 januari 1664 de begraafacte wordt opgemaakt van Lodewijks moeder, wordt zij aangeduid als 'Marya Lodewijcks, wedu van Willem Jansz. Meyer van de Bier Caey'. Ik spel hier *Meijer*, aangezien ik deze schrijfwijze in handtekeningen bebezigd zag.

medicus-wijsgeer-schouwbουργegent Meijer, cartesiaan, vriend van Spinoza, vooraanstaand lid van Nil Volentibus Arduum⁴. Deze familierelatie vormt een verklaring ervoor dat Meijer in 1653 en 1655 na Kóks dood nog werken van deze uitgeeft, en dat er in werken van Kók prijzende lofdichten van Meijer te vinden zijn⁵.

Op 7 juli 1640 gaan in Amsterdam in ondertrouw de vierentwintigjarige zijdereder Alardus Kók, wonend op de Bierkade, en de eenentwintigjarige Trijntje Caspers uit Amsterdam, wonend op de hoek van de Betaniënstraat; als getuigen zijn aanwezig Marretie Lodewijx, moeder van de bruidegom, en Magdalena Nannincx, moeder van de bruid. Het huwelijk wordt op 24 juli 1640 in de Nieuwe Kerk bevestigd. Zeker één kind is uit dit huwelijk geboren: op 20 juli 1663 gaan de vierentwintigjarige chirurgijn Rijcker Datus, afkomstig uit Noordhorn, wonend op de Prinsengracht, en de eenentwintigjarige Neeltje Kockx, wonend op de hoek van de Betaniënstraat, in ondertrouw, waarbij Jan Datus en Trijntje Caspers getuigen zijn. De huwelijksbevestiging vindt plaats op 12 augustus 1663 te Diemen, waarna op 7 september 1663 de poorterinschrijving geschiedt van Rijcker Datis, die getrouwd is met Neeltje Cox, dochter van Allardus Cock, in zijn leven muzikant⁶ en poorter.

Allardus Kók is - het blijkt uit de zojuist vermelde poorterinschrijving van zijn schoonzoon - inmiddels overleden: 9 augustus 1653 werd hij in de Oude Kerk begraven, pas zevenendertig jaar oud. Zijn weduwe, nu aangeduid als Trijntje Kaspers Cruyselbergh, gaat op 20 januari 1656 in ondertrouw met Jan Dates Meyme, afkomstig uit Noordhorn, een zesentwintigjarige factor die in Amsterdam op de Heiligeweg woonde. Trijntje Caspers trouwt dus op 15 februari 1656 met de negen jaar oudere broer van haar latere schoonzoon Rijcker.

Mogelijk, gezien zijn kennis van het Latijn zelfs zeer waarschijnlijk, is Kók leerling geweest van een van de twee 'hoofd-scholen' van Amsterdam, waar

- 4 Vgl. over Meijer. K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*. 's-Gravenhage, 1896; C.L. Thijssen-Schoute, *Lodewijk Meyer en diens verhouding tot Descartes en Spinoza*. Leiden, 1954 (ook in C.L. Thijssen-Schoute, *Uit de republiek der letteren; elf studies op het gebied der ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw*. 's-Gravenhage, 1967: 173-194); dezelfde: *Nederlands Cartesianisme, in Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, afd. letterkunde, NR 60. Amsterdam, 1954: 394-404.
- 5 Vgl. ook het slot van bijlage 9, waar Meijer m.b.t. Kók schrijft: 'om onzes Broeders zal. ghe-d. voet-stappen warm te houden'.
- 6 Vgl. in dit verband L. Meijers sonnet *Op Alhardt L. Kóks Radt van Avondtuuren* (vgl. hieronder § 2, no 13), strofe 2:
Zijn [Kóks] Jeughdt noch leeren most, de kittel-keur'ghe snaaren
Van arm-veel met sijn keel, van Syter met zijn zingen
(Op dat hy smaakte jong ook jonger oeffeningen)
In maat-rijk' eendracht van betoov'rendt vleyen paaren.
Of Kók ook, gezien zijn achternaam, het koksvak heeft beoefend, heb ik niet kunnen achterhalen. Vgl. echter ter versterking van mijn vermoeden het hierna op p. XXV geciteerde gedichtje van Meijer, en Kóks spreuk *Kookt smakelyk* bij de Voor-reden van zijn vertaling *Kort beghrijp* (zie § 2, no 2).

‘de jonghe Jeught van kints been af’ ‘nae elckx gheleghentheydt inde Latijnsche, Grieksche, Duytsche ende Fransoysche talen, mitsgaders om wel te leeren schrijven, Cijfferen ende rekenen onderwesen’ werd⁷. Maar noch van de Latijnse school noch van het (in 1631 opgerichte) Athenaeum illustre te Amsterdam gaan de leerlingenlijsten terug tot in de tijd waarin Kók deze instellingen kan hebben bezocht.

2. Werk

Deze paragraaf geeft een overzicht in volgorde van verschijnen van achterhaalde oorspronkelijke werken en vertalingen van de hand van A.L. Kók. Bij de vertalingen is tevens de titel opgenomen van de oudste druk van het originele werk die mij onder ogen kwam. Binnen het kader van deze publikatie leek het mij niet noodzakelijk om te trachten te achterhalen welke druk Kók bij zijn vertalingen precies heeft gebruikt. Verschijningsjaren en -plaatsen van eventuele latere heruitgaven zijn in de noten vermeld. Onderscheid tussen romeins en gotisch lettertype is niet gemaakt.

1. Korte en klare uytlegghing | des | Christelyken ghelóófs, van Hulrich | Zwinghel verkondicht, en weynigh | voor sijn dóódt an den Christlyken | Kóning gheschreven. | Na 't voor-beeldt van Zurich uyt het | Latijn in Duytsch overghezet | door A.L.K. | Matt. II. | Komt al die belast en beladen zijt, tót my, | ik zal u rust verleenen. | [Vignet] Tót Amsterdam. | Ghedrukt by Iohannes laquet, | Voor Hektór Zekers, Boekbinder op de | Nieuwe-zijds after Borghwal, after d'Ap-| pel markt. In't Jaer 1644⁸.

Vertaling van: Christia- | nae Fidei a Huld-| rycho Zvinglio Praedica- | ta, breuis et clara expositio, ab ipso Zuin- | glio paulo ante mortem eius ad Regem | Christianum scripta, hactenus a ne- | mine excusa et nunc primum | in lucem aedita. | Matt. II. | Venite ad me omnes qui laborati et onerati | estis, et ego requiem uobis praestabo. | M.D.XXXVI⁹.

2. Frank Burghersdijks | Kort Be-ghrijp | van 't | Reden-konstigh Onderwijs, | óft | Reden-konstigh Ruigh-Be-werp. | Waar in de Voor-naamste Uit-beeldingen, | Schiftingen, en Reghels tót de Reden-konst be-hóó- | rende, door Vraaghen en Antwóórden, kort | en klaarlijk voor-ghe-stelt worden. | Tót Nut der Hóllandtsche Schóólen. | En nu ten dienst der

7 *Handvesten, oft privilegien, handelingen, costumen, ende willekeuren der stadt Amstelredam.* Amsterdam, 1639: 215 in de willekeur van 1623 over de Latijnse scholen.

8 Deze vertaling is van Kók: In *Kort beghrijp* (vgl. no 2) 6 spreekt hij van de ‘waarachtighe Bekentenis van de Dienaars tot Zurich, by my onlanghs overghezet’, en ibid. 39 van de ‘Waare Bekentnis van de Dienaars tót Zurich onlanghs ver-taalt en uit-ghe-gheven’, waarin hij een verklaring t.a.v. enkele onjuistheden heeft opgenomen.

9 Ik ontleend deze titel aan *Zwingli-Bibliographie. Verzeichnis der gedruckten Schriften von und über Ulrich Zwingli.* Zusammengestellt von Georg Finsler. Zürich, 1897: 72.

waare Lief-hebbers dezer Konst | uit het Latijn ver-taalt, en met eenighe korte | ver-klaaringen ver-rijkt. | [Vignet] t'Aemstelredam, | Voor Gerrit Willemsz, Boekverkóóper wóónen-|de inde Nieuwe Gast-huis Molen steegh, in't Groot | Kantoor Boek. Anno 1646¹⁰.

Vertaling van: Franconis Bvrgersdici | Institvtionum | Logicarvm | Synopsis, | sive | Rudimenta Logica. | In quibus praecipuae definitiones, divisiones, & regu-|lae, ad artem Logicam pertinentes, per quaestiones & | responsiones, breviter & dilucide proponuntur. | In usum Scholarum Hollandicarum. | Lvgdvni Batavorm, | Apud Abrahamvm Commelinvm. | Anno M DC XXXII. | Cum Privilegio¹¹.

3. Institutio Logica, | Dat is, | Reden-konstigh | Onder-wys, | Be-ghreepen in twe Boeken; | Door | Frank Burghers-dyk, | In zijn leven Professor tot Leyden, | Uit last der Hoogh-mooghende Heeren Staaten | van Hollandt en West-Fries-landt, tót dienst der | Schóólen van haar Landt-schap, | Uit de Reghelen van Aristoteles met een nieuw Be-leedt | en Wijs ghe-vormt en uit-ghe-gheeven. | En nu ten besten van alle Lief-hebbers | in Neder-duitsch ver-taalt. | [Vignet] t'Amsterdam, Ghedruckt by Nicolaes van Ravesteyn. | Voor Gerrit Willemsz. Boek-verkooper, in de nieuwe | Gast-huys Moolen-steegh in 't groot Kantoor-boek. 1646¹².

Vertaling van: Franconis Bvrgersdici | Institvtionvm | Logicarvm | Libri duo, | Decreto Illustr. ac Potent. DD. Ordinvm | Hollandiae & West-Frisiae, | in usum Scholarum ejusdem | Proviciae, | Ex Aristotelis, Keckermanni, aliorumq. praeci-|puorum Logicorum praeceptis recensitis, | novâ methodo ac modo forma-|ti, atque editi. Lvgdvni Batavorvm, | Apud Abrahamvm Commelinvm. M.DC.XXVI. | Cum privilegio¹³.

4. Idea | Philosophiae Naturalis. | Dat is: | Ont-werp der | Natuurlyke | Wys-gheerte | Oft | Be-leedt van de uit-beeldingen en | ghe-schillen der | Natuur-weet. | In 't Latijn t'zaam-ghe-stelt door | Frank Burghers-dyk, | In zijn leven Professor óft Hoógh-leer-|meester der Wijs-gheerte in de

10 Dit werk verscheen juist vóór of tegelijk met het volgende, gezien Kóks opmerking op p. 136: 'Om-dat de Schrijver den Leezer in deze zaak tót zijn ghróót Onder-wijs ver-zendt en het zelve nóch nóóyt duytsch ghe-spróóken heeft, zó zullen wy het zelve den leezer ten besten hier by-voeghen'. Zie ook *De ver-taaler an den zelfden in Institutio logica* (bijlage 3). Dibon 124 wijst erop dat Kóks *Sinopsis logica* (vgl. no 7) dezelfde vertaling bevat als dit werk.

11 Dibon 124 vermeldt herdrukken Cambridge, 1637, 1644, 1666; Leiden, 1645; Amsterdam, 1659, 1685. Vgl. over Burgersdijk *NNBW 7* (1927), kol. 229-231; Dibon 90-126; C.L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, in *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, afd. letterkunde, NR 60. Amsterdam, 1954: 116 E.G. Ruestow, *Physics at seventeenth and eighteenth-century Leiden: philosophy and the new science in the university*. Den Haag, 1973, met name hst 2 (p. 16-33): *Franco Burgersdijk: late scholasticism at Leiden*. Burgersdijks boek was in gebruik bij het onderwijs in de Latijnse scholen (vgl. Kuiper 139) en ook in Oxford (vgl. E.J. Ashworth, *Language and logic in the post-medieval period*. Dordrecht-Boston, 1974: 18).

12 Dibon 124 vermeldt een herdruk Amsterdam, 1658.

13 Dibon 123 noemt herdrukken Leiden, 1634, 1645; Cambridge, 1637, 1644, 1647, 1666, 1680; Londen, 1651; Amsterdam, 1653, 1660, 1685.

Hoóghe| Schoól van Leyden. | En nu ten besten van de Lief-hebbers der | Wijsheid ver-taalt, en met an-teke-|ningen ver-klaart door | A.L. Kók. | [Vignet] t'Amsterdam, | Voor Johannes Troóst Boek-verkooper, op de hoek van de | Stil-steegh in 't ghe-kroónde Schrijf-boek. 1648¹⁴.

Vertaling van: Idea | Philosophiae | Naturalis, | collecta & consignata, | A | Francone Bvrgersdicio | Lib. Artium Magistro, & in Academiâ | Lugduno Batavâ Logices & Ethi-|ces Professore ordinario. | Lvgd. Batavorvm | Apud Bonavent. & Abrahamvm | Elzevirivm. | Anno M D C XXII¹⁵.

5. Institutio Physica, | Dat is: | Onder-wijs der | Natuur-weet | Be-ghrijpende de ghansche | Natuurlijke Wijs-gheerte. | In 't Latijn t'zaam-ghestelt door | Frank Burghers-dyk, | In zijn leven Professor óft Hoógh-leer-|meester der Wijs-gheerte in de Hoó-|ghe Schoól van Leyden. | En nu ten besten van de Lief-hebbers | der Wijsheid ver-taalt door | A.L. Kók. | [Vignet] t'Amsterdam, | Voor Iohannes Troóst, Boek-verkooper, op de hoek | van de Stil-steegh in 't ghe-kroónde Schrijf-boek. 1648¹⁶.

Vertaling van: Collegivm | Physicvm. | In quo | Tota Philosophia naturalis aliquot dispu-|tationibus perspicue & compendiose | explicatur. | Auctore & Praeside | M. Francone Bvrgersdicio, in | alma Batavorum Academia Philosophiae | Professore ordinario. | Seriem & titulos Disputationum, & nomina eorum qui | in singulis disputationibus responderunt, se-|quentes paginae demonstrant. | Lvgdvni Batavorvm, | Ex Officinâ Bonaventvrae & Abrahami | Elzevir. Academ. Typograph. | M D C XXXII¹⁷.

6. Elementa Rhetorica, | Dat is | Be-ghinselen | der | Reden-rijk-konst. | In-zonderheit van de Leer | der | Waalingen en Ghe-stalten. | Tót nut der Schoólen van Hollandt en | West-vries-landt in't Latijn t'zaam-|ghe-stelt door | Gher. Jo. Vossius. | Hoógh-leer-meester in de Doorluchtighe Schoól | van Amsterdam. En nu den Lief-hebbers ten besten in Neêr-duitsch | ver-taalt door A.L. Kók. | [Vignet] t'Amstelredam. | Voor Johannes Troóst, Boek-verkoóper op de hoek | van de Stil-steegh in't ghe-kroóndt Schrijf-|boek 1648¹⁸.

Vertaling van: Ger. Io. Vossii | Elementa | Rhetorica, | Oratoriis ejusdem Partitionibus | accommodata: | Inque usum Scholarum Hollandiae | & West-Frisiae edita. | [Vignet] Aberdoniae, | Excudebat Edward Rabanus. | Impensis Davidis Melvil. 1631¹⁹.

14 Dibon 124 vermeldt een herdruk Amsterdam, 1657. In het *An den Lezer* schrijft Kók van zins te zijn een *Redenrykkonst* te vertalen; ik concludeer daaruit dat zijn vertaling van *Elementa rhetorica* (vgl. no 6) nog niet was verschenen.

15 Dibon 123 vermeldt herdrukken Leiden, 1627, 1635, 1640, 1645, 1652; Amsterdam, 1649, 1657; Utrecht, 1652. Vgl. voor de Elzevieruitgaven van het werk van Burgersdijk Alphonse Willems, *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques*. Bruxelles, 1880 (ré-éd. Nieuwkoop, 1962) en E. Rahir, *Catalogue d'une collection unique de volumes imprimés par les Elzevier et divers typographes hollandais du xviie siècle*. Parijs, 1887 (ré-éd. Nieuwkoop, 1965).

16 Vgl. Dibon 124.

17 Dibon 124 vermeldt herdrukken Leiden, 1637, 1642, 1650; Oxford, 1664.

18 Rademaker 279 vermeldt een heruitgave Amsterdam, 1678.

19 Rademaker vermeldt op p. 280, noot 601 dat de eerste druk van Vossius' boek, uit 1626, onvindbaar is. De hiergenoemde editie uit 1631 bevindt zich in de bibliotheek te Aberdeen. Vgl. ook de titelvermelding in A.W. Pollard en G.R. Redgrave, *A short-title*

7. Sinopsis Logica, | Dat is, | Kort Be-ghrijp | van't | Reden-konstigh | Onder-wys, | oft | Reden-konstigh Ruigh-Be-werp: | Door | Frank Burghers-dyk. | Waar in de Voor-naamste Uit-beeldingen, Schiftin-| gen, en Reghels tót de Reden-konst be-hóórende, door | Vraaghen en Ant-wóórden, kort en klaar-| lijk voor-ghestelt worden. | Tót Nut der Hollandtsche Schóólen. | En nu ten dienst der Lief-hebbers dezer Konst uit het | Latijn ver-taalt, en met eenighe korte ver-klaaringen ver-rijkt. | Den tweeden Druk, van nieus oversien en verbeterd. | [Vignet] t'Aemstelredam, | Voor Gerrit Willemsz, Boek-verkóóper in de Nieuwe | Gast-huis Molen-steegh, in't Groot Kantoor Boek. 1648²⁰.

8. Fredryk Spanheims, | Rector der Hoóghe Schoól van Leiden, | Lyk-Reden | Ter be-roemder ghe-dachtenis van | den Door-luchtighen Heldt | Fredryk | Henryk | On-verwinlijkste Vórst van Oran-| jen, Ghraaf van Nassouw, &c. | Ghe-spróken tot Leiden, den 11 van Maay, | 1647. Ver-taalt door A.L. Kók.

Vertaling van: Friderici Spanhemii, | Acad. Lugd. Bat. p.t. Rectoris | Laudatio Funebri | Celsissimi Herois | Frederici | Henrici | Invictissimi Aravisionensium | Principis, Nassoviae Comitum, &c. | Excelsae Memoriae | Dicta Leidae iv. Eid. Mai. M. D C XLVII. | Lugduni Batavor. | Ex Officinâ Elzeviriana. | Anno M. D C XLVII. | Decreto & sumptibus Nobiliss. & Ampliss. Academiae Curatorum | & Coss. Reip. Lugduno-Batavae.²¹

9. Jan Henryk Daubers | Lyk-Reden | Over de Doodt | Van den hoóghsten en moghensten Vórst | Fredryk | Henryk | By G.G. Hoóghste Vórst van Oranjen, | Ghraaf van Nassouw, &c. der ver-eende | Neder-landen, Stadt-houder, Opperste en | On-verwinlijkste Veldt-Heer te water en te | landt, Wreeker van Vader-landt, Vader en | Vryheidt, &c. Mil-daadighste Stichter van | de nieuwe Hoóghe Schoól en het Oranjisch | Collegii te Breda, &c. de ghroótste Vórst, en | door de ghansche werltd ver-maardtste

catalogue of books printed in England, Scotland, and Ireland and of English books printed in abroad 1475-1640 (herziene ed.). dl. 2. Londen, 1976: 430, waar ook een uitgave uit 1631 te Oxford wordt opgegeven. Vossius' boek was in gebruik bij het onderwijs op de Latijnse scholen (vgl. Kuiper 139).

20 Herdruk van het hierboven onder no 2 genoemde werk, maar onder andere titel, reden waarom deze uitgave hier afzonderlijk wordt vermeld. Dibon 124 vermeldt een herdruk Amsterdam, 1658.

21 De hier als 8 en 9 genoemde vertalingen van Kók zijn opgenomen in: Lyck- Redenen | en | Gedichten: | Begrypende de | Afkomst, 't Leven, voorneemste Daden en | 't Af-sterven van sijn Hoogheydt | Fredryck | Henryck, | In sijn leven Vorst van Oranjen, &c. | Voor-gesteld door de beroemteste en geleertste | Mannen en Dichters deser eeuw. | En versiert met de Afbeeldsels van Haere Hoogheden, Vorst | Fredrijck (hooghgedacht.) Vorstin Amelia en Vorst Wil-| lem; seer konstigh naer 't leven in koper gesneden. | t'Amsteldam, | By Nicolaes van Ravesteyn, | op S. Anthonis Marckt, 1648. Kóks vertalingen aldaar 1-80 en 140-210. Bij enkele andere vertalingen staat de naam van de vertaler niet vermeld, b.v. bij gedichten van Spanheim. De heer A.J. Hoogenboom te Ewijk zeg ik hier dank voor zijn gegevens betreffende de beide lijkredes die Kók vertaalde.

| Ver-winner en Zeghe-praaler, &c. ter heer-lijker ghe-dachtenis, | Opentlijk ghe-daan
| Tót Breda den xv May, in de ghroote | Hoór-plaats, | En Over-ghezet door A.L.
Kók.

Vertaling van: Johannis Henrici Dauberi | Oratio | Funebris | In excessum
| celsissimi ac polentissimi Principis, | Frederici Henrici | D.G. Svpremi
Aravsiorm Prin-|cipis, Comitiss Nassoviae, &c. Foederati Belgii |
Gubernatoris, Militiaeque Svmmi et Invictissimi-|mi Terra Marique Imperatoris,
Patriae Patris, | Libertatis Vindicis &c. Novae Illvstris Avriacae | et Collegii
Avriaci, quae Bredae svnt, Mvnifi-| centissimi Fundatoris, &c. Principis
Maximi et | toto orbe Celebratissimi Victoris, Trivm-|phatoris, &c.
Gloriosissimae Memoriae, | Publicè habita | Bredae xv. Maji in Auditorio
Majori. Bredae, | Ex Officinâ Joannis à Waesberge, Illustris | Scholae &
Collegii Auriaci Typographi Jurati Anno M DC XLVII.

10. Logica Practica, | Oft | Oeffening | Der | Reden-konst. | Leerende van alle dingen
ghe-schiktlijk | spreken en twist-redenen, en aller-ley | t'zaam-ghe-stelde schriften
ont-knoópen. | By een ghe-braght en der Reden-konst | van Frank Burghers-|dyk
toe-ghe-past. | Door | A.L. Kók. | Hier after is by-ghe-voeght een órde om een |
Predikatie te stellen, in't Latijn be-schree-|ven door Antonius Waleus en over-ghe-|
zet door den zelfden. | [Vignet] t'Amsterdam, Gedrukt by Nikolaas van Ravestein. |
Voor Johannes Troóst Boek-ver-koóper op de hoek | van de Stil-steegh in't
ghe-kroóndt Schrijf-boek. 1648²².

11. Institutio Metaphysica | Dat is, | Onder-wijs der | Over-|Natuur-weet. | In twee
Boeken be-ghreepen | en uit-ghe-gheeven na de doódt | van | Frank Burghers-dyk,
| In zijn leven Professor óft Hoógh-leer-meester | der Wijs-gheerte inde Hoógh
Schoól | van Leyden. | En nu ten besten van de Lief-hebbers der | Wijsheid ver-taalt
door | A.L. Kók. | [Vignet] t'Amsterdam, | Voor Johannes Troóst Boek-ver-koóper,
op de hoek | van de Stil-steegh in't ghe-kroónde Schrijf-boek. 1649²³.

22 Bij de hier onder 2-8, 11 en 14 genoemde werken is steeds sprake van 'vertaalt door A.L. Kók', bij 9 van 'over-ghezet'. Naar ik meen verschafte Kók met deze *Logica practica* aan zijn tijdgenoten een boek waarin de hoofdzaken uit het hierboven onder 3 genoemde werk van toelichtingen werden voorzien. Een tweede druk verscheen in 1649. Een exemplaar van de eerste druk trof ik alleen aan in de KB Brussel. Kuiper 139 heeft wel waardering voor Kóks boekje. Van de *Opera omnia* (Leiden, 1647) van de theoloog Antonius Walcus (1573-1639) raadpleegde ik het exemplaar van de universiteits-bibliotheek van Marburg/Lahn; een (fragment van een) verhandeling waarop Kóks vertaling zou kunnen berusten, trof ik niet aan.

23 Vgl. Dibon 125. Deze vertaling verscheen na *Logica practica*, waar Kók op p. 60 immers schrijft dat hij 'zo ons Ghódt ghe-zont spaart, na-zenden [zal] de Over-natuur-weet en Zeedighe Wijs-gheert, en, op-dat hen niets ghe-breeke, de Letter-konst en Reden-rijk-konst. Al met der tijd'. Ongetwijfeld zou de *Zeedighe wijs-gheert* de vertaling hebben moeten worden van Burghersdijks *Idea Philosophiae moralis*. Leiden, 1623, 1629, 1635, 1640, 1644 die werd uitgegeven te zamen met *Philosophiae naturalis* (vgl. Dibon 123). De *Reden-rijk-konst* zou de vertaling hebben kunnen worden van Vossius' *Rhetorices contractae sive partitionum oratoriarum libri v*, Leiden, 1621 etc. (vgl. Rademaker 278). Van beide vertalingen heb ik geen spoor kunnen vinden. Kwamen ze misschien nooit tot stand?

Vertaling van: Franconis Bvrgersdici | Institvtionvm | Metaphysicarvm. | Libri duo. | Opus Posthumum | Omni curâ ac diligentîâ ex ipsius Au-|thoris manu-scripto collectum. | Lvgdvni Batavorvm, | Apud Hieronymum de Vogel. | M DC XL²⁴.

12. Ont-werp | Der Neder-duitsche | Letter-konst, | Uit de Natuur der Neder-duitsche | Taal, de redelijke ghe-woonte en 't ghe-|bruik der ghoede Schrijvers, ten besten | van alle Lief-hebbers der zelve in de | noódigste Uyt-beeldingen, Schif-|tingen en Ghrondt-reeghelen | t' zaâm-ghe-stelt, | door | A.L. Kók. | [Vignet] t'Amsterdam, | Voor Johannes Troóst, Boek-verkoóper op | de hoek van de Stil-steegh in't ghe-kroóndt | Schrijf-boek. 1649²⁵.

13. Alhardt L. Kóks | Radt | van | Avondtuuren. | Bly-endendt Truer-Spel. | [Vignet] t'Amsterdam, | By Thomas Fonteyn, Boek-drukker op de Nieuwe-zijds Voor-burgh-|wal, by de Deventer Hout-markt, in de ghekroonde Drukkery. 1653²⁶.

14. De Christlijke | Ghódt-ghe-leertheid, | In't Latijn Be-schreeven | Door den | Hoógh-ghe-leerden en Wijdt-ver-maarden | Marcus Fridericus Wendelinus, | Over-paltser, Be-stierer der Hoóghe-schoól te Anhalt, en Hoóg-| leer-meester der Ghódt-ghe-leertheid en Wijs-gheerte; | En nu ten besten van de Lief-hebbers der Ghódt-ghe-leertheid | ver-taalt door | Alhardt L. Kók. | [Vignet] t'Amsterdam, | By Johannes van Ravestein, Boek-ver-koóper, op het Wa-|ter in 't Schrijf-boek. M.DC.LV²⁷.

24 Dibon 124 vermeldt herdrukken Leiden, 1642, 1647, 1651, 1654; Londen, 1653, 1673; Den Haag, 1657; Oxford, 1675. De editie Den Haag, 1657 werd heruitgegeven Hildesheim, 1968 (vgl. *Bibliographia anastatica* 5 (1968): 34).

25 Van dit boekje zijn me exemplaren bekend uit (een convoluut van) de universiteitsbibliotheken te Leiden, Amsterdam en Utrecht; verder van de stadsbibliotheek te Rotterdam, KB Brussel en Library of Congress. Constantijn Huygens heeft er waarschijnlijk een exemplaar van bezeten: vgl. *Catalogus der bibliotheek van Constantyn Huygens, verkocht op de groote zaal van het Hof te 's-Gravenhage 1688*. Opnieuw uitgegeven naar het eenig overgebleven exemplaar. 's-Gravenhage, 1903: 52 (no 594). Ik wijs er hier op dat Huygens over andere taalkundige studies van het Nederlands beschikte: ik noem De Hubert (*Cat.* 10), Montanus (*Cat.* 37), Dafforne (*Cat.* 50).

26 Het stuk werd posthuum door Lodewijk Meijer uitgegeven en dateert uit ± 1641 blijkens Lodewijk Meijers woorden in de opdracht van het stuk in 1653: 'Ontfang in uwe ghoedt-ghunstighe armen deeze Ouderlooze weeze, die, by na twaalf jaeren oudt zijnde, nu eerst haar gheboorte-plaats, en de haert, waar by zy ghebaakert is, verlaatende, na haar Vaders dootd voor den dagh komt'. Ook volgens deze opdracht was het Kóks eerste werk: '... wanneer hy [Kók], met haar te teelen, de ghronden heide tót zo moeylijk een timmeraadje, als hy daar op namaals zo heerlijk en prachtigh ter tinne opghehaalt heeft: waar in hy niet slechtelijk uit Atheen en Romen tót in Nederlandt: maar zelfs uit Atheensch en Roomsche tót Neederlandsch ... de ghoude Konsten en Weetenschappen overscheepte' (vgl. bijlage 8). Het werd in de Amsterdamse schouwburg opgevoerd op 24 april, 2 en 6 mei, 6 juni 1652, op 6 en 13 november 1653, en 15 maart 1655.

27 Eveneens door Meijer uitgegeven, en zelfs door hem voltooid (vgl. bijlage 9). De vraag die mw. Thijssen-Schoute in *Nederlands Cartesianisme* (hierboven p. XIV, noot 4): 371 stelde: vertaalde Meijer de *Christianae Theologiae* van Wendelinus?, wordt in bijlage 9 beantwoord.

Vertaling van: Christianae | Theologiae | libri II. | Methodice dispositi, | perpetua praeceptorum | succinctorum & perspicuorum serie explicati, & praecipuarum omnium controversiarum, quae in Ecclesiis & Scholis Theologicis | hodie agitantur, compendiosâ & logicâ tractatione | ita illustrati & temperati, ut & adultioribus | SS. Theologiae studiosis & novellis | tironibus commodè inseruiant. | Studio & operâ | Marci Friderici Wendelini, | Archipalatini, Gymnasii Anhaltini Re-ctoris, Theologiae & Philosophiae Professoris. | [Vignet] Amstelodami, | Apud Ioannem Ianssonivm, | M.DC.XXXIX²⁸.

Het gedicht *Op't Lóf der Wysheid van Alhardt Luidewijk Kók* van Lodewijk Meijer, dat in handschrift voorkomt in diens verzameling²⁹, trof ik in geen van de hiervoor vermelde werken van Kók aan. Het is zeker niet uitgesloten dat het is opgenomen in een of ander anoniem verschenen en/of mij onbekend werk van Kók. Ook van een vertaling van Kóks hand van een 'antwóórdt van de dienaars tot Zurigh' op een Luthersch geschrift (zie het begin van bijlage 1) heb ik niets kunnen ontdekken.

3. Kók: vertaler en purist

Steeds krachtiger werd in de loop van de tweede helft van de zestiende eeuw ook in de Nederlanden het streven om wetenschap en cultuur onder groter bevolkingsgroepen te verbreiden dan slechts onder hen die de klassieke beheersten; het spreekt welhaast vanzelf dat dit streven naar spreiding van kennis en cultuur niet op de eerste plaats voortkwam uit het *aanbod* uit de kringen van hen die dank zij opvoeding en onderwijs toegang hadden gekregen tot de geleerdenwereld, maar vooral uit de *vraag* van wie daartoe niet behoorden. Gevolg van het streven was een (aanvankelijk bescheiden) aanbod van vertalingen in de volkstaal van oorspronkelijk (vooral) Latijnse geschriften³⁰.

Vertalen brengt bezinning op taalgebruik met zich en vraagt daarom. Naar de mening van vele gebruikers van de moedertaal deed het Nederlands in hoge mate onder voor het Latijn. Zo ontstond het verlangen de eigen taal op hetzelfde niveau te brengen als het zo bewonderde Latijn, en het voorbeeld te volgen van andere westeuropese volkeren die, in het spoor van de klassieken, taalregels voor de volkstaal hadden opgesteld of daarmee bezig waren. Zo ontwikkelde zich de behoefte aan een in het Nederlands geschreven grammatica van het Nederlands, gevolgd door een dialectica en een rhetorica, eveneens in de volkstaal.

Leden van de Amsterdamse rederijkerskamer In liefde bloeyende hoopten in die behoefte te voorzien door bij de Leidse universiteitsdrukker Christoffel

28 De *Algemeine Deutsche Biographie* 44 (1896): 715 vermeldt herdrukken Amsterdam, 1653 en 1657; Leiden, 1656.

29 Vgl. p. XXV, noot 38.

30 Vgl. L. van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*. Gent, 1956 (Arnhem, 1968²), vooral hst. 1; ook C.G.N. de Vooy, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970⁶, hst. 3.

Plantin en diens schoonzoon en opvolger Franchoys Raphelingen achtereenvolgens een spraakkunst, een uitvoerige en een beknopte redeneerkunst, en een rederijkunst te laten verschijnen: de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584), het *Ruygh-bewerp vande redenkaveling* en het *Kort begrip des redenkavelings* (1585), en de *Rederijck-kunst* (1587), die te zamen in de zeventiende eeuw nog twee maal werden herdrukt en waarvan de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* duidelijk van invloed is geweest op de taalkundige geschriften die in de eerste helft van de zeventiende eeuw het licht zagen³¹.

De Amsterdamse kameristen waren, zoals zo velen van hun tijdgenoten, puristen³². Voor Latijnse technische termen als *substantivum*, *etymologia*, *vocalis* etc. gebruikten ze dan ook Nederlandse vertalingen die ze deels nieuw vormden, deels aan de traditie ontleenden³³. Roemer, die het vierregelige rijmpje waarmee de *Twe-spraack* opent, begint met ‘*Bon jours*³⁴ Neef’ en die van Gedeon weloverwogen ironisch ten antwoord krijgt ‘ghoeden dagh *Cozyn*’, Roemer blijkt van heel het puristische streven van zijn tegenspeler niets te hebben begrepen, en zet zichzelf dan ook te kijk, wanneer hij aan het slot van de dialoog tegen Gedeon zegt: ‘nu bedanck ick u ende zeg *adieu*’, waarop zijn leermeester, waarschijnlijk gelaten en ironisch, antwoordt: ‘ende ick, vaart wel’.

Het purisme kwam voort uit de waardering en de liefde voor de moedertaal en werd gevoed door (en gaf op zijn beurt steun aan) het streven naar spreiding van wetenschap en cultuur. De Amsterdamse kameristen gingen zelfs zo ver dat ze in de opdracht aan ‘Den Eerzamen, Wyzen, Hóóghghe-leerden ende Achtbaren Heeren, Burghermeesters des Stads, met den Bezórghers ende Hóófdes des Hoghen Schools van Leyden’ van hun *Ruyghbewerp vande redenkaveling* op p. 5-7 schreven:

Zulx is óóck hier ons byzonderste wit: verzoeckende, alzó de Schole an ghene tale ghebonden is, maar in alles de bequaamste, tót meeste vórdering bezicht; dat ghy van onze Moeders-tale een Moeder-taal aller ghoeider kunsten maken, deze zake behertighen, ende de gróte nutbaarheid die den Vaderlande hier duer magh gheschieden overweghen wilt. Nópemde de moghelyckheid, die mooghdy hier an afnemen, bemerckende, wat leerlingen niet verder ziende als om zelf de zake wys te werden, in een korte wyle hebben kunnen doen: overleggen wat een

31 Vgl. Van Heule 1625: xxiii.

32 Vgl. ook de vele puristische woorden-boeken die in de zestiende (en zeventiende) eeuw verschenen.

33 Vgl. *Twe-spraack* A3^V: ‘(alzó wy zó veel doenlyck is, alle bastaardwóórden ghemyt hebben)’; en Heyns A2^V is erop uit ‘de Const-woorden wat duydelijcker te verduytschen’. Van Heule 1625: A2^V: ‘Overmits wy mede getracht hebben alle Konstwoorden (die tot dezer zake behooren) in het Nederduyts te vertalen’.

34 Vgl. het Revierrein in de *Twe-spraack* A4, waar o.a. dit *bon jours* wordt gehekeld als voorbeeld van taalverbastering.

gheleerder, in langheid van tyd, midts hope van lóón, in zulx zoude vermoghen: Dies u vervorderen (onghetwyfelt tót gróten lóf des ghemeenen Vaderlands, ende zonderling des Hóghen Schools) d'eerste te zyn, om door alghemeene lessen voort eerste int werck te stellen, niet dit slechte werck, maar deze hóoghwaardighe kunst met zulck werck dat dit (na ons hóoghste wenschen) te schande make, ende metter tyd andere kunsten meer. Tót onuytsprekelyck voordeel van elck leeck-mensche, die zonder moeijelycke arbeyd int leeren der talen, met lust alle kunsten dies zullen moghen wys werden. Ist de beste mensch die meest menschen nut is? zó zult ghy E. Heeren hier in alle menschen nut zynde, buyten twyfel lóónwaardighe óock lófwaardighe vrucht van u arbeyd ghenieten. Ten is óock niet onghéhóórd, want P. Ramus tuight in zyn Fransse Letterkunst, dat hy vanden Koning last hadde de drie Redenlycke, ende andere d'ander Vrye kunsten in Fransois te vertólcken. Dus E. Heeren duyts ons vrymoedigh verzoeck na u bescheydenheid int ghoede, óock onze yverighe, dóch onmachtighe wil in dezen.

Dit Amsterdamse verzoek om het onderwijs aan de Leidse universiteit te doen geven in de moedertaal werd echter niet ingewilligd. Dat het de Amsterdammers bittere ernst was, laten ze ruim 30 jaar later blijken, wanneer het onder-wijs binnen de *Eerste Nederduytsche academie*, door de medicus Samuel Coster in 1617 gesticht, in de moedertaal gaat plaatsvinden, een feit waarvan verschillende muzen, die optreden in de *Apollo* van Suffridus Sixtinus waarmee de Academie werd geopend, gewag maken, zoals Terpsichore op bl^v (cursivering van mij):

De leer van al de geen die wijsheyt oyt beminden
 V lie te maecken wijs zal ick my onderwinden,
In uwe tael, die daer toe wel bequaemheyt heeft,
 Wat Plato' oft Socrates gheleert 't Athenen heeft.

Met zijn vertalingen - het posthuum door Lodewijk Meijer uitgegeven toneelstuk *Radt van avondtuuren* en het *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* dat in de volgende paragrafen nog aan de orde komt, laat ik hier buiten beschouwing - blijkt Kók geheel aan te sluiten bij de Noord- en Zuidnederlandse, in bepaalde Amsterdamse kringen in de zeventiende eeuw sterk levende traditie van 'verdietsing' van cultuur en wetenschap en het ermee gepaard gaande purisme, waarvan we in tal van andere dan de hierboven genoemde geschriften uit de eerste helft van de zeventiende eeuw getuigenissen vinden, overigens niet alleen in de volkstaal maar ook in de taal van de wetenschap, het Latijn: in Vossius' *Elementa rhetorica* bijvoorbeeld vinden we een passage die Kók aldus heeft weergegeven in zijn vertaling van dit werk op p. 8: 'Tót de *Zuiverheidt* is kuer van woorden noódigh. Der-halven moet men de *Bast-aart-woorden* vermijden. Oók gheen ver-oude en on-ghe-bruiklijke toe-laaten. Ins-gelijx moet men slordighe en on-kuische met eerlijke woorden om-schrijven'.

Ook Kók had de bedoeling om alle artes liberales door middel van een vertaling in het Nederlands toegankelijk te maken: ‘tSpoor is ghe-trokken, de Wegh ghe-baant, en mijn be-lófte ghe-spróken, om u alle konsten en weetenschappen met ver-taalen (voor eerst) mê te deelen’ (*Elementa rhetorica* *2). En in verschillende voor- en nawoorden merkt Kók op dat hij de vertaling maakte uit genegenheid voor en ten nutte van hen die het Latijn niet machtig zijn en toch kennis willen nemen van het betreffende terrein van wetenschap; of: liefde tot de moedertaal dreef me tot het vervaardigen van deze vertaling (vgl. bijlage 4).

In al zijn werk blijkt Kók purist: in de tekst van zijn vertalingen - en ook in zijn *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* - komen slechts Nederlandse woorden voor, waarvan de keuze soms nadrukkelijk wordt geargumenteed; een enkel maal doet hij een concessie, en mag ter eventuele verduidelijking de Latijnse technische term in de marge worden opgenomen, zoals dat ook gebeurde in hem bekende werken als de beide grammatica's van Van Heule (vgl. bijlage 3) en in werken van Simon Stevin, aan wie Kók als purist m.i. zeer verwant is. Hiermee levert hij het bewijs dat de artes liberales in het Nederlands te verwoorden zijn, iets dat door een aantal van zijn tijdgenoten werd ontkend (vgl. bijlage 6). En aan het einde van verscheidene van zijn vertalingen voegt Kók een lijst toe met Nederlandse technische termen en hun Latijnse equivalent, zoals we ook vinden in het trivium van de Amsterdamse kamer.

In een lofdicht dat voorafgaat aan Kóks *Logica practica*, zwaait Lodewijk Meijer zijn halfbroer al uitbundig lof toe naar aanleiding van diens vertaling: ‘O smaakelijke Kók! ô roem der Kókken?/ Wat Lauwer-krans wordt u na waerd om-trokken/ Van 't Duitse vólk, dat ghy met spijs voor-ziet,/ Waar voedtsel in zijn vrye ziel ghe-niet?’³⁵. In zijn opdracht *An Eustathea* (vgl. bijlage 8) wijst Meijer erop dat Kók met zijn vertalingen het ongelooflijke heeft gepresteerd; hij roemt hem als de man die ‘niet slechtelijk uit Atheen en Rómen tót in Neederlandt: maar zelfs uit Atheens en Roomsche tót in Neederlandtsch (dat by de Gheleerdsten onmooghlijk gheacht wierdt) de ghoude Konsten en Wetenschappen overscheepte’.

Grote bewondering blijkt Meijer te hebben voor Kóks purisme, voor zijn vertaling van de ‘konstwoorden’, de technische termen. Duidelijk blijkt dit in een gedicht dat Meijer, blijkens de slotregel, na de dood van Kók schreef en dat we aantreffen op p.*4^v van de in 1654 door Lodewijk Meijer heruitgegeven en aanzienlijk uitgebreide (248 pp.) *Nederlandtsche woorden-schat*³⁶ van Johan Hofman³⁷ (152 pp.):

35 Dat waarachtig voedsel in zijn vrije ziel ontvangt.

36 *Nederlandtsche | Woorden-Schat, | Waar in meest alle de | Basterdt-Woorden, | Uyt | P.C. Hóófdt, H. de Ghróót, C. Huyghens, | I. v. Vondel, en andere voortreffelijke | Taalkundighe: | En | Konst-Woorden | Uyt | A.L. Kók, S. Stevin, de Kamer in Liefd' | bloeiende, en andere Duitse Wijsghieren, | Verghadert, | Naauwkeurighlijk en met Kraft vertaalt worden. | De tweeden Druk, verbeterd en veel vermeerderd. | t'Amsterdam | By Thomas Fonteyn, by de Deventer Hout-| markt, inde ghe kroonde Drukkery, 1654. Vgl. A. de Jager, *Over Meijers Woordenschat*, in *Algemeene Konst- en Letterbode* 70 (1858): 213-214, en dezelfde, *Meijers Woordenschat*, in *Taal- en Letteroefeningen* (Leiden, 1875): 39-76.*

37 *Nederlandtsche | Woorden-Schat, | Dat is, | Verduytshinge van Uythem-|sche woorden, die somtijds on-|der het Nederlandtsch gevon- | den worden. | Wt verscheyde Schrijvers vergadert. | Te Haerlem, | Ghedruckt, by Thomas Fonteyn, Boeck-druc-|ker ende Boeck-verkooper aen de Marckt, in | de gekroonde Druckery, 1650.*

Op de Vertaaling der Kunstwoorden van A.L. Kók

D'Onmooghlijkheidt, gheschat in Konstvertaal
 Uit Grieksch' en Roomsch' in onze Moedertaal,
 Wordt hier door vlijt, door konst, en schrander oordeel
 Verbrooken, Neêrlandt en de Konst ten voordeel.
 'T ghebit wringht ghy, O Kók, der Afterklap,
 Ten mondt dus in, en discht de Weetenschap
 In eighe schootels op, uw Landtsghenooten,
 Die u, schoon doodt, van doodt hierom ontblooten³⁸.

Ook op de titelpagina van Meijers uitgaven van de *Nederlandsche woorden-schat* (vanaf 1654) prijkt Kóks naam - overigens ontleende Meijer ook aan ongenoemden, o.a. aan Montanus -, en de daar gedane mededeling dat zijn technische termen werden opgenomen, vinden we herhaald op p. *3^v in het *Tot den leezer*, waar Meijer zijn halfbroer plaatst boven andere vertalers: 'Zommighe hebben de Konsten en Weetenschappen duitsch leeren spreken, als de *Kamer in Liefd bloeyende*, *S. Stevin*, de *Vertaalers van Kekkerman*, *Ramus*, en *Molinaeus*, en *A.L. Kók*, die alle zijn voorhanghers, zo ver als zy hem in tijdt, in konst van vertaalen, en vinding van bequaame woorden, te boven ghaat³⁹.

En in *De vertaaler an den leezer*, voorafgaand aan *W. Amezes Mergh der Ghodtghelerdtheidt* (Amsterdam, 1656; 1670²), duidt Meijer ('hy, 'hem') Kók aan als degene aan wie hij het te danken heeft dat hij kan vertalen: 'De eer ook van dien schranderen Kók, wien hy alles, wat hy in dusdaanighe

38 Het gedicht komt ook voor op fol. 33^v in de *Verzameling van Minnedichten, lof-, eer-, lijk- en graf-dichten deels gedrukt, deels eigenhandig geschreven* (UB Leiden, Handschriften Ltk. 1043) met enkele varianten. Bovengenoemde tekst ook in *Hollantsche Parnas, of verscheide Gedichten*, verzameld door T. van Domselaar (Amsterdam, 1660) en in *De Jager 1875* (vgl. noot 36): 46.

39 Vgl. hierover C.L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, etc. (vgl. noot 4, p. XIV): 367-368. Van een onbekende vertaler verscheen Keckermans *Dialectica, dat is reden-kavelinge ofte bewijs-const.* Amsterdam, 1614 (Wormerveer, 1649); Dirck Hendricxz. Houtman liet Ramus' *Meetkonst in XXVII boecken vervat* verschijnen (Amsterdam, 1622), en *Kort begrijp der reden-konst* 'nieuwelijcx door een liefhebber vertaelt' (Amsterdam, 1649) is de vertaling uit het Frans van een werk van P. Molinaeus.

dingen uitrechten kan, dank te wijten heeft, is hem in dezen arbeid by der handt te neemen, gheen zafte prikkel gheweest’.

Ook een overweging van praktische aard kan bij Meijer bewondering en dankbaarheid teweeg hebben gebracht voor het vertaalwerk van zijn halfbroer: in zijn voorrede bij de derde druk van de *Nederlandsche woorden-schat* (1658) laat Meijer duidelijk blijken van mening te zijn dat de tijd, (o.a. op de Latijnse school) opgeëist om het Latijn, de taal waarin de meeste wetenschappen waren verwoord, aan te leren, beter besteed zou kunnen worden aan de wetenschappen zelf: ‘Want weinighe van de voornaamste boeken, die de Konsten en Weetenschappen vervatten ... nederduitsch sprekende, zoude een lange reeks van jaaren, moeyten, en onkósten, die men an't leeren der Latijnsche taal hangt, ghespaart, en te kóst gheleidt kunnen worden, in't navorsschen van nóch onbekende zaaken, niet alleen tót verghrooting en opbouwing der bloote kennis, maar ook tót het ghebruik der Artsenyen en 't ghemeen leven dienende. Der Jonkheid zoude het niet noodtzaaklijk zijn, neeghen óft tien jaaren om de kennis der taalen te bejaaghen, te verslijten; maar straks de Beghinselen der Wiskunde, daar die ouderdom zich 't best na zetten kan, inghescherpt kunnen worden, en daar door een bequaamheid angebraght, om in de overighe Onderwijzingen met gheen ghemeene stappen voort te loopen. En daar de schaarsheid der tijdt nu slechts ghehengt, zich byzonderlijk op eene wetenschap te legghen, zoude menze dan alle doorsnuffelen, en overal t'huis zijn kunnen⁴⁰. Dat Kók aan de door Meijer vermelde tijdwinst bijdroeg, is duidelijk.

Met instemming citeert Pars in 1701⁴¹ de lovende woorden van Meijer aan het adres van Kók, terwijl in de *Voorreden* van Hakvoords *Spel-, lees- en schryfkunst*⁴² uit 1746 Kók wordt genoemd onder hen die ‘alle de *Konsten en Wetenschappen*⁴³ in zuiver Duits uitgedrukt’ hebben.

40 Vgl. in dit verband ook het slot van de voorrede uit de *Twe-spraack*, waar Coornhert de hoop uitspreekt dat dank zij een Nederlands trivium jongens van acht jaar op een even hoog niveau zullen staan als ‘nu jonghers van veerthien jaren (na de langduringhe pynbancken der wetten van de Latynse tale)’.

41 Index Batavicus, | of | Naamrol | van de | Batavise en Hollandse | Schrijvers. | Van Julius Cesar af, tot dese tijden toe. | Met kopere Afbeeldsels. | Door | Adriaan Pars. | Tot Leiden, | Bij Abraham de Swart. | 1701: 354-356.

42 De Nieuwe Nederduitse | Spel-, Lees- | en Schryf-kunst, | Op de kortste en gemakkelykste | wyze voorgesteld. | Als mede hoe men een Penne wel zal | Snyden, Houden en Voeren. | En boven dien word hier nog aange- | wezen, het regte gebruik van de Tekens der | onderscheidingen, dewelke in 't Lezen | en Schryven noodzakelyk moeten | waargenomen worden. | Beknoptelyk samen-gesteld door | B. Hakvoord, | Dezen laatsten Druk nader overzien, vermeer- | dert en verbeterd. | Te Deventer, | By Abraham van Wezel, Boekver- | koper in de korte Bisschop-straat, 1746.

43 S. Axters o.p., *Scholastiek lexicon. Latijn-Nederlandsch*. Antwerpen, 1937: 109*-115*.

Daarmee kwam voor lange tijd een einde aan de waardering voor Kók als purist en vertaler. Op zijn grote verdienste en betekenis voor de wijsgerige terminologie werd gewezen door S. Axters, die o.a. ook attendeerde op de vele nieuwe termen die Kók voor de wijsbegeerte in het Nederlands introduceerde. Hierbij moet worden opgemerkt dat Axters b.v. niet de vertalingen van werken van Keckerman, Molinaeus en Rabus, die aan Kók bekend kunnen zijn geweest (vgl. voor Keckerman § 4.3), binnen zijn studie heeft betrokken: mogelijk dat Kók aan deze en andere werken (een deel van) zijn terminologie ontleende.

4. *Het Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*

4.1. *Voorgeschiedenis.*

In het jaar waarin te Wormerveer het trivium van de Amsterdamse kamer *In liefd bloeyende* (met o.a. de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*) voor de derde maal wordt uitgegeven⁴⁴ en Ampzings *Nederlandsch tael-bericht* voor de tweede maal, verschijnt te Amsterdam Kóks *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*, een octavo-boekje van 58 pp. + uitslaand blad. Voor zover ik kon nagaan, werd het boekje niet herdrukt; IJpeij daarentegen vermeldt een tweede druk uit 1655⁴⁵.

Al vanaf Kóks eerste vertaling, de *Korte en klare uytlegghing* uit 1644: A5^r-A5^v zijn we op de hoogte van zijn voornemen om een ars grammatica in en van het Nederlands te verschaffen: 'kan ik u óók met zommigher wóórden spellingh en stelling niet ghenoeghen, 'k hoop u eêr lang reden te gheven door een letter-konst, by my onderhanden, daar ik van alles wat onze taal belangt op't breedtst, na my Ghódt, de tijdt ende 't verstandt toe laat, sal handelen'⁴⁶.

In de *Na-reden* bij zijn vertaling van Burghersdijks *Institutio logica* uit 1646: 424 lezen we eveneens van Kóks plannen om de 'letterkonst' (alsmede de andere artes) in het Nederlands te geven: '... zó zullen wy, slechts ver-merkende eenighen dienst ghe-daan te hebben, de zelve Konsten onze Landtsluiden door Ghóds ghenade trachten mede te deelen'⁴⁷.

En in de voorrede tot *Den ghoedt-hartighen leezer* in de *Idea philosophiae naturalis* uit 1648: A3^v schrijft hij: 'Zó u dit an-ghenaam is, ik zal my ver-plicht houden om dus voort te ghaan, en u allenx alzó niet alleen alle de Deelen der Wijs-ghierigheidt, maar oók de noódighe konsten tót de zelve, als, be-neven de Reden-konst, de Letter- en Reden-rijk-konst, te ver schaffen'⁴⁸.

44 Kort Begrip, | Leerende recht Duidts spreken. | Oóck | Waarheit van Valsheit te scheyden. | Bestaande in 4. Deelen, | I. Twééspraack vande Nederduytsche letterkunst. | 2. Ruygh-bewerp, vande Redenkaveling. | 3. Kort Begrip des Redenkavelings, in slechten Rym. | 4. Rederijck-kunst, in rijm op 't kortst vervat. | Alles uytghegheven by de Kamer | In liefd bloeyende, | t' Amstelredam. | Tot Wormer-veer, | By Willem Symonsz. Bóógaart, Boeckverkoop | per inde Beslagen Bybel. 1649.

45 A. IJpeij, *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche tale*. Utrecht, 1812: 533; vgl. voor Zeydelaar als mogelijke bron van deze fout § 4.2.

46 Vgl. bijlage 1.

47 Vgl. bijlage 3a.

48 Vgl. bijlage 4.

Hoofdstuk 13 van *Logica practica* uit 1649: 59-60 besluit Kók met: 'En dit zy voor dees tijdt kortlijk 't gheen wy den Lief-hebbers der Reden-konst meê te deelen hebben, 't welk wy, zo ons Ghódt ghe-zont spaart, na-zenden zullen de Over-natuur-weet en Zeedighe Wijs-gheert, en, op-dat hen niets ghebreeke, de Letter-konst en Reden-rijck-konst. Al met der tijdt'. Voor het *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* was die tijd in 1649 gekomen.

Het is overigens nog de vraag of we met dit boekje het werk in handen hebben dat Kók voor ogen stond, toen hij in zijn andere werken van een door hem uit te geven grammatica in en van het Nederlands sprak. Lezen we immers *Ont-werp A2^f-A2^v*, dan zien we dat Kók zijn boek een 'voor eenighe jaaren' ontworpen 'ruygh be-werp der Letter-konst' noemt, dat hij na voortdurend aandringen van enkele vrienden nu publiceert, zij het dan ook als een onrijpe vrucht. Bovendien spreekt Kók daar van een 'wijt-loópigher onder-wijs' dat ongetwijfeld over de grammatica moest handelen, waarin hij een aantal zaken nader en diepergaand aan de orde wil stellen. En op p. 8 en 26 wordt 'een breeder Onder-wijs' in het vooruitzicht gesteld, waarin nader op de lengte van de lettergreep, resp. op de indeling van de werkwoorden in klassen zal worden ingegaan. Kóks hersenen gingen zwanger van dit werk, maar zijn vroege dood heeft hem verhinderd het te baren, schrijft Lodewijk Meijer⁴⁹ hierover (vgl. bijlage 9).

49 Ik wijs er hier op dat ook Lodewijk Meijer zich met spraakkunstige arbeid heeft beziggehouden. Mevr. M.A. Schenkeveld-Van der Dussen citeert in haar uitgave van A. Pels' *Q. Horatius Flaccus Dichtkunst op onze tijden en zeden gepast* (Assen, 1973): 8 uit het slot van *Zedig en dichtlievend onderzoek op Aran en Titus, of wraak en weerwraak, Treurspel. Berymt door Jan Vos* (Amsterdam, 1718): 'het was op den 29ste December 1671, dat ... op zich nam ... Dr. Meyer zyn Grammatica Generalis in 't net te brengen'. Hetzelfde vermeldt ook een andere bron: het uittreksel dat Huydecoper maakte uit de inmiddels verloren gegane notulen van *Nil Volentibus Arduum*. M.J. van der Wal, *De taaltheorie van Johannes Kinker* (Leiden 1977): 85, noot 139 haalt hieruit een aantekening van 29 december 1671 aan: 'Is verder vastgesteld (...) Meyer zijn grammatica generalis of iets anders vaardig hebben (...) tegen Mey op boete van een Dukaton'. Het is Van der Wal niet bekend of Meijer ook inderdaad iets heeft geschreven op het gebied van de grammaire raisonnée. David van Hoogstraten schrijft in zijn Berecht bij J. Oudaans *Aanmerkingen over Q. Horatius Flaccus dichtkunst, op onze tyden en zeden gepast, door A. Pels* (Amsterdam, 1713), dat hij dit werk o.a. heeft willen laten verschijnen om 'Het Kunstgenootschap, door de zinspreuk, en de prent Van Nil Arduum Volentibus bekend, hier door op te wekken tot voorstandt der regelen en lessen, by alle de leden des zelfs onderhouden, en ons voor een gedeelte voorgeschreven in *Horatius Flaccus Dichtkunst op onze tyden en zeden gepast*, ook in de Voorrede voor dat werk gestelt: ja, ware het mogelyk, de verborgene Spraekkunst, waar van in de zelve Voorrede gesproken wort, te doen voor den dagh komen, om dus de gedagten van anderen met die der Kunstgenooten te overwegen, en na behoorlyk onderzoek uit alles het beste te behouden, zonder zich te binden aen de aenzienlyke namen der groote mannen Hooft en Vondel, die in dezelve Dichtkunst van misslagen beschuldigt worden'. In de eerste druk van zijn *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden* (Amsterdam, 1700): **4^f schreef Van Hoogstraten nog niets over het bestaan van een spraakkunst van Nil Volentibus Arduum, maar in de tweede druk van dit werk (Amsterdam, 1710, Rotterdam, 1711): ***2^v-3^f lezen we: 'Tot het vermeerderen van alle de hulpmiddelen, die wy nu in handen hebben, zal veel toebrengen de Spraekkunst der Kunstgenoten, door de zinspreuk van *Nil Volentibus Arduum* bekend, waer van de heer Andries Pels gewagh maekt voor de digtkunst van Horatius Flakkus. Wat my aengael, ik verlang zoo wel als andere beminnaers onzer moederspracke, naer dit werk, dat de Kunstgenoten, die noch in wezen zyn, langh belooft hebben, opdat ik eens bescheidenlyk begrepe, waerom men de naemvallen en hunne litwoorden ontrent de geslachten zoo onverschilligh stelt, als of'er niets aen verbeurt ware'. De inhoud van de bedoelde spraakkunst was Van Hoogstraten toen dus nog niet bekend. Ik herinner hier verder aan de *Voorrede aan den lezer* uit de *Verhandelingen van der letteren affinitas of verwantschap* van Nil Volentibus Arduum (Amsterdam, 1728): 'Deeze drie Verhandelingen ... zyn over de vyftig jaaren geleden opgesteld door de Heeren Mr. Willem Blaauw, Mr. Andries Pels, Dr. Lodewyk Meyer, en andere vermaarde Leden van het Kunstgenootschap *Nil Volentibus*

Arduum, om onder andere te dienen tot versiering van het fraay gebouw der Nederduitsche Spraakkunst, die op aanrading der Ed. Groot Achtbaare Heeren Burgermeesteren Coenraat van Beuningen en Joannes Hudde by dat Kunstgenootschap ondernomen en gemaakt wierdt om in de Openbaare Schoolen der Stadt Amsterdam gebruikt te worden: in welke Spraakkunst zy drie hoofstukken uitmaaken van het Eerste Boek'. De drie in 1728 uitgegeven stukken dateren dus van voor 1678, wat zeer wel kan stroken met de aanhalingen door Schenkeveld en Van der Wal. Het is overigens opmerkelijk dat Meijer de naam van zijn zo geprezen halfbroer niet in enige verhandeling doet voorkomen. Oorzaak hiervan kan het feit zijn geweest dat Kók zich niet erg met de onderwerpen die Nil aansneed, had beziggehouden.

4.2. Waardering.

Veel bekendheid heeft Kóks *Ont-werp* niet genoten, wanneer we onze indruk tenminste mogen baseren op het aantal malen dat we dit werk genoemd vinden.

Arnold Moonen is in zijn *Nederduitsche spraekkunst* (Amsterdam, 1706; 1751⁵) de eerste die van Kóks spraakkunstige bezigheden gewaagt: hij neemt 'Alart Kok' op in de reeks Nederlanders 'die alle hunnen arbeit aen de Nederduitsche Spraekkunst in gedrukte boeken te koste gelegd hebben'. Ruim honderd jaar later acht A. IJpeij in zijn *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche tale* (Utrecht, 1812): 533 het *Ont-werp* 'bijzonderlijk gedenkwaardig' en noemt hij het eenvoudiger en verstaanbaarder dan de werkjes van Van Heule.

Ernst Zeydelaar verwijst in zijn *Vervólg dér régelmaatige Néderduitsche spél-konst* (Amsterdam, 1772): 201 naar een aan hem gerichte brief, waarin de schrijver hem adviseert o.a. nota te nemen van 'A.L. Kok, in zijn *Ontwerp der Nederduytsche Letterkonst*. Ao. 1655 uytgegeeven, en die mij dunkt zeer naauwkeurig en beknopt in zijn Beschrijvingen te zijn', een citaat dat duidelijk getuigt van positieve waardering voor Kóks spraakkunst bij de onbekende briefschrijver. Zeydelaar heeft zich overigens niet helemaal zoals IJpeij (vgl. § 4.1) door het waarschijnlijk onjuiste jaartal 1655 laten misleiden: in zijn bibliografie vermeldt hij het jaartal 1649; maar in Zeydelaars *Verhandeling over de spelling der Nederduitsche taale* (Amsterdam, 1805) vinden we op p. 123 weer het jaartal 1655!

J. te Winkel prijst Kók en diens zeventiende-eeuwse medegrammatici in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche taal* (vertaald door F.C. Wieder; Culemborg, 1901): 28, zonder overigens op hun individuele verdiensten en bijdragen in te gaan: 'Wèl hebben die mannen de eigenlijke taalwetenschap weinig daarmede vooruitgebracht, wèl gingen zij dikwijls te willekeurig en tiranniek te werk, en deden niet zelden de natuurlijke ontwikkeling der taal geweld aan -, tòch hebben zij krachtig er toe bijgedragen, grootere eenheid en regelmaat in de taal te brengen, en haar daardoor tot eene boven de dialecten staande schrijftaal te maken'.

Uitvoeriger aandacht kreeg het *Ont-werp* van de zijde van C.G.N. de Vooyo, in het eerste stuk van diens artikel *Uit en over oude spraakkunsten* uit 1920⁵⁰. De Vooyo noemt Kók 'een prakties aangelegde geest, die de wijsheid van anderen in een beknopt systematies, ten dele schematies schoolboekje' verwerkte, die 'concessies aan het gebruik' heeft gedaan en niet veel nieuws heeft willen invoeren. Het *Ont-werp* verdient naar de mening van De Vooyo 'in één opzicht ... onze aandacht, n.l. om de vernederlandsing van de grammatiese termen: meer dan een van zijn voorgangers is hij er in geslaagd, zijn purismen ingang te doen vinden', te weten via de *Woordenschat* van Lodewijk Meijer. Zijn woorden over Kók besluitend schrijft De Vooyo: 'Een zelfstandig waarnemer is Kok niet geweest, en de betekenis van zijn grammatiese arbeid is dus gering. Toch is dit boekje, juist door zijn volledigheid - meer dan de nog te behandelen geschriftjes uit de tweede helft van de zeventiende eeuw - de brug geweest die van Van Heule naar Moonen voert'. G. Geerts citeert in *Genus en geslacht in de Gouden eeuw* (Gent, 1966): 96 de zojuist aangehaalde woorden van De Vooyo met instemming, en daarmee acht hij Kóks rol in de geschiedenis van de Nederlandse spraakkunst wel bevredigend aangegeven.

Aanzienlijk meer waardering blijkt uit *Over comparatief- en vergelijkingszinnen* (Assen, 1971): 20-22 en 38-39 van W.J.M. van Calcar, die op het nieuwe in Kóks behandeling van het nomen wijst t.o.v. de *Twe-spraack* en de beide werken van Van Heule. Naar de mening van Van Calcar heeft Moonen gegevens uit Kók overgenomen voor zijn *Nederduitsche spraakkunst*, en deze gegevens ingepast in het systeem van Van Heule.

Negatief is het oordeel van H.M. Hermkens over Kók in de *Inleiding tot het zeventiende-eeuws* ('s-Hertogenbosch, 1973): 17: 'Dit boekje is een compilatiewerk: de verworvenheden van de zeventiende-eeuwse grammatica zijn er kort en bondig in samengevat. Het is zeer systematisch (zelfs sterk schematisch) opgebouwd. Door zijn "volledigheid" is het de brug geweest die van Van Heule tot Moonen voert (De Vooyo). Maar het boekje is misleidend doordat "afwijkende" constructies en anomalieën onvermeld blijven; het herleidt het

50 In *Ntg* 14 (1920): 44-50 en 142-147, en *Ntg* 15 (1921): 93-100. Ook in C.G.N. de Vooyo, *Verzamelde taalkundige opstellen*. I. Groningen-Den Haag, 1924: 332-353; de passage betreffende Kók aldaar 336-338. Zeer beknopt ook De Vooyo, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen-Antwerpen, 1952⁵: 114.

Nederlands tot een simpel en sluitend systeem van kunstmatige regels'. Hermkens' opmerking op p. 16, dat Kók Montanus 'op kleinere schaal' heeft nagevolgd wat het hanteren van het 'principe van de dichotomie' betreft, is stellig onjuist: nergens blijkt dat Kók met Montanus' werk bekend zou zijn geweest, en zonder twijfel heeft Kók het Ramistische dichotomische denk- en ordeningsmodel aan Vossius (vgl. § 4.3) ontleend.

J.W. de Vries stipt ten slotte in *Lexicale morfologie van het werkwoord in modern Nederlands* (Leiden, 1975): 25-26 zonder nadere kwalificatie Kóks bespreking van species en figura aan⁵¹.

Resumerend kunnen we vaststellen dat het *Ont-werp* eerst sedert het artikel van De Vooy wat meer in de taalkundige belangstelling is komen staan. Met name wordt dan aan het boekje een brugfunctie toebedeeld. Beschrijving van de systematiek (Van Calcar) brengt positieve geluiden over het *Ont-werp* met zich. Opmerkelijk is het dat de critici er nauwelijks op hebben gewezen dat Kók zelf met zijn boek niets anders beoogde te geven dan een schets, die ook in zijn ogen uitwerking behoefde (vgl. op het titelblad: 'de nóódighste Uytbeeldingen, Schifftingen en Ghróndt-reeghelen'; vgl. verder § 4.1). De positieve kritiek (Van Calcar) geeft echter Kók te veel eer door invloed op zijn werk te suggereren van klassieke grammatici als Donatus, Priscianus en Varro: die invloed is er wel, maar via één bron: Vossius (vgl. § 4.3). De negatieve kritiek is, naar ik meen, grotendeels aan dezelfde onbekendheid met Kóks bronnen en doel te wijten: de systematische, bijna uitzonderingsloze grammatica van Kók is een bescheiden schematisering van het belangrijkste uit Nederlandse grammaticale geschriften die tot dan toe waren verschenen, én uit de meest invloedrijke Latijnse (school)grammatica in de Nederlanden van die dagen⁵². Het beoogde resultaat was een beknopt (school)boekje dat in deze vorm gemakkelijk memoriseerbaar was, wat het leerproces volgens de Ramistische opvattingen vergemakkelijkte⁵³.

4.3. Bronnen.

Op verschillende plaatsen in Kóks aanvullende kommentaar bij zijn vertalingen vinden we verwijzingen naar werken van anderen: in de *Idea philosophiae naturalis*: 20 in de marge naar Kiliaans *Woordt-boek*, ibid. 56 naar Jan van Beverwijks *Schat der on-ghe-zontheit*, in *Logica practica* naar Johannes Goropius Becanus. Vooral in de vertaling van Burgersdijks *Institutionum logicarum sinopsis*, het *Kort be-ghrijp* uit 1846, wordt de lezer op

51 Ik ga in dit overzicht voorbij aan terloopse opmerkingen over het *Ont-werp* als van Eijkman, Hellinga en Caron. Hetgeen ik in mijn bijdrage *Grammaticale geschriften uit de zeventiende eeuw* in *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (ed. D.M. Bakker en G.R.W. Dibbels; 's-Hertogenbosch, 1977): 39-63 over Kók schreef, is gebaseerd op deze inleiding op en uitgave van het *Ont-werp*, die toen al grotendeels waren voltooid.

52 Kók bouwde zijn boek nog meer op Latijnse grondslag dan Van Heule, die door Hermkens (o.c: 20) als duidelijkste voorbeeld van beïnvloeding door de Latijnse spraakkunst wordt genoemd.

53 Vgl. F.A. Yates, *The art of memory*. Harmondsworth, 1966 (1978²): 228-238.

andere werken geattendeerd. Verschillende malen wordt er verwezen naar 'de vertaaler van Kekkerman'⁵⁴, wiens vertaling van technische termen met instemming of afkeuring wordt aangehaald. Hetzelfde geldt voor Simon Stevin⁵⁵. Een groot aantal malen wordt het trivium van In liefd bloeyende in de kommentaar betrokken⁵⁶, terwijl tevens wordt verwezen naar de grammatica's van Christiaan van Heule⁵⁷.

Bij het zoeken naar eventuele bronnen van het *Ont-werp* lag het voor de hand dat begonnen werd met een vergelijking tussen enerzijds het *Ont-werp* en anderzijds de *Twe-spraack* en de beide grammatica's van Van Heule. Deze vergelijking leidde tot de conclusie dat de genoemde werken inderdaad als bronnen voor het *Ont-werp* moeten worden beschouwd (vgl. § 5 en de kommentaar bij de tekst).

Lang niet alles echter wat Kók te berde bracht, bleek hiermee tot een bron teruggevoerd, terwijl het vermoeden dat Kóks grammatica allerminst een oorspronkelijk werk was, groeide.

Nu was in 1626 te Leiden de eerste editie verschenen van *Latina grammatica, Latina syntaxis, Latina prosodia in usum scholarum Hollandiae, et West-Frisiae*. Dit werk van de hand van Gerardus Joannes Vossius - in 1632 aanvaardde hij zijn rectoraat aan het Amsterdamse Athenaeum illustre; had hij er Kók onder zijn leerlingen? - was een herziening, op last van de staten van Holland, van de *Grammatica Latina* van de Dusseldorfse rector Ludolphus Lithocomus (Steinhauwer), een boek dat, in 1575 te Dusseldorf verschenen, in 1584 voor het eerst in Leiden was gedrukt en, op de scholen ingevoerd, zich nog lang in het onderwijs handhaafde⁵⁸, en o.a. grote invloed had op Van Heule 1625 en 1633. Vossius' herziening (hij is zelf geneigd om van het reinigen van een Augiasstal te spreken⁵⁹), nog herdrukt in 1827, beleefde in 1648 de vierde en in 1649 de vijfde druk⁶⁰, en raadpleging ervan leidde al snel tot de bevinding dat Kók nog aanzienlijk sterker dan door de *Twe-spraack* en Van Heule beïnvloed was door dit werk van Vossius dat de heersende Prisciaanse traditie verliet en zo vaak teruggreep op Aristoteles en Varro: het overgrote deel van Kóks tekst bleek een veelal letterlijke vertaling van Vos-

54 Ik noteerde verwijzingen in de Voorrede, en verder p. 2, 3, 18, 56, 66, 76, 84, 96, 100, 104, 142, 143 (2x), 147, 148, 149, 155, 161, 162, 174 (4x), 179. Bedoeld wordt Barth. Keckermann, *Dialectica, dat is reden-kavelinge ofte bewijs-const...* Nu in de Nederlandsche spraecke vertaelt. Amsterdam, 1614 (Wormerveer, 1649²). De vertaler is onbekend.

55 Zonder boek aanduiding wordt Stevin genoemd op p. 59, 127, 149, 172 (3x). Naar zijn *Dialectike ofte bewysconst* (o.a. Rotterdam, 1621), wordt verwezen op p. 18, 77, 136.

56 Zonder boek aanduiding in de Voorrede en p. 23, 31, 37, 39, 42, 47, 72, 96, 100, 104 (2x), 119, 122, 127, 142, 143 (2x), 147, 148, 149, 155, 162, 169, 172 (4x), 179.

Naar de *Letterkonst* wordt verwezen op p. 7, 93, 172, naar het *Ruygh bewerp* op p. 9, naar de *Dialectica* op p. 29.

57 Op p. 7, 91, 93, 94 (2x), 106, 172 (2x).

58 Zie Kuiper 96-107.

59 Vgl. het voorwoord: 'visurus sit facile, quantum mihi exhauriendum fuerit laboris in hoc, penè dixerim Augiae stabulo, repurgando'.

60 Vgl. Rademaker 176-181.

sius' befaamde schoolboek⁶¹; ook hier spreken § 5 en de kommentaar voor zich. Ten slotte bleef ook aandachtig doorlezen van Vossius' standaardwerk *De arte grammatica libri septem* (1635), sedert de druk van 1662 bekend als de *Aristarchus*⁶², niet onbeloond, en kon een aantal passages uit het *Ont-werp* in verband worden gebracht met de *Aristarchus*.

Voor slechts een klein gedeelte, de interpunctie, leverde het onderzoek naar de bronnen mij geen bevredigend materiaal: weliswaar was ook hier de invloed van Vossius duidelijk waar te nemen, maar niet alles bleek op Vossius terug te voeren. Verder onderzoek bracht echter geen andere bron(nen) aan het licht.

Dit alles voert tot de conclusie dat we slechts zelden een originele aanpak van Kók mogen signaleren (vgl. Kóks casusleer; zie § 5.4.2, en de indeling van de werkwoorden in vijf groepen; zie § 5.4.4.). Bovendien is het opmerkelijk dat Kók, die toch in zijn andere werken steeds vermeldt wiens werk hij heeft vertaald of (in zijn aantekeningen) wiens werk hem tot bron heeft gediend, in het *Ont-werp* nergens van zijn bronnen gewaagt. Op de titelpagina doet hij het zelfs voorkomen als zou zijn boek een beschrijving leveren van door hemzelf waargenomen taalfeiten. Vond hij zijn boekje misschien nog te onvolmaakt (zie § 4.1) en was hij van mening dat het de auteurs van zijn bronnen slechts tot oneer zou strekken? Of had hij misschien het voornemen om in de uitgebreide taalstudie die hem immers voor ogen stond (zie § 4.1), op korte termijn opening van zaken te geven?

Wetenschappelijke en/of methodologische verantwoording van opzet en aanpak vinden we in het *Ont-werp* nergens: zoals de Amsterdamse kamer In liefde bloeyende (vgl. § 3) ruim zestig jaar te voren in de *Twe-spraak* praktische regels en voorstellen geeft voor taalgebruik, en in de daarna gepubliceerde werken op het gebied van dialectica en rhetorica veel wetenschappelijker te werk gaat, zo is ook Kóks boekje op het terrein van de taalkunde een louter praktisch werk, terwijl we uit zijn vertalingen, met name die op het gebied van de dialectica (vgl. § 2), en zijn kommentaar daarbij, inzicht kunnen krijgen in zijn wetenschappelijke achtergrond en zijn denk- en redeneer-trant.

5. Inhoud van het *Ont-werp*

5.0. Ter inleiding.

De eigenlijke grammatica van Kók vangt op p. 5 aan; hieraan gaat wat voorwerk vooraf. De grammatica is op het eerste gezicht één

61 Doordat Vossius op Lithocomus teruggaat, vertoont Kóks *Ont-werp* uiteraard ook overeenkomsten met Lithocomus' boek. De overeenkomst met Vossius' boek in formuleringen en definities en in voorbeelden is evenwel nagenoeg letterlijk, wat t.o.v. Lithocomus aanzienlijk minder het geval is.

62 Vgl. Rademaker 244-247. Summier ook P.A. Verburg, *Taal en functionaliteit*. Wageningen, 1951: 423-426 en, uitvoeriger, G.A. Padley, *Grammatical theory in Western Europe 1500-1700*. Cambridge, etc., z.j. [1976]: 112-130.

doorlopend geheel tot aan p. 56, maar wie vertrouwd is met de zestiende- en zeventiende-eeuwse grammatica's, herkent de opzet spoedig: orthografie (5-6), prosodie (6-8), etymologie (9-49) en syntaxis (49-55), waarna een kort aanhangsel volgt. Binnen enkele van deze categorieën brengt Kók nog onderverdelingen aan, binnen de etymologie bijvoorbeeld volgens de door hem onderscheiden woordsoorten.

In de onderstaande beschouwing heb ik Kóks opzet gevolgd. Bij de korte bespreking van elk onderdeel neem ik een overzicht op in volgorde van voorkomen van door Kók gebezigde Nederlandse technische termen, waarbij ik me beperk tot die welke corresponderen met een Latijnse term in de marge van het *Ont-werp*. Kóks terminologie plaats ik naast de Nederlandse termen van een aantal van Kóks voorgangers en van zijn tijdgenoot Leupenius, zodat onderlinge relaties in dezen zichtbaar worden⁶³; daarbij heb ik afgezien van het vermelden van allerlei hier m.i. irrelevante spellingvarianten die soms binnen de afzonderlijke werken worden aangetroffen (b.v. *klincker* - *klinker*, *me-klinker* - *meklincker*). Termen van Kók die ik in de schema's heb voorzien van het teken *, komen niet voor in de editie van 1650 van de *Woorden-schat* (de uitgave van Hofman), maar wel in die van 1654 (de editie van Lodewijk Meijer), zodat de invloed van Kók op Meijers bewerking hier valt af te lezen (vgl. p. XXIV, noot 36).

5.1. Voorwerk.

Na het lofdicht van de hand van Lodewijk Meijer volgt een inleiding, waarin Kók zich tot de lezer wendt: alom is er vraag naar een volmaakte spraakkunst van de moedertaal, maar tot nu toe is die niet verschenen⁶⁴; mogelijk kunt u zich behelpen met deze schets van mijn hand; een uitvoeriger, grondiger werk over hetzelfde onderwerp zal verduidelijken wat nu door de beknoptheid van dit boekje niet kan worden toegelicht.

Een uitslaand blad geeft een schematisch overzicht van hetgeen op p. 5-55 aan de orde zal komen.

5.2. Orthografie (terminologie zie p. XXXV)

In het eerste deel (p. 5-6) geeft Kók een definitie van grammatica, die hij ontleent aan Vossius en die (dus) duidelijke overeenkomst vertoont met Van Heule 1625: 1 en 1633: 1. Op te merken valt dat Kók, evenals Van Heule, geen gebruik heeft gemaakt van Vossius' toevoeging in de marge: 'Eòque & scribendi', waar Leupenius bij aansluit als hij op p. 9 schrijft: 'Om de Needer-

63 Vgl. voor het Duits: R. Vortisch, *Grammatikalische Termini im Frühneuhochdeutschen 1500-1663*. Basel, 1910 en E. Leser, *Geschichte der grammatischen Terminologie im 17. Jahrhundert*. Lahr, 1912.

64 De *Twe-spraack* en Van Heule 1625 en 1633 voldeden dus niet aan de eisen die Kók aan een volmaakte grammatica stelde. Het eigen boekje oordeelt hij 'iet vol-maakter' (p. 3-4).

Terminologie bij § 5.2

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Van der Schuere	De Hubert	Van Heule 1625
letter-konst	letterkunst	letter-konst	letter-kunst	spraeckonst ¹
spelling	spelling	spellinge	spelling	spellinghe
letter	letter, boeck-staaf	letter		letter
* naam	naam	naem		
ghe-stalte	maxel ³	maekzel		
maght	gheklanck, kracht	kracht, weirdigheyd		
klinker,* klink-letter ⁴	klincker, klinckletter ⁵	klynk-letter, klynkende letter	klinker	klinker, klinkletter
mê-klinker,* mê-klink-letter	meklincker	me-klynk letter, me-klynkende letter	met-klinker	meklinker
stomme mê-klinker		stomme letter		
* half-klinker		half-klynkende letter		

Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius
letter-konst	spraek konste	spraec-konst ¹	letterkonst, spraakkonst
spelling	spellinge	spellinge ²	spellinge
letter	letter	letter	letter
* naam		benaminge	benaminge, naame
ghe-stalte	maekzel, fatzoen	figuyre, gedaente	gestalte
maght	kragt		kracht
klinker,* klink-letter ⁴	klinker	klinker, klinc-letter	klinker

1 Van Heule blijkt ook *letterkonst* te kennen, maar hij gebruikt die term niet om haar te enge betekenis.

3 *Twe-spraack* 61 vertaalt *figuren* overigens met *ghestalten*. Zo ook in *Ruygh-bewerp vande redenkaveling* (1585): 37.

5 *Twe-spraack* 13 vermeldt nog *luyers* en *klainkers*; de laatste term werd mogelijkwijs ontleend aan De Heuilers *Nederduitse orthographie*.

4 Dafforne 28 vermeldt nog de Nederlandse termen *zelfklinker* (David Mostart), *stemmers* (Pieter de Berd), *luydende, sprekende, voys-ghevende letteren* (Joas Lambrecht), *gheluyd-ghevende letter* (Iasper Fransois).

2 Van Heule 1633: 2 vermeldt ook *het schrijven* naast *spellinge*. Deze term komt echter verder niet voor.

mê-klinker,*	me-klinker	me-klinker	meedeklinker
mê-klink-letter			
stomme mê-klinker		smeltende letter	vloeiende meedeklinker
* half-klinker		stom-achtige letter	staande meedeklinker

duitsche taale recht te schryven, en te spreken, moet men letten op vier dingen’.

Kóks vierdeling die na de definitie van grammatica volgt, sluit aan bij een zeer lange en zeer verbreide traditie die teruggaat op Priscianus⁶⁵. Hier is Kók duidelijk afhankelijk van Vossius en de *Twe-spraack*, en niet van Van Heule. Dit blijkt uit de volgorde van de vier delen (Van Heule 1625: *spellinghe, oorspronkelickheydt, klankmaet, tsamenvouginge*; Van Heule 1633: *spellinge, oorspronkelickheydt, samen-vouginge, klank-maet*), en o.a. ook uit de gebezigde termen voor het Latijnse *prosodia*.

In de hierop volgende anderhalve pagina wordt de orthografie afgedaan met wat zeer algemene informatie; waarschijnlijk was Kók evenals Van Heule de mening toegedaan dat aan dat onderdeel van de spraakkunst in allerlei geschriften over de spelling al voldoende aandacht was besteed⁶⁶.

Na een uit Vossius vertaalde definitie van het begrip *letter* te hebben gegeven, vermeldt Kók, evenals Van der Schuere 10, maar in ietwat andere volgorde, 28 in het Nederlands gebruikelijke lettertekens; daarbij noemt hij abusievelijk het getal 27 dat hij aan *Twe-spraack* 13 ontleend zal hebben waar, evenals bij Kók, ronde *r* en gewone *r* en staart-*s* en gewone *s* worden onderscheiden⁶⁷, maar *i* en *j* als één worden beschouwd⁶⁸, wat Kók niet doet.

Evenals bij andere grammatici vinden we bij Kók de Prisciaanse, op de Stoa teruggaande driedeling binnen het begrip *letter*⁶⁹. Vervolgens gaat hij over tot het vermelden van de benamingen van de verschillende letters. Ter vergelijking moge het overzicht op p. XXXVII dienen.

Hierbij moet er, mogelijk ten overvloede, op worden gewezen dat de benaming *que* met een lange vokaal werd gerealiseerd: /kwe:/, evenals *ce* etc., zoals ook *va* en *wa* met lange vokalen dienen te worden uitgesproken.

De hierop volgende indeling naar *ghe-stalte* doet ons wat merkwaardig en tweeslachtig aan: in plaats van een vierdeling *kapitaal - onderkast, schrijffletter - drukletter* vinden we een groepering in drieën: *hoofdletters - drukletters - schrijffletters*, die we later zullen aantreffen in de *Schouburgh der Nederduytsche letter-, spel- en leeskonst* van J. Duykerius (Amsterdam, 1696) en in het *Opregt onderwys van de letter-konst* van B. Hakvoord (Amsterdam, 1743).

65 Vgl. Van Heule, 1625, *Inleiding* XXVII.

66 Van Heule 1625: 1: ‘Aengaende het eerste deel welk is de spellinge, daer af en hebben wy niet voorgenomen veel verscheydenheden aen te roeren ... aengaende de spellinge onzer woorden, die is van verscheyde Geleerden grondig beschreven, ende ook is het daeglicx gebruik in veele deelen onberispelic’.

67 Vgl. voor het gebruik van beide soorten *r* en *s* Van der Schuere 34-35.

68 *Twe-spraack* 47 wijst erop dat ronde *r* voor het Nederlands eigenlijk overbodig is. Dafforne 8 (verwijzend naar de *Twe-spraack*) en Van Gherwen 45-46 komen dan ook tot 27 letters.

69 Vgl. Caron: 10 en De Heuiter 31: ‘Alle letteren van wat Tale die mogen zijn, voor d'eerste inzien toukomen drij zaken: *Gedaente, Name* ende *Krahf*. Zie ook F.P. Dinneen, *An introduction to general linguistics*. New York, etc., 1967: 88.

Kók	Lambrecht	Sexagius	De Heuiter	<i>Twe-spraak</i>	Van der Schuere
a	a		a	a	a
be	bé		be	be	be
ce ²	cé	ke	ce ³	ce	ce
de	dé		de	de	de
e	e		e	e	e
ef	ef	fa	ef	ef	ef
ge ⁴	gé	ge	ge	ge	ge
ha	ha haats		ha ⁵	ha	ha
i	i			i	i
je				je	je
ka	ka	ke	ka	ka	ka
el	el		el	el	el
em	em		em	em	ém
en	en		en	en	en
o	o		o	o	o
pe	pé		pe	pe	pe
que ⁶	cu		qu ⁷	que	qu
er	er		er	er	er
es				esse	
es	es		es	es	es
te	té		te	te	te
u	u		u	u	u
ve/va		va	va	va	va
we/wa	⁹	¹⁰	wa ¹¹	wa ¹²	wa
ex	ics		ix	ix	iks

3 Deze naam op p. 32. Op 42 en 54 heeft De Heuiter voorkeur voor *ke*.

2 Ampzing 21 vermeldt voor *c* nog de benaming *chi* bij Mostart.

4 Ook blijken voor te komen de benamingen *zje*, *dje*, *je*. Vgl. G.R.W. Dibbets, *Nederduitse orthographie van Pontus de Heuiter* (1581); een *inleiding*. Assen, 1968: 159.

5 De Heuiter 49 keurt *haetse* nadrukkelijk af.

7 [kw]. De Heuiter 53 verwerpt de Franse benaming *ku*.

6 Vgl. VAR 41: 'De nomine literae Q, non usquequaque recta est vulgaris appellatio. Nam cum Q scribamus, quoties eam V sequitur, cum altera vocali in eapse syllabâ; C verò utamur, si una tantum vocalis consequatur; cur non *Qu*, hoc est *Quu* erit germanicum literae nomen?'

12 *Twe-spraak* 46 is eveneens tegen de benaming *dubbel vv*.

11 De Heuiter 58 verwerpt Sexagius' benaming.

10 Sexagius spreekt van *dubbele w. duplex w*.

9 'dobbelt uwen'.

y ¹³				ye	y
ze	zeet	ze	ze	zeet zedde ¹⁴	ze

Kók	Van Heule 1625	Dafforne¹	Van Gherwen	Van Heule 1633
a	a	a	a	a
be	be	be	be	be
ce ²	ce	ce	che	ce
de	de	de	de	de
e	e	e	e	e
ef	ef	ef	ef	ef
ge ⁴	ge	ge	ge	ge
ha	ha	ha	ha	ha
i	i	i	i	i
je	je	je	je	je
ka	ka	ka	ka	ka
el	el	el	el	el
em	em	em	em	em
en	en	en	en	en
o	o	o	o	o
pe	pe	pe	pe	pe
que ⁶	que	ku	que	que
er	er	er	er	er
es			esse	
es	es	es	es	es
te	te	te	te	te
u	u	u	u	u
ve/va	va	va	va	va ⁸
we/wa	wa	wa	wa	wa
ex	ex	iks	ex	ex
y ¹³			y	
ze	ze	zed/ze	ze	ze

13 De grammatici bij wie hier geen benaming staat gegeven, vermelden y allen als dubbele *i*.

14 *zeet* in *Twe-spraack* 52 mogen we ongetwijfeld beschouwen als de uiteindelijk gekozen benaming; *zedde* is een overblijfsel van de spellingenquôte uit 1583 van de Amsterdamse kamer. Vgl. G.R.W. Dibbets, *Spellingenuête uit 1583 ten nutte van de Twe-spraack*, in *LB* 64 (1975): 43-48.

1 Dafforne 10 vermeldt dat De Bert *esse, haetse, elle, emme, enne, quwe, erre, esse* etc. afwees.

8 De druk geeft hier *ya*, maar ongetwijfeld is hier sprake van een zetfout.

Ongetwijfeld is Kók hier schatplichtig aan *Twe-spraack* 14.

De distributie van de letters naar (enkele en dubbele) klinkers (lees: klinkertekens: de kwantiteit komt op p. 8 aan de orde)⁷⁰ en medeklinkers (muten en liquiden) besluit het gedeelte over de orthografie. De definities in dit slot gaan terug op Vossius, de verdeling van de consonanten zou aan Van der Schuere ontleend kunnen zijn, die echter staart-s en gewone s niet onderscheidt⁷¹.

5.3. Prosodie

Kók	<i>Twe-spraack</i>	De Hubert	Van Heule 1625
* maat-klank	maat-klanck		klankmaet
* toe-zang	bytéken		byteyken
* letter-ghreep ¹	silbe	zilbe	silbe
* twe-klank	tweklanck	twee-klinker	tweeklank
* dry-klank	drieklanck		drieklank
* scherpe toe-zang			
* zwaare toe-zang			
* om-ghe-booghe toe-zang			
't Ghe-blaas			
* hoe-ghrootheit			

Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius
* maat-klank		klancmaet, uyt-sprake	
* toe-zang	klank-mate, klankmaet		klankteeken
* letter-ghreep ¹	zilbe	silbe	bevattsel ²
* twe-klank	tweeklank	twee-klanc	twee klank
* dry-klank	drieklank		
* scherpe toe-zang			
* zwaare toe-zang			
* om-ghe-booghe toe-zang			

70 Opgemerkt moet worden dat y hier nergens voorkomt. Ook voor andere grammatici blijkt dit een moeilijke letter te zijn geweest.

71 Vgl. Van der Schuere 11; in Van der Schuere 12 verschijnt overigens *r* onder muten en liquiden.

1 *WNT* 8, kol. 1670 vermeldt als oudste vindplaats voor dit woord Vondels *Tooneelschilt* uit 1661 (vgl. *WB* 9: 390, r. 244).

2 In het *Naaberecht* ook de term *lettergreep*.

't Ghe-blaas   aen-blasinge

* hoe-ghrootheid

Twe-spraack 55-62 behandelt binnen de prosodie de leer omtrent de lengte van de lettergreep, de lengte van de versregel, propageert afwisseling van gepaard staand en slepend rijm etc., komt weer terug op de lengte van de versregel (60) en keurt tenslotte een aantal grove dialecteigenaardigheden af.

Van Heule 1625: 71-83⁷² spreekt over de leestekens, over de lengte van de lettergrepen, over het rijm, over het aantal versvoeten, geeft enkele regels met betrekking tot de verhouding tussen woordaccent en muziekaccent en over enige dichterlijke vrijheden ten aanzien van de verlenging of verkorting van woorden.

Van Heule 1633: 136-151 behandelt de leer van de leestekens, van de lengte van de lettergreep, spreekt over het rijm en zijn aantal versvoeten, over een aantal metra, over enige dichterlijke vrijheden ten aanzien van verlenging of verkorting van woorden etc.

Kók 6-8 behandelt een aantal onderwerpen waarvan de meeste in de *Twe-spraack* en bij Van Heule in de orthografie zijn ondergebracht, enkele slechts in de prosodie. De leestekens, die Van Heule onder de prosodie bespreekt (waar ze volgens VAR 60 niet thuishoren), stelt Kók in een bijlage aan de orde (vgl. § 5.6).

In de prosodie blijkt Kók sterk aan te sluiten bij Vossius, vooral bij diens *Aristarchus*. Datgene wat Kók hier onder *Ghe-daanten* behandelt, wordt in VAR 60 beschouwd als de *essentia syllabarum*, terwijl hetgeen Kók onder *Toe-vallen* bespreekt, in VAR tot de *accidentia syllabarum* behoort, waarbij we erop moeten letten dat Kóks *accentus* niet met Vossius' *accentus*, maar met *tonus* correspondeert. De *essentia syllabarum* rekent Vossius zeer nadrukkelijk niet tot de *accidentia*, hoewel hij weet dat er velen zullen zijn die in dezen met hem van mening zullen verschillen, en Kók volgt zijn grote voorbeeld.

Het gebruik van de term *Ghe-daante* (die hier in de marge geen Latijns equivalent heeft) is wat hinderlijk en verwarrend. Hij wordt namelijk op p. 7 niet gebezigd in dezelfde zin als op p. 9, waar *Ghe-daante* de vertaling is van het (in de marge vermelde) Latijnse *species*, een van de *accidentia* van de woordsoorten, daar opposerend met *Ghe-stalte (figura)* als *semantische* afleiding waarbij een basisvoorstelling wordt verondersteld die in 'Ghrondt-woorden' en 'Spruit-woorden' wordt aangetroffen, tegenover *vormafleiding*. Veeleer is er op p. 7 overeenkomst met p. 10, waar *Ghe-daante* (dat ook daar geen Latijns equivalent in de marge heeft) evenmin met *species* correspondeert, maar als in de methodenleer 'soort' betekent: in deze zin wordt het o.a. bij Ramus gebruikt die de woorden indeelt in twee *genera*, die elk naar *species* worden onderverdeeld⁷³.

5.4. *Etymologie* (terminologie zie p. XL-XLI)

Een summiere algemene inleiding op de etymologie, de woordsoortenleer, vinden we in Kók 9-10. Kók definieert voornamelijk op basis van Vossius' *Latina grammatica*, waarnaast de *Twe-spraack* en de beide werken van Van

72 Vgl. ook Carons inleiding in Van Heule 1625: XXXVI e.v.

73 Vgl. ook § 5.4, met name de eerste voetnoot daarbij. Voor de opvatting rond *species* en *figura* o.a. in de zestiende eeuw kan men raadplegen O. Funke, *Die Frühzeit der englischen Grammatik*. Bern, 1941 (o.a. p. 53).

Terminologie bij § 5.4

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Heyns	De Hubert	Van Heule 1625
* oór-spronklijkheidt	oorsproncktyckheid		oorspronkelickheijd	oorspronkelik- heyt
* woordt	wóórdt	seghsel	woord	woort
ghe-daante ²		aerdt		soorte, aert, afkomste
ghrondt-woordt	grondwóórd	oorspronckelijck woord	grond-woord	eerste woort, grontwoort
* spruit-woordt	spruitwóórd, ghesproten wóórd	afcomstigh woord	(afkomstig)	afkomstig, uytspruytent woort
ghe-stalte	ghestalte, figure	ghedaente		figuyr
enkel woordt	enckel wóórdt	enkele, eenvoudighe, slechte ghedaente	enkel woord	enkel woort
'tZaâm-ghe-zet woordt	t'samengheset wóórd ³ , gelascht wóórd	verknocht ghestalte, deylbaer ghedaente	dubbelwoord, t'saamgevoughd woord	dobbel, gekoppelt woort
ver-anderlijk woordt				veranderlic woort

Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius
* oór-spronklijkheidt		oorspronkelikheyt, veranderlikheyt ¹	
* woordt	woord	woort	woord
ghe-daante ²		aert	
ghrondt-woordt	grond-stamwoort	gront-woort, grondich woort, oorspronkelick woort	selfstammig woort
* spruit-woordt	afkomstig woord	af-komstig woort	afkomstig woord
ghe-stalte		figuyre, gedaente	

2 In *Ruygh-bewerp* (1585): 20 wordt *species* weergegeven met *Ghemeen-ghedaente*, 'basisbegrip', evenals in *Kort begrip des redenkavelings* (1585). In *Sinopsis logica* 49 wijst Kók deze vertaling af: 'In 't latijn *Species*, wordt by de Kamer in Liefd Bloeyende vertaalt Ghe-meen ghe-daante, wy noemen 't slechts Ghe-daante, mits wy om kórtheidt, al wat óver-tolligh schijnt (als dit) na-laten'.

3 *Twe-spraack* 91-92 spreekt van *an een voeghen, verknócht worden, van tzamen-gelascht worden, t'samenzetten*.

1 Op p. 2 ook: 'Het veranderen of buygen der woorden', een omschrijving die hij verder niet bezigt.

enkel woordt		enkel woort	enkel woord
'tZaâm-ghe-zet woordt	twe-, dobbel-woord	dobbel, samen gevougt, gehecht woort, hechtwoort	saamengesetted woord
ver-anderlijk woordt		veranderlic woort	veranderlijk woord

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Heyns	De Hubert	Van Heule 1625
* ghe-lijk- vórmigheidt				
* on-ghe-lijk- vórmigheidt				
* ghe-tal	ghetal	ghetal	getall	getal
* een-voudigh ghe-tal	enkel ghetal	enckel ghetal	enkel getall	enkel, eenvoudig getal, het eenvoudig
* meêr-voudigh ghe-tal	meervoud, veelvoudigh ghetal	meervout	meervoud	veelvoudig getal, het veelvoudig

Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius
*			
ghe-lijk-vórmigheidt			
*			
on-ghe-lijk-vórmigheidt			
* ghe-tal	getal	getal	getall
* een-voudigh ghe-tal	eenvoud, eenvoudig getal	enkel, eenvoudich getal, eenvoud	enkel getall, eenvoud, eenvoudig getall
* meêr-voudigh ghe-tal	meervoud	veelvoudig getal, meervoud	veelvoudig getall, meervoud

Heule hem van dienst zijn geweest bij het weergeven van technische termen.

Kók lijkt de eerste auteur van een ‘volledige’ Nederlandse grammatica die, overigens letterlijk Vossius vertalend, de moeite neemt het begrip *woord* in het Nederlands te definiëren. We dienen ons echter te realiseren dat zijn Nederlandse voorgangers definities gaven van *partes orationes*, een term die voor de zestiende- en voor een deel van de zeventiende-eeuwse grammatici equivalent was voor *dictiones, voces, woorden*. Wel onderscheidt Kók zich van zijn voorgangers doordat hij, als epigoon van Vossius, de Prisciaanse omschrijving van *woord* als kleinste eenheid binnen een betekenisdragend geheel, de zin, niet hanteert, maar de Aristotelische opvatting in dezen preferert.

In navolging van Vossius, daarmee via Scaliger en Ramus teruggaand op Aristoteles, geeft Kók *Species* en *Figura* als universele accidentia vooraf aan de leer over de afzonderlijke woordsoorten. Onder *Species* wordt een indeling gegeven in niet-afgeleide woorden (*Ghrondt-woorden*) en afgeleide woorden (*Spruit-woorden*), en onder *Figura* in niet-samengestelde woorden (*Enkele woorden*) en samengestelde woorden (*'tZaâm-ghe-zette woorden*)⁷⁴. Dezelfde indeling, maar niet voorafgaand aan de leer omtrent de afzonderlijke woordsoorten, vinden we in *Twe-spraack* 91-92 en 96, Van Heule 1625: 17 en 20-21 (waar in navolging van Lithocomus *enkele, dobbele en drievoudige*

74 In het kort wordt hier aandacht aan besteed in J.W. de Vries, *Lexicale morsologie van het werkwoord in modern Nederlands*. Leiden, 1975: 25-26: “Bij de behandeling van species worden alleen voorbeelden gegeven van deviaties, evenals Van Heule doet. Toch komen bij Kok de termen ‘af-spruiting’ en ‘zaamen-zetting’ voor het eerst in één verband voor: beide vallen onder ‘vrij-willighe Buighing’, d.w.z. woordvorming, en niet onder ‘Natuurlijke Buighing’, d.w.z. flexie”. In *Kort be-ghrijp* 25 schrijft Kók: ‘in’t latijn *figura*, be-tekent de uiterlijke ghe-stalte des lichaams, die met óóghen ghe-zien en met handen ghe-tast kan worden’; en ibid. 47: ‘... het wóórdt Ghe-daante drukt de be-tekening van ‘t latijnsche *Species*, ghe-noegh-saam uit: want *Species* be-tekent de uiterlijke Vórm der dinghen, die met óóghen ghe-zien kan worden, en even dat zelve noemen wy *Ghe-daante*’. Het is duidelijk dat Kók in het *Ont-werp* bij *species* en *figura* afleiding, resp. samenstelling aan de orde stelt (vgl. ook *Ont-werp* 17-18, 20 en 46), daarbij zich baserend op VAR en VG. Misschien dat hij daarbij, gezien zijn kennis van de wijsbegeerte, zich nog bewust was van het verschil tussen beide accidentia dat we in de klassieke, middeleeuwse en zestiende-eeuwse Latijnse grammatica aantreffen. In zijn *species primitiva* representeert het woord zijn grondbetekenis. Van deze *species primitiva* kan een woord worden gevormd met een *species derivativa*; er is dan een semantische relatie tussen de *species primitiva*, die het wezen van het aangeduide uitdrukt, en de *species derivativa*, waarin een van de grondbetekenis afgeleide betekenis tot uitdrukking wordt gebracht. Speelt bij *species* de betekenis de belang-rijkste rol, bij *figura* wordt het meest gezien naar de *woordvorm*: een woord met *figura composita* kan worden geanaly-seerd tot twee of meer elementen die onafhankelijk van elkaar als *figura simplex* kunnen voorkomen, dus als zelf-standige woordvorm een zelfstandige betekenis dragen die in het compositum niet aanwezig behoeft te zijn. Zie ook *Ontwerp* 9 en aant. aldaar. Vgl. G.L. Bursill-Hall, *Speculative grammars of the Middle Ages*. Den Haag, 1971: vooral 150-160. Ook in *Ont-werp* 5 wordt bij de letters onder *figura* gezien naar de vorm.

woorden worden onderscheiden) en Van Heule 1633: 34-35 en 42. Met de opvattingen van Kók en zijn tijdgenoten⁷⁵ zullen wij, met onze kijk op morsologie, het niet steeds eens zijn: woorden als *on-hervaren*, *on-ver-winnelic* (Van Heule 1625), *be-zien*, *mis-zien* (Van Heule 1633) en *óór-zaak* (Kók) beschouwen wij niet als samenstellingen, maar als afleidingen, in tegenstelling tot de oude grammatici, die de verschillende prefixen woorden noemen (vgl. *Twe-spraack* 96, Van Heule: 1625: 66, Kók 46-47).

De tegenstelling *veranderlijke* - *onveranderlijke* woorden, die ook in *Twe-spraack* 69 vaag wordt aangeduid, komt ook in Van Heule 1625: 6 en 1633: 14 ter sprake. Gezien de definitie is ook hier Vossius (die teruggrijpt op Varro's *De lingua Latina*) en niet Van Heule als bron voor Kók te beschouwen, evenals voor de hieropvolgende definities van de *accidentia*, de *toe-vallen*.

5.4.1. Lidwoord

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Heyns	De Hubert	Van Heule 1625
lidt	lid, ledeken	lid, ledeken	ledeken	ledeken
Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius	
lidt	ledeken	ledeken	lid, leedeken	

Kók 10-11 behandelt het lidwoord, evenals zijn voorgangers, in nauwe samenhang met het zelfstandig naamwoord. Hij is er zeer beknopt over, en vermeldt zelfs niet de tegenstelling *bepaald* - *onbepaald* lidwoord die we bij anderen steeds vinden.

5.4.2. Naamwoord (terminologie zie p. XLIV-XLVI)

Geheel volgens de klassieke traditie die bij ons en elders tot in de tweede helft van de achttiende eeuw gevolgd zal worden⁷⁶, behandelt Kók 11-19 zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord als één categorie: die van het naamwoord, dat wordt gedefinieerd naar Vossius; te voren, *Kort be-ghrijp* 91, heeft hij overigens de Donatiane omschrijving (ook te vinden in Vossius' *Aristarchus* 114 en Van Heule 1633: 16-17) gegeven: 'by de letter-wyzen is Naam een deel van

75 Kók laat zijn inzicht in de structuur van het Nederlandse woord uitkomen in het *Ont-werp* en in bijna al zijn vertalingen door de verschillende elementen van de woorden die volgens zijn opvatting samenstellingen zijn, door een koppelteken van elkaar te scheiden.

76 Vgl. b.v. Jellinek II: 79-84 en Michael 53-56 en 283.

Terminologie bij § 5.4.2

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Heyns	De Hubert	Van Heule 1625
* naam-woordt ¹	naam	naem	naam, naam-woord	naem-woort
* zelf-standigh naam-woordt	zelfstandighe naam	rechte, selfstandige naem	rechte, selfstandige naam	zelfstandig naemwoort
* eighe naam-woordt	eyghen naam	eyghen naem		eigen naemwoort
* ghe-meen naamwoordt		gemeyne naem		gemeyn naemwoort
* by-voeghlijk naam-woordt	byvoeghlyke naam	by-naem, toe-voeglijcke naem	bijvougelicke naam, bijnaam	byvouglik woort
* ghe-slacht	gheslacht	gheslachte	geslacht	geslacht
* manlijk ghe-slacht	manlyck gheslacht	malijck gheslachte	manstammig geslacht	mannelic geslacht
vrouwlijk ghe-slacht	wyflycht gheslacht	vroulijck gheslachte	wijf-stammig geslacht	vrouwelic geslacht
* gheenerley ghe-slacht	ghenerley gheslacht	generley geslacht	geenderley geslacht	generley geslacht
ghe-meen ghe-slacht		ghemeyn gheslacht	tweederleij geslacht	twijffelachtig geslacht ²
allerley gheslacht				(drie geslachtten)

Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius
* naam-woordt ¹	naem, naem-woord	naem, naem-woort	naam
* zelf-standigh naam-woordt	self-standige naem, self-standig naem-woord	zelf-standige naem	selfstandige naam
* eighe naam-woordt	eyge naem	eygen naem	eigene naam
* ghe-meen naamwoordt		gemeyne naem	gemeene naam
* by-voeghlijk naam-woordt	by-worpig, by-voegelijk naem-woord	by-woort, by-vougelicke naem	byvoeuglyk woord
* ghe-slacht	geslacht	geslacht	geslacht
* manlijk ghe-slacht	mannelijk geslacht	mannelic geslacht	mannelyk geslacht

1 In zijn vertalingen bezigt Kók de term *naam* wel; vgl. *Kort be-ghrijp* 91.

2 Blijkens de voorbeelden bedoelt Van Heule hetzelfde als Kók.

vrouwlijk ghe-slacht	vrouwelijk geslacht	vrouwelic geslacht	vrouwelyk geslacht
* gheenerley ghe-slacht	geenderleij geslacht	generley, derde geslacht	geenderleij geslacht
ghe-meen gheslacht		twijfelachtich geslacht	twijfelachtig geslacht
allerley gheslacht			

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Heyns	De Hubert	Van Heule 1625
val	val	val	gevall	geval
* noemer	noemer	noemingh	genoemde, genaamde gevall	noemer
* baarer	barer	baringh, eygheningh	geeijgende gevall	baerer
* gheever	ghever	ghevingh	begaafde, begiftigde gevall	gever
* an-klaagher	anklagher	aenclaghingh, wroegingh	beklaagde gevall	aenklager
* roeper	roeper	roepingh	geroupen gevall	rouper
buighing	buiging	buyghingh, vervallingh	biujginge	buyginge
be-weeghing				
ver-ghe-lijking		verlijckinghe, ghelijckenisse		vergrootinge
trap		grade, trap	trap	
* stellende trap		ophave, opghevengh		
ver-ghe-lijkende trap		verghelijkingh		
over-treffende trap		overtreffingh		grootst vergotelicke trap
Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius	
val	geval	geval	geval	
* noemer	noemer	noemer	noemer	
* baarer	barer	barer	baarer	
* gheever	gever, begaefde geval	gever	geever	
* an-klaagher	aenklager, beklaegde geval	aenklager	aanklaager	
* roeper	roeper	rouper	roeper	
buighing	buyging	buyginge	buiging	
be-weeghing				
ver-ghe-lijking		vergroting, verghelijkinge	vergrootinge	

trap

* stellende trap

ver-ghe-lijkende
trap

over-treffende trap

trap

stellende trap,
eerste stelling

vergrote trap

uitnemende trap

trap

stellende trap

vergelykende trap

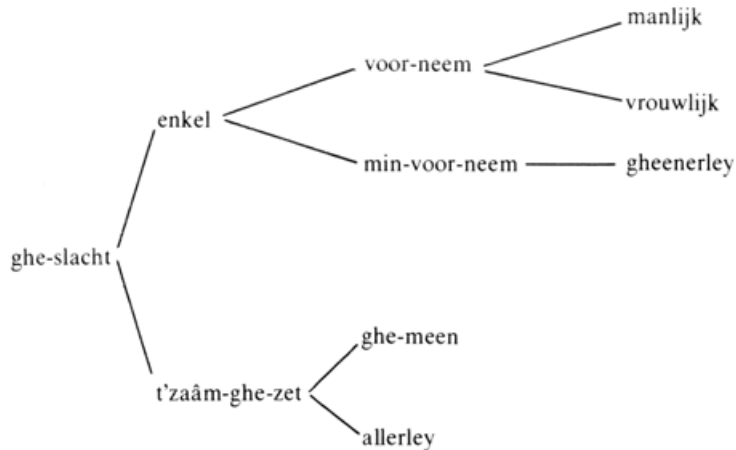
ooverheffende trap

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Heyns	De Hubert	Van Heule 1625
volk-naam				volkstammig woort
bezit-naam				ervent woort
* ver-klein-naam	verkleynde naam	naemken, vercleynde naem		verkleynt woort
* af-noemigh naam-woordt				naemstammig woort
* werk-woordig naam-woordt		woord-naem		werkstammig woort
* deel-woordig naam-woordt				
* by-woordig naam-woordt				
voor-zettig naam-woordt				
*				
t'zaamen-zetting				

Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius
volk-naam		volc-naem, volc-nament woort	
bezit-naam		ervelick woort	
* ver-klein-naam		verkleynt woort	verkleende naam
* af-noemigh naam-woordt	naemstammig woord	naem-achtich, naem-stammich woort	naamachtig woord
* werk-woordig naam-woordt	werk-stammig woord	werk-achtig woort	werkachtig woord
* deel-woordig naam-woordt			
* by-woordig naam-woordt			
voor-zettig naam-woordt			
* t'zaamen-zetting			

een reden, het welk, door ghe-vallen buigh-zaam zijnde, een lichaamlijk óft on-lichaamlijk ding be-tekent⁷⁷.

De eerste halve pagina met definities komt duidelijk overeen met Vossius, waarmee overigens ook Van Heule 1625 en 1633 grotendeels overeenstemmen. Kóks dichotomische structurering van het accidens *geslacht* kunnen we als volgt weergeven:

Dit gaat terug op VAR 295⁷⁸, waar Vossius volgens Padley probeert een categorie van natuurlijk geslacht (genus simplex) te plaatsen tegenover een categorie van grammaticaal geslacht (genus compositum)⁷⁹.

Het spreekt vanzelf dat Kók bij het formuleren van regels voor de geslachten van de Nederlandse woorden niet te rade kon gaan bij een Latijnse grammatica. Hij baseert zich hier op Van Heule 1633 (die soms duidelijk op Lithocomus-Vossius teruggaat, hetgeen in definities en voorbeelden valt te zien), waarmee Van Heule 1625 veel overeenkomst vertoont.

77 In het vervolg op het geciteerde wijst Kók op het verschil tussen grammatica en logica: 'maar mits in de Reden-konst óók die deelen der reden, die de letter-wyzen Voor-namen en Deel-nemighen (zie Christiaan van Huelen) noemen, zó kan die uit-beelding hier niet vol-maakt zijn'. Hetzelfde in *Sinopsis logica* 90. In *Institutio logica* 158-161 wordt nog uitvoeriger over het begrip *naam* in de logica gesproken.

78 Vgl. Van Heule 1625: 9, 11, 14 en 1633: 19, 24, 34. Ook *Twe-spraack* 71 is wat aarzelend geformuleerd wanneer daar slechts drie genera worden besproken: 'De drie voornaamste gheslachten zyn ...' wal suggereert dat er nog andere zouden zijn. Evenzo Ampzing 5: 'De Geslachten dan sijn voornamelijk drie...'. De door Vossius en Kók gemaakte vijfdeling vinden we al bij Donatus, die, evenals Priscianus, mannelijk en vrouwelijk als voornaamste geslachten onderscheidde. Vgl. Priscianus v. 1: 'genera igitur nominum principalia sunt duo, quae sola novit ratio naturae, masculinum et femininum. Genera enim dicuntur a generando proprie quae generare possunt, quae sunt masculinum et femininum'.

79 Vgl. G.A. Padley: *Grammatical theory in Western Europe*. Cambridge, z.j. [1976]; 125.

Bij de behandeling van de casus gaat Kók waarschijnlijk een eigen weg, daarbij mogelijk enigermate beïnvloed door Van Heule 1633. Van Heule 1633 (waar de traditionele Nederlandse benamingen van de naamvallen vanwege hun onnatuurlijkheid niet worden gebruikt, iets waarin Kók Van Heule niet navolgt) onderscheidt vier naamvallen⁸⁰; de vijfde en zesde ‘gaen wy voorby, om dat onze sprake in die gevallen, by na geen veranderinge en lijf.’ (p. 49). Kók houdt het bij vijf naamvallen. Vier ervan definieert hij, evenals bijvoorbeeld *Twe-spraack* 75-76, semantisch; bij de vijfde wordt tevens een formeel criterium in de beschouwing betrokken: bij een substantief dat in de vijfde naamval staat, kan geen lidwoord voorkomen.

Onder declinatie (*Buighing*) verstaat Kók meer dan zijn voorgangers⁸¹, ook meer dan VG 29 (‘Declinatio est variatio dictionis in fine per casus’). Kók 14 begrijpt onder declinatie mede enkele aanvankelijk van declinatie onderscheiden en al afzonderlijk gedefinieerde accidentia: getal en (naam)val; voor hem is declinatie elke verandering van het naamwoord aan het wordeinde. We kunnen zijn opvatting als volgt voorstellen:

80 Van Heule 1625: 21-23 onderscheidt er nog zes, evenals de andere grammatici vóór Van Heule 1633.

81 Vgl. hier Van Calcar 20-21, waar overigens de betrekking tussen Kók en Vossius niet werd opgemerkt; vgl. b.v. ook aldaar 413, noot 71. Overigens hebben alle door Van Calcar genoemde klassieke grammatici wel degelijk invloed gehad op Kók. Alleen niet rechtstreeks, maar via Vossius, die met name in de *Aristarchus* naar deze klassieke voorgangers verwijst.

Ongetwijfeld gaat Kóks opvatting in deze terug op VAR 207-208, en niet rechtstreeks op Varro zoals Van Calcar 21 veronderstelt.

De paradigma's van Kók 14-15 vertonen op sommige plaatsen afwijkingen ten opzichte van *Twe-spraack* en Van Heule 1625 en 1633. In vergelijking met de *Twe-spraack* heeft Kók een wat strakker onderscheid in de verbuiging (vgl. zijn verbuiging van het vrouwelijk zelfstandig naamwoord), wat niet wil zeggen dat Kók daarmee beter de gesproken en geschreven taal van zijn tijd weergeeft; in vergelijking met Van Heule, met name Van Heule 1633, is Kók minder gekunsteld: een onderscheiding als *der* (2de naamval enkelvoud vrouwelijk) - *derr* (3de naamval enkelvoud vrouwelijk) vinden we bij hem niet. Verder vinden we bij Kók geen vermelding van uitzonderingen op de algemene regels, wat samenhangt met het schematische karakter van het *Ont-werp* (vgl. § 4.2).

Bij de bespreking van *motio*⁸² (*Be-weeghing*) is Kók overzichtelijker dan Van Heule 1633: 24 e.v., bij wie *motio* (de mogelijkheid om via vormverandering van een woord geslachtonderscheid uit te drukken) allereerst (uitvoerig) wordt toegepast en geïllustreerd met betrekking tot 'Het onderscheyt der By-woorden'⁸³. Wanneer we op p. 29 bij de 'Aenmerkinge op de Mannelicke en Vrouwelicke ampt-namen' zijn terecht gekomen lijkt er een nieuw onderdeel van de spraakkunst begonnen, maar ongetwijfeld is Van Heule dan nog bezig aan zijn behandeling van *motio*.

Kók blijkt VG 10 te volgen, waar *genus*, *casus* en *declinatio* als accidentia van de naamwoorden worden genoemd, waar vervolgens als accidentia van de bijvoeglijke naamwoorden *motio* en *comparatio* worden vermeld, en waar dan de opmerking volgt dat ook zelfstandige naamwoorden *motio* kennen.

Bij de *comparatio* (*Ver-ghe-lijking*) zien we Kók weer als getrouw vertaler van Vossius⁸⁴, evenals bij de *derivatio* (*Af-spruiting*), hoewel we daar toch ook invloed van Van Heule 1633 waarnemen, met name waar bij Van Heule 1633 én bij Kók zonder opgave van enige reden de categorie van de *patronymia* ontbreekt, die we bij Vossius en Lithocomus wel vinden. De leer van de *compositio* (*t'Zaamen-zetting*) blijkt terug te gaan op VAR 269⁸⁵.

82 Van Calcar 411, noot 45 gaat eraan voorbij dat ook Van Heule 1633: 24 de term *motio* gebruikt. Hij wijst erop dat Moonen *mutatio* bezigt. Overigens vinden we Kóks term nog, zij het tussen aanhalingstekens, in C.G.N. de Vooy's, *Nederlandse spraakkunst*. Groningen. 1963⁶: 210. Ik wijs er hier op dat in het anoniem verschenen werk *Lingua Teutonica Exexlex* (Hulst, 1666): 11 deze zaken onder *derivatio* worden behandeld: 'A substantivo masculini generis derivatur substantivum feminini generis cum unâ plerumque ex his duabus terminationibus, *inne*, vel *ersse*: *weerd*, *hospes*; *weerdinne*, *hospita*: *meester*, *magister*, *meestersse magistra*', een heel wat 'moderner' benadering!

83 In Van Heule 1633 de term voor bijvoeglijke naamwoorden.

84 Vgl. in dit verband ook Van Calcar 38-39.

85 Vgl. voor een schematisch overzicht van de kenmerken van het nomen Van Calcar 31-32. Voor een schematisch overzicht van de theorie over de trappen van vergelijking Van Calcar 46-47.

Terminologie bij § 5.4.3

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Heyns	De Hubert	Van Heule 1625
* voor-naam	voornaam	voor-naem	voornaam	voornaem
* be-paalde voor-naam				
* on-be-paalde voor-naam				
* an-wijzende voor-naam		aenwijser		wijzende voor-naem
* be-trekkende voor-naam	betrecklijke voornaam	betrecker		betreck-licke voornaem
* weêr-keurighe voor-naam				
* vraaghende voor-naam		vragher		vragende voornaem
* be-zittende voor-naam		besitter		ervelicke voornaem
* eersteling				eerste voornaem
* spruiteling			afkomstige voornaam	afkomstige voornaem

Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius
* voor-naam	voor-naem, voor-naemwoord	voornaem, persoon-woort	voornaam
* be-paalde voor-naam			
* on-be-paalde voor-naam			
* an-wijzende voor-naam	aenwijzende voor-naem	wijzende voornaem	aanwysende voornaam
* be-trekkende voor-naam		betreckende voornaem	betrekkende voornaam
* weêr-keurighe voor-naam			
* vraaghende voor-naam		vragende voornaem	vraagende voornaam
* be-zittende voor-naam	besittende voor-naem	ervende } voornaem }	besittende } voornaam }
* eersteling		gront-woord	oorsprongelyke voornaam

* spruiteling

afkomstige
voornaem

afdaalende
voornaam

5.4.3. Voornaamwoord (terminologie zie p. L)

Bij de behandeling van de voornaamwoorden volgt Kók 19-22 nagenoeg geheel zijn bronnen Vossius en Van Heule. Met Vossius (die teruggaat op Varro) definieert Kók het voornaamwoord als een woord dat altijd (ongetwijfeld vooral semantisch) betrekking heeft op een (zelfstandig) naamwoord en dat dus (vgl. de definitie van het naamwoord in *Ont-werp* 11) een zaak aanduidt. Invloed van Van Heule vinden we het duidelijkst in de vierdeling van de pronomina naar betekenis: Vossius onderscheidt vijf categorieën. Waarom hij in dezen Vossius niet volgt, motiveert Kók niet.

Evenals Van Heule geeft Kók een aantal paradigma's; beide grammatici stemmen niet geheel met elkaar overeen. Opmerkelijke vormen (die niet bij Van Heule voorkomen) zijn uit Kóks tweede buiging de genitieven *mijner*, *dijner*, *zijner* die we terugvinden in *Twe-spraack* 80; daar echter worden weer niet *mijnes*, *dijnes*, *zijnes* gevonden, die Van Heule geeft. Te vermelden valt nog de vorm *hum*, die noch uit de *Twe-spraack* noch van Van Heule afkomstig is. Deze Hollandse dialectvorm wordt ook door Hooft gebezigd in zijn paradigma in *Waerneming* 31⁸⁶.

5.4.4. Werkwoord (terminologie zie p. LII-LIII)

Ruim 20 bladzijden (p. 22-43) van het *Ont-werp* zijn ingeruimd voor het werkwoord, waarvan het grootste deel in beslag wordt genomen door een aantal paradigma's. Ook bij deze woordsoort blijkt Vossius de belangrijkste bron voor Kók te zijn geweest, terwijl Van Heule voor aanvullende gegevens zorgde. Eigenlijk blijkt Kók alleen bij de indeling van de werkwoorden in vijf categorieën wat onafhankelijk van Van Heule, hoewel we misschien beter kunnen zeggen dat Kók gepoogd heeft Van Heules systeem te verfijnen door er alle hem bekende (veelal omschreven) werkwoordsvormen in onder te brengen.

Opvallend is binnen de gebruikelijke wijzen en tijden het grote aantal verschillende vormen, met name in de aanvoegende wijs, in welk opzicht Kók zich van zijn voorgangers onderscheidt: in zijn vervoeging van het werkwoord *minnen* - Van Heule geeft geen vervoeging van een dergelijk zelfstandig werkwoord - vinden we in het aktief van de aanvoegende wijs liefst tien, in het passief zelfs veertien mogelijke (meestal omschreven) vormen die, ingedeeld volgens de vijf gebruikelijke tempora, binnen één tijd ongenueanceerd na elkaar worden opgesomd, zonder dat bijvoorbeeld voor de aanvoegende wijs van de bedrijvende vorm duidelijk wordt of de drie vormen van de

86 Vgl. H.W. van Tricht, *De dativus hum bij Hooft*, in *Ts* 68 (1951): 313-316. Vgl. Zwaan 366 met een door Van Tricht bestreden aantekening. Van Heule 1633: 73 vermeldt naast *hem* ook *him*, een vorm die hem uit het *Schat-boeck* van Hommius bekend kan zijn geweest (vgl. Van Heule 1633: 167) en die in zestiende-eeuws Nederlands nog wel werd aangetroffen.

Terminologie bij § 5.4.4

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Heyns	De Hubert	Van Heule 1625
* werk-woordt	wóórdt	woord	woord	werkwoord
* be-drijvend werk-woordt		werckwoord	werk-woord	werkend werk-woord
* lijdend werk-woordt		lijdwoord	lijd-woord	lijdwoord, lijdend werkwoord
* gheenerley werk-woordt				werkwoord des derden geslachts
* persoónlijk werk-woordt		persoonlijk woord		persoonelic werkwoord
* on-persoónlijk werk-woordt	onpersoonlyk wóórdt	onpersoonelyck woord		onpersoonelic werkwoord
* wijs	wyze	maniere, wijse	wijse	maniere
* be-paalde wijs				
* toónende wijs		verconding ¹		verkondigende maniere
* ghe-biedende wijs		beveling ²		gebiedende maniere
* an-voeghende wijs		t'samenvoeghing ³		ondervouglicke maniere
Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius	
* werk-woordt	werkwoord	werkwoort	werkwoord	
* be-drijvend werk-woordt		werkend werk-woort		
* lijdend werk-woordt		lijdend werk-woort	lydend woord	
* gheenerley werk-woordt		generley, oneygen werkwoort		
* persoónlijk werk-woordt		personelic werk-woort		
* on-persoónlijk werk-woordt		onpersonelic werkwoort		
* wijs	maniere	wijze	maniere, wijs	

1 Ook: *maniere van vercondighen oft laten weten.*

2 Ook: *de maniere van gebieden, maniere van raden of bidden.*

3 Ook: *de maniere van t'samen te voeghen.*

* be-paalde wijs

* toónende wijs   verkondigende,
aenwijzende
maniere   tonende wijze   toonende wyse

* ghe-biedende wijs   gebiedende,
biddende maniere   gebiedende wijze   gebiedende wyse

* an-voeghende
wijs   aenvougende wijze   wenschende wyse

Kók	<i>Twe-spraak</i>	Heyns	De Hubert	Van Heule 1625
* on-be-paalde wijs		onbedeylingh ⁴	oneyndelicke wijze	onbepaalde maniere
* tijdt	tyd	tijdt	tijd	tijt
* teghen-woordighe tijdt		teghenwoordigen tijdt	tegenwoordige tijd	tegenwoordige tijt
* on-vol-maakte tijdt	twede tyd	onvolcomen gheleden tijdt	onvolmaakte tijd	onvolkomen voorleden tijt
* vol-maakte tijdt		volcomenen gheleden tijdt		voorleden tijt
* meêr-als-volmaakte tijdt		meer dan volcomelijcken gheleden tijdt		meer als voorleden tijt
* toe-komstighe tijdt		toecomenden tijdt		toekomende tijt
* ver-voeghing	vervoeghing	vervoeging, verandering	vervouginge	vervouging

Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius
* on-be-paalde wijs		onbepaalde wijze	onbepaalde wyse
* tijdt	tijd	tijt	tyd
* teghen-woordighe tijdt	tegenwoordige tijd	tegen-woordige tijt	teegenwoordige tyd
* on-vol-maakte tijdt	onvolmaakte tijd	onvolkomen, onverleden tijt	onvoorleedene tyd
* vol-maakte tijdt		voor-leden tijt	voorleedene tyd
* meêr-als-volmaakte tijdt		voor-verleden, voor-voorleden tijt	voorvoorleedene tyd
* toe-komstighe tijdt	toekomende tijd	komende tijt	toekomende tyd
* ver-voeghing		vervouging	vervoeuging

⁴ Vgl. Heyns C vi^v: 'D'eerste maniere wordt genoemt *l'Indicatif*, ... De vijfde Maniere noemtmen *l'Infinitif*, d'Onbedeylingh, oft *La mode Infinitive*, De maniere van Onbedeylingh'.

		Be-drijvend		Lijdend	
		Toónende	An-voeghende	Toónende	An-voeghende
		Wijs	Wijs	Wijs	Wijs
Teghen- woordighe Tijdt	(ott)	Ik min	Ik minne	Ik word ghe-mint	Ik werd ghe-mint
On-vol-maakte Tijdt	(ovt)	Ik mind	Ik minde	Ik wierd ghe-mint	Ik wierde ghe-mint
	(ovtt)		Ik zoud minnen		Ik zoud ghe-mint worden
Vol-maakte Tijdt	(vtt)	Ik heb ghe-mint	Ik hebbe ghe-mint	Ik ben ghe-mint	Ik zy ghe-mint
				Ik ben ghe-mint ghe-weest	Ik zy ghe-mint ghe-weest
				Ik heb ghe-mint ghe-weest	Ik hebbe ghe-mint ghe-weest
Meêr-als- vol-maakte Tijdt	(vvt)	Ik had ghe-mint	Ik hadde ghe-mint	Ik was ghe-mint	Ik ware ghe-mint
				Ik was ghe-mint ghe-weest	Ik ware ghe-mint ghe-weest
				Ik had ghe-mint ghe-weest	Ik hadde ghe-mint ghe-weest
	(vvt)		Ik zoud ghe-mint hebben		Ik zoud ghe-mint ghe-weest zijn
			Ik zoud ghe-mint ghe-hat hebben		Ik zoud ghe-mint ghe-weest hebben
Toe-komstighe Tijdt	(ottt)	Ik zal minnen	Ik zal minnen	Ik zal ghe-mint worden	Ik zal ghe-mint zijn
	(vttt)		Ik zal ghe-mint hebben		Ik zal ghe-mint worden
			Ik zal ghe-mint ghe-hat hebben		Ik zal ghe-mint ghe-weest zijn

toekomstige tijd onderling naar believen kunnen worden verwisseld of dat bepaalde aspecten dat verhinderen. Met gebruikmaking van Kóks voorbeeld en terminologie plaats ik aantonnende en aanvoegende wijs op p. LIV in een overzicht, waarbij ik in de eerste kolom tussen haakjes afgekort de benamingen voor de tijden geef die gebruikelijk zijn in de ‘traditionele’ grammatica.

Omschreven vormen als *ik ben ghe-mint ghe-weest* en zelfs *ik heb ghe-mint ghe-weest* zullen ons weinig verbazen, maar vreemder klinken ons uit de aanvoegende wijs de groepen *ik zoud ghe-mint ghe-hat hebben*, *ik zal ghe-mint ghe-hat hebben* en hun passieve tegenhangers in de oren, die merkwaardigerwijs naar het oordeel van Kók in de aantonnende wijs geen pendants met *ghe-hat* hebben. Dergelijke werkwoordsgroepen worden in de gebruikelijke grammatica's van het hedendaags algemeen Nederlands niet vermeld, maar komen in dialecten wel voor: uit J.L. Pauwels, *Het dialect van Aarschot en omstreken*. I. (Tongeren, 1958) noteerde ik: *ik heb dat gedaan gehad*, *we hadden een huis gebouwd gehad* (p. 358-359), *ze zou nog gaarne zes hemden gedriegd gehad hebben*, *ze zouden wel al hun graan gedorst gehad hebben*, *Pier zou nog gedronken gehad hebben* (p. 360), waarbij Pauwels spreekt van het ‘irrelevante volt. deelwoord gehad’⁸⁷.

5.4.5. Overige woordsoorten (terminologie zie p. LVI-LVII)

Wat de overige woordsoorten betreft, meen ik te kunnen volstaan met enkele opmerkingen.

1. Wanneer Kók 43 de voltooid deelwoorden actieve betekenis toekent, wijkt hij af van de realiteit⁸⁸.

⁸⁷ A.A. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse taal*, Zutphen, 1965⁴: 80 vermeldt dat in de voltooid tijd naast het voltooid deelwoord *gehad* in het actief, *geweest* in het passief soms werden toegevoegd. Naar ik meen zullen we het voltooid deelwoord *ghe-mint* in dergelijke werkwoordsgroepen oorspronkelijk moeten beschouwen als een vrije predicatieve toevoeging. waarbij een voorbeeld als dat uit F.A. Stoett, *Middelnederlandsche spraakkunst*. Den Haag, 1923³: 252 aansluit: ‘Het praes. *ic hebbe hem gevangen* (= ik houd hem gevangen) had tot perfectum: *ic hebbe hem gevangen gehad*, waarbij de oorspr. bet. van *hebben* en *gehad* niet meer werd gevoeld, waardoor de betekenis van de latere constructie gelijk werd aan die der kortere’. Zie ook Hooft in *Waerneming* 53. Vgl. in dit verband ook negentiende-eeuwse grammatici als Brill en Terwey die m.b.t. *ik zoude gemind gehad hebben* spreken van een ‘voorwaardelijke volmaakte verleden tijd’. Vormen als *ik zal gemind gehad hebben* komen we bij hen echter niet als ‘voorwaardelijke volmaakte tegenwoordige tijd’ tegen.

⁸⁸ Christoffel Plantin wist in zijn *Thesaurus Theutonicae linguae* (Antwerpen, 1573) al beter: op p. 0 3^v schrijft hij onder het lemma *ghe* over de voltooid deelwoorden: ‘Ende zyn al passiva preterita’. We zullen moeten aannemen dat Kók naast b.v. een indikatief actief en passief *ik hebbe ghe-mint - ik ben ghe-mint* ook *ghe-mint hebbende* en *ghe-mint zijnde* als (omschreven) deelwoorden naast elkaar zag, waarbij in het actief het hulpwerkwoord achterwege bleef. Vgl. *Lingua Teutonica Exelex* (Hulst, 1666): 34: *bemindt hebbende - hebbende bemindt ghe-weest* (actief-passief). Kóks interpretatie van een woord als *ghe-leert* als ‘geleerd hebbende’ is overigens verklaarbaar vanuit de dubbele betekenis van *leren*. Vgl. verder F.A. Stoett, *Middelnederlandsche spraakkunst*. Den Haag, 1923³: § 261. Vgl. ook A. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse taal*. Zutphen, 1965⁴: 89: ‘Het voltooid deelwoord van een transitief werkwoord heeft soms actieve betekenis’. Mogelijk speelde VAR 343 Kók parten, waar we *circumspectus*, *consideratus* weergegeven zien met ‘qui considerat’, ‘qui circumpicit’. Van Heule 1633: 91-92 onderscheidt participia preteriti die met *ge* beginnen (actief) van die welke met *be* of *ver* beginnen (passief). Hij steunt daarbij echter op het Grieks, en niet op het Nederlands.

Terminologie bij § 5.4.5

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Heyns	Van Heule 1625
* deel-woordt	deelneming	naem-woord	deelneming ¹
* by-woordt	bywóórdt	by-woord	by-woort
voor-zetsel	voorzetting	voorsetsel ³	voorsetting
scheidelijk voor-zetsel	losse voorzetting		losse voorzetting
on-scheidelijk voor-zetsel	anghehechte voorzetting		gekoppelde voorzetting
* kóppel-woordt	kóppeling	voegher	koppeling
* bindend kóppel-woordt	bindende koppeling	koplaer, binder	aenhechtende koppeling
* schiftend kóppel-woordt	lozende koppeling	scheijder	scheydende koppeling
* toe-laatend kóppel-woordt			
* weêr-streevend kóppel-woordt		weerseggheer	strijdige koppeling
* oór-zaaklijk kóppel-woordt		oorsaker	oor-zaekelicke koppeling
* redeneerend kóppel-woordt			
Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius
* deel-woordt	deel-nemend woord	deelwoort	(deelneemende wyse), deelneemend woord
* by-woordt	bywoord	helpwoort ²	bywoord
voor-zetsel		voorzetting	
scheidelijk voor-zetsel			verscheidelyk bywoord
on-scheidelijk voor-zetsel			onverscheidelyk bywoord
* kóppel-woordt	koppel-woord		
* bindend kóppel-woordt		hechtent helpwoort	(bywoord van hechtinge)

1 De Hubert: mededeelend woord.

3 Dezelfde term bij Van der Schuere 62.

2 Van Heule 1633 en Leupenius behandelen de onveranderlijke woorden als één categorie.

* schiftend kóppel-woordt	scheydend koppel-woord		(bywoord van onderscheydinge)
* toe-laatend kóppel-woordt			(bywoord van toelaatinge)
* weêr-streevend kóppel-woordt		strijdig helpwoord	(bywoord van teegen-spreeking)
* oór-zaaklijk kóppel-woordt			(bywoord van veroorzaakinge)
* redeneerend kóppel-woordt			(bywoord van besluitinge)

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Heyns	Van Heule 1625
* voor-waardigh kóppel-woordt			bespreeckelicke koppeling
* ver-kiezend kóppel-woordt			
* vol-herdend kóppel-woordt			
* voor-stelligh kóppel-woordt			
* after-stelligh kóppel-woordt			
* ghe-meen kóppel-woordt			
* in-wurpsel	inworp	inworpsel	inworp, tussen-stelling
 Kók	 Ampzing	 Van Heule 1633	 Leupenius
* voor-waardigh kóppel-woordt			(bywoord van beding)
* ver-kiezend kóppel-woordt			(bywoord van verkiesinge)
* vol-herdend kóppel-woordt			(achtervolgend)
* voor-stelligh kóppel-woordt			
* after-stelligh kóppel-woordt			
* ghe-meen kóppel-woordt			
* in-wurpsel			

Terminologie bij § 5.5

Kók	<i>Twe-spraack</i>	Heyns	De Hubert	Van Heule 1625
*	t'samen-voeghing		samen-vouginge	samen-vouginghe
t'zaamen-voeghing				
*				gevouglikheyt
over-een-komst				
heersching		verheyssinghe, drijvinghe		
Kók	Ampzing	Van Heule 1633	Leupenius	
*	t'samen-voeginge	samenvouginge, het redenen		
t'zaamen-voeghing				
* over-een-komst			oovereenkoominge	
heersching				

2. De indeling naar betekenis van de bijwoorden en de voegwoorden heeft zelfs dezelfde volgorde van categorieën als bij Vossius; voor wat de tussen-werpsels betreft: twee categorieën hebben, vergeleken met Vossius, van plaats gewisseld.

3. Met name bij de behandeling van voorzetsel, voegwoord en tussen-werpsel geeft Kók een nagenoeg woordelijke vertaling van VG.

5.5. *Syntaxis* (terminologie zie p. LVIII)

In het gedeelte *syntaxis* wordt, zoals tot in de negentiende eeuw gebruikelijk bleef, de leer omtrent woordgroepen en congruentie aan de orde gesteld, waarbij de stof wordt behandeld in volgorde van de woordsoorten. Het heeft weinig zin om dit gedeelte uit het *Ont-werp* hier te bespreken: Kók volstond met het overnemen uit Vossius van een aantal voor het Latijn geldende regels, die ook voor het Nederlands opgingen; aan zelfstandige observatie van de moedertaal kwam hij verder niet toe, althans: hij geeft er geen blijk van.

5.6. *Aanhangsel* (terminologie zie p. LX)

In het *An-hangsel* (56-58) behandelt Kók de 'By-tekens, die in 't schrijven ghe-bruikt worden', de 'tekens die op zichzelf geen klank aanduiden', zoals Caron het woord *byteyken* in Van Heule 1625: 71 verklaart. Kók bespreekt hier de accenten, apostrof, koppelteken, trema en afkortingsteken, en de leestekens.

De accenten waren al aan de orde geweest op 7-8. In het *An-hangsel* merkt Kók nog slechts op dat in het Nederlands alleen accent aigu en accent circumflex worden gebruikt.

Het termenoverzicht zou kunnen suggereren dat van hetgeen Kók hierna beschrijft, in de voorafgaande spraakkunsten niets zou zijn te vinden. We vinden echter bij Lambrecht apostrof, koppelteken en trema, bij Van der Schuere apostrof, koppelteken en afkortingsteken - Kóks gebruik van deze beide laatste heeft veel overeenkomst met dat van Van der Schuere -, bij Van Heule 1625 en 1633 en De Hubert apostrof en koppelteken, bij De Heuiter apostrof en trema, bij Vossius (met wie weer de meeste overeenkomst is) apostrof, trema en koppelteken.

Terminologie bij § 5.6

Kók	Lambrecht	De Heuiter	Van der Schuere	Van Heule 1633	Leupenius
* teken van uit-laating ¹			teeken der verkortinge, verkort-teeken	verkort teyken	
*			teeken der koppelinghe, aen-een-brynginge		
* kóppel-teken ²					
*					
* schei-teken ³					
*			verdeelings teeken		
ver-deel-teken					
* snê, * streep	sneeikin, schrabbekin		snede, strepe		sneede
* lidt	leddeal ⁴		lid		
half-lidt					
* vol-zin			ommegang ⁵		
* stip	slot, hende der reden		stipken, slot, besluyt van een reden, sluyt-teeken		
*	vraghe	vraeh teken	teeken der vraging		
vraaghe-teken					
*	verwonderinghe		verwonderings teeken		
wonder-teken	rijnghe				
* teken van tusschen-stelling	* tuschen-stellinghe		tuschen-stelling		tuschen-stelling

1 Lambrecht E1^f bespreekt wel het verschijnsel *apostrophus* ('es te zegghen tzámenhortijnghe van vocálen'), maar geeft geen benaming in het Nederlands van het teken. Van der Schuere 66 schrijft '*Apostrophus* heeten wy *af-keering* ofte *af-weiring*', maar ook hier gaat het om het verschijnsel. De Hubert 4 spreekt van het 'teeken van uijtwiszinge', Ampzing 38 van het 'teyken der uytbijtinge'. Leupenius wijst het gebruik van dit teken af.

2 Lambrecht E1^f bespreekt wel het verschijnsel *hyphen* ('es te zegghen onder-eanijnghe van woorden, die men zoude móghen verschean schrijven'), maar geeft geen Nederlandse benaming van het teken. Van Heule 1625: 72 en 1633: 137 vermelden het teken, maar geven geen benaming. Leupenius 23 verwerpt het gebruik ervan.

3 Lambrecht D8^v: 'Dieresis, es te zegghen dealijnghe, van vocalen, die zomtjids zouden móghen voor ean sillebe ghenomen werden'.

4 Lambrecht E2^f: 'leddeal, of middelmatigh tusschenshead der réden'.

5 Van der Schuere 57-58 maakt onderscheid tussen een punt aan het einde van een zin ('*Slot* ofte *Besluyt* van een reden'), en een punt aan het einde van een verhaal ('*Periodus*, *ommegang*, 'twelk zoo vél beduyd als *ommegang* oft *begrijp* van alles dat voor verhaeld is').

Ook de leestekens komen in de meeste grammatica's aan de orde. Onderstaand overzicht, waarin de cijfers tussen haakjes de volgorde van behandeling in de verschillende werken aangeven, laat dit zien. Opgemerkt moet daarbij worden dat het verschil in gebruik tussen komma en schuine streep afhankelijk was van het druklettertype van het voorafgaande woord: na een in gothisch gezet woord volgde de schuine streep, na een in romein gezet de komma.

Kók	Lambrecht	De Heuiter	Van der Schuere	Van Heule 1625
, /	, / (1) ¹	, (2)	, / (1)	, / (4)
:	: (2)	: (3)	: (2)	: (3)
;				
.	. (3)	. (1)	. (3)	
?	? (4)	? (4)	? (4)	? (1)
!	! (5)		! (5)	! (2)
()	() (6)	() (5)	() (6)	() (5)

Kók	Van Heule 1633	Leupenius	Vossius
, /	, / (4)	/ (1)	, (1)
:	: (3)	: (3)	: (2)
;			; (4)
.	. (5)	. (4)	. (3)
?	? (1)	? (5)	? (5)
!	! (2)	! (6)	! (6)
()	() (6)	() (2)	() (7)

Opmerkelijk is het dat Kók, overigens in het voetspoor van Vossius, de eerste is die in een interpunctieleer voor het Nederlands gewaagt van de kommapunt, het leesteken dat de Venetiaanse boekdrukker Aldus Manutius in zijn *Orthographiae ratio* (Venetie, 1566) als eerste propageerde en dat sedertdien ook in Nederlandse en in de Nederlanden gedrukte werken uit de zestiende en zeventiende eeuw werd gebruikt⁸⁹.

6. Wijze van uitgeven

Met betrekking tot de hierachter volgende uitgave van de tekst van Kóks *Ont-werp* waaaraan het exemplaar uit de Utechtse universiteitsbibliotheek, signatuur 132 H 11, ten grondslag ligt, zijn de volgende regels gevolgd:

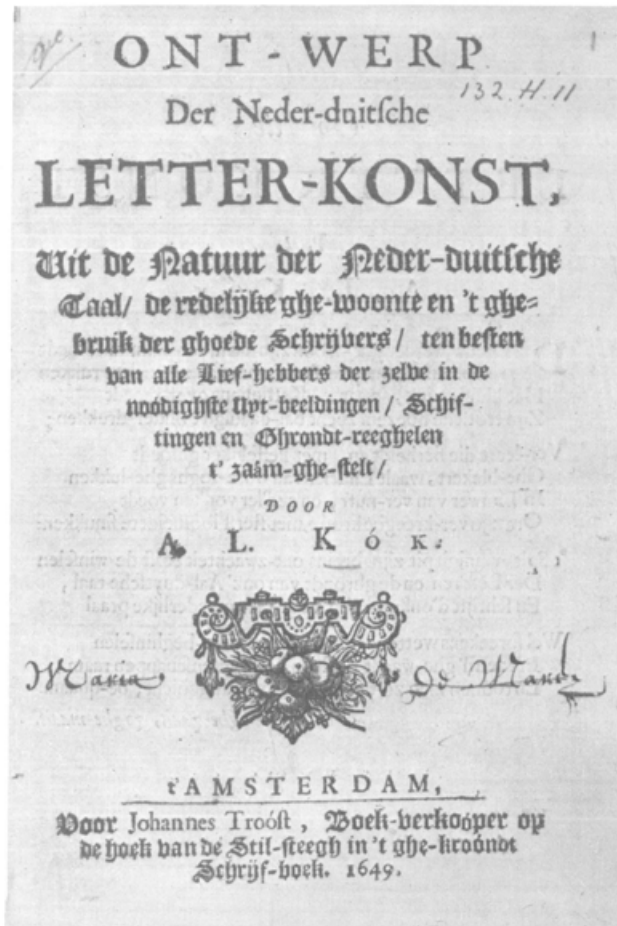
1 De cijfers tussen haakjes geven de volgorde van bespreking aan binnen de verschillende werken.

89 Vgl. C.G.N. de Vooyo, *Opmerkingen over theorie en praktijk van interpunctie*, in *Ntg* 31 (1938): 251-258, en Joh.^a. Greidanus, *Beginnelen en ontwikkeling van de interpunctie in 't biezonder in de Nederlanden*. Zeist, 1926, inz. 227-235.

1. het oorspronkelijke gothische lettertype werd vervangen door romein, behalve op p. 6 waar het om de lettervormen gaat; hier is gebruik gemaakt van cliché's;
2. het oorspronkelijk gecursiveerde bleef cursief;

3. het oorspronkelijke romeinse lettertype werd door cursief vervangen;
4. de schuine streep werd na het oorspronkelijke gothische lettertype vervangen door een komma;
5. het onderscheid tussen verdeeltekens en koppeltekens (vgl. *Ont-werp* 57) werd opgeheven;
6. zetfouten en andere onvolkomenheden werden verbeterd; zo werden de woorden *enz.* en *of*, die in paradigma's en voorbeelden soms in gothisch lettertype waren gezet, maar ook een groot aantal malen waren gecursiveerd, in alle voorkomende gevallen romein gezet;
7. het uitslaande blad, dat in het *Ont-werp* na Kóks voorwoord was geplaatst, is gereproduceerd;
8. in de marge is de paginering van de editie 1649 vermeld: indien binnen de regel geen paginanummer tussen haakjes voorkomt, valt het begin van de bladzijde uit de tekst van 1649 samen met het begin van de regel in deze nieuwe editie;
9. voor het overige bleef de tekst ongewijzigd.

Weergave van de titel: Schets van de Nederlandse spraakkunst, uit de eigen aard (de eigenschappen) van de Nederlandse taal, de op de rede gebaseerde gewoonte en het gebruik van de goede schrijvers, ten nutte van allen die haar een goed hart toedragen, in de meest noodzakelijke definities, onderscheidingen en voornaamste regels vervaardigd door A.L. Kók. Vgl. voor belangrijke elementen van deze titelpagina de in § 2 van de inleiding genoemde vertalingen onder no. 2 en 7, waar *Uyt-beeldingen*, *Schiftingen* en (*Ghrondt*-)reeghelen vertalingen blijken van *definitiones*, *divisiones* en *regulae*. Vgl. verder voor de terminologie ook D.J. Taylor, *Declinatio. A study of the linguistic theory of Marcus Terentius Varro*. Amsterdam, 1974, met name p. 116-120 en register, waar o.a. *natura* wordt omschreven als het taalsysteem zoals dat zich in de morfologie manifesteert, en *consuetudo* (gewoonte) als het individuele en toevallige gebruik van het taalsysteem.

*Op de Letter-konst van A.L. Kók.

⁺(2)

De Leeuw, wel eêr ghe-woón zijn klaauwen klam¹ van bloedt
 In Spaansche huep te slaan, om van zijn nek te rukken
 Het kluister-juk, waar mê Kastieljens over-moedt²
 Zijn trótsche³ boezem⁴ zócht bal-daadigh⁵ t'onder-drukken;

Ver-leert die fierheid⁶ en, met lieffelijker ghloedt
 Ghe-blakert⁷, waalt⁸ Laurier van oóre-lóghs ghe-lukken⁹
 In Lauwer van ver-nuft, en eed'ler vonken voedt¹⁰
 Om zijn ver-kreeghe kroón, met sterff'loósheid te smukken:

't Spits-vinningh¹¹ pit¹² zijns breins ont-zwachtelt¹³ eerst de winselen
 Der Lett'ren en de ghrondt¹⁴ van onz' Aal-duytsche¹⁵ taal,
 En schrijft d'onkund'ghe voor¹⁶ met moederlijke praal

Wel spreekens wetten¹⁷: om na deeze voor-beghinselen¹⁸
 In't zelfd' ghe-waadt te kleên der weetenschappen raam¹⁹,
 En toónen zich zó wel ter schacht²⁰, als schicht²¹, be-quaam²².

Zo ghe-zaait, zo ghe-maait²³.

- 1 vochtig.
- 2 Hier pejoratief gebruikt: verwatenheid; gewelddadigheid; vermetelheid.
- 3 fiere.
- 4 hart.
- 5 op misdadige, onrechtvaardige wijze.
- 6 trotse houding. De tachtigjarige oorlog tussen de Nederlanden en Spanje was immers in 1648 beëindigd.
- 7 verwarmd.
- 8 verandert.
- 9 suksessen.
- 10 Onderwerp van *voedt* is *De Leeuw* (r. 1).
- 11 spitsvindig, scherpzinnig.
- 12 wijsheid.
- 13 windt los (maakt duidelijk).
- 14 het wezen.
- 15 geheel, echt Nederlandse.
- 16 schrijft voor: hier zowel in de betekenis 'decreteert' als 'brengt onder ogen'.
- 17 de wetten van de rhetorica. In 1648 was immers Kóks vertaling van Vossius' *Elementa rhetorica* verschenen.
- 18 basiskennis.
- 19 de grammatica, de grondslag voor de wetenschappen.
- 20 de pen (die in dienst staat van het vernuft (r. 7)).
- 21 de pijl (die verwijst naar de *oóre-lóghs ghe-lukken* (r. 6)).
- 22 bedreven, geschikt.
- 23 Zinspreuk van Lodewijk Meijer. Het gedicht komt ook voor in de *Verzameling van Minnedichten* etc. (vgl. p. XXV, noot 38). Vgl. voor r. 9-11 van dit sonnet ook Meijers *Opdracht an Eustathea* in Kóks *Radt van avondtuuren*. Meijer noemt Kók daar een 'Vader, die, 't in-ghe-wandt van de verhoolenste dingen, en de kleenste aderen van onze aal-duitsche Taal doorkroopen' heeft. Ik wijs erop dat dit sonnet met name in de tweede helft merkwaardige formuleringen bevat, waarvan de betekenis slechts met welwillende intuïtie geduid kan worden: het pit ontzwachtelt eerst de windselen van de letters en de grond (!) van de taal, geeft de wetten van de rhetorica en kleedt vervolgens de fundering (!) van de wetenschappen in hetzelfde kleed, waarmee de Nederlandse taal (of eventueel de moederlijke praal) bedoeld zal zijn, hoewel het enige in het sonnet dat als gewaad dienst zou kunnen doen, de windselen zijn.

* An de Taal-lievende Neder-landers¹.

⁺(3)

Dat² ghy wenscht, ghunstigste³ Landts-ghe-noóten, kan ik niet niet wenschen, dat, naamlijk, eenigh⁴ vol-maakt Taal-ghe-leerde uwer Taal⁵ zich ver-waerdighen wilde u ten besten⁶ eenighe vol-maakte (zo 't mooghlijk waar) Letter-konst⁷ van uw Taal te be-reiden⁸. Niet zonder reden⁹ zijn onze wenschen; uw Taal, die voor gheenighe¹⁰ behoeft te wijken, ver-toónt zich zelf dies¹¹ waerdigh, en die 't¹² an-vaerde had zo ghroót een eer, als erghens in¹³, te ver-wachten: Maar 't schijnt dat uw on-gheluk¹⁴ u dit tót nóch toe be-nijt¹⁵ heeft. Wes-halven ik, zo ghoedt als ik kost, voor eenighe jaaren heb ghe-tracht het ys te breeken, en een ruygh¹⁶ be-werp¹⁷ der Letter-konst by¹⁸ my zelf en voor my zelf ont-worpen¹⁹, 't welk eenighen van mijn by-zonderste²⁰ Vrien-

1 Aan de Nederlanders die liefde en belangstelling koesteren voor hun taal.

2 Wat.

3 zeer welwillende, zeer vriendelijk gezinde.

4 een of andere.

5 *uwer Taal* hier op te vatten als bepaling bij *ghe-leerde* (die uw taal spreekt).

6 ten nutte.

7 Vgl. voor de term *letterkonst* ter aanduiding van grammatica: A. Weijnen, *Uit de geschiedenis van het woord: letterkunde*, in *LB* 60 (1971): 137-152.

8 vervaardigen.

9 redelijkheid.

10 geen enkele. Vgl. Kóks beschouwing over dit woord in *Kórt be-ghrijp* 106: 'Hier staat te letten op het natuurlijk Onderscheidt, dat 'er is tusschen *Gheen* en *Gheenigh*, 't welk even zó ghróót is als tusschen *Een* (niet een Ghe-tal, maar een Lidt zijnde; be-zie de spraakkonst van Christiaan van Huelen) en *eenigh*, hoewel in't ghe-meen ghe-bruik hier op niet ghe-acht, en deze baide wóórden als aleens zijnde ghe-be-zicht worden. Want *Gheen* en *niet* zijn een-zelvigh, anders nerghens in verschillende, als dat *Niet* ghe-stelt wordt by de werk-wóórden en By-voeglijke Naamen, *Gheen* by de Zelfstandighe naamen. daar toe maakt *Gheenigh*, by't Onder-werp ghestelt zijnde, een *Eindighe be-noonende Uit-spraak*; *Gheen* een on-eindighe be-vestigende', etc.

11 t.w. tot het vervaardigen van een grammatica.

12 t.w. het vervaardigen van een (volmaakte) grammatica.

13 in wat dan ook.

14 misfortuin.

15 misgund. Kók ziet dus de *Twe-spraak* en de beide boeken van Van Heule als niet-volmaakte werken, ten opzichte waarvan hij zijn boekje als 'vol-maakter' beschouwde.

16 ruwe.

17 schets.

18 door.

19 Vul aan: *heb* (samengetrokken uit het voorafgaande *heb ghe-tracht*).

20 beste.

den ter handt ghe-raakt, haar²¹ zo smaaklijk²² (oók on-rijpe vruchten vinden zom-tijds smaak) ghe-scheenen²³ heeft, dat zy my tót het ghe-meen-maaken²⁴ des zelfs ghe-stadigh an-⁺ ghe-port en nu eindlijk over-wonnen²⁵ hebben: En hoe-wel ik my zelve niet durf over-reden²⁶, dat, 't gheen my zelfs²⁷ niet in allen²⁸ be-haaght, an⁺ (4) allen be-haaghen zal; ik durf nóchtans wel be-loóven, dat, hoe kleyn het oók is, het iet vol-maakters in zich be-zit, als²⁹ veele daar in merken zullen. De Redenen³⁰, die tót be-vestiging óft be-straffing³¹ dienen, zal ik in een wijt-loópigher onder-wijs³² te pas³³ brengen; die efter³⁴ daar niet na wachten kan, ver-voeg zich tót my, 'k zal ieder, die een redelijk³⁵ mensch is, na ver-moghen ver-ghe-noegen, en, zo niet? ghaern van hem leeren. Onder-tusschen³⁶, be-leefdste³⁷ Landts-ghe-noóten, ghe-bruykt dit met zo ghroót een ghe-neghentheydt, als 't u op-ghe-óffer³⁸ wordt van den ghe-heljk uwen.

A.L. Kók.

- 21 hun.
- 22 aangenaam.
- 23 voorgekomen.
- 24 openbaar maken, publiceren.
- 25 overgehaald, overtuigd.
- 26 door woorden en/of ovenvegingen tot de overtuiging doen komen.
- 27 zelf.
- 28 geheel.
- 29 dan. De betekenis *gelijk* is hier minder waarschijnlijk, gezien de voorafgaande comparatief.
- 30 argumenten.
- 31 afkeuring.
- 32 grondiger instructie, uitvoeriger onderricht.
- 33 te berde.
- 34 echter.
- 35 weldenkend.
- 36 Intussen (t.w. in afwachting van het 'wijt-loópigher onder-wijs').
- 37 zeer welwillende.
- 38 toegewijd, opgedragen.

*Ont-werp der Neder-duitsche Letter-konst.

⁺(5)

Van de letters.

Grammatica.

Letter-konst is een konst¹ van wel² te spreken³.

De Letter-konst heeft vier deelen: Spelling, Maat-klank, Oór-spronklijkheid en t'Zaamen-voeghing⁴.

Orthographia.

Spelling is een deel der Letter-konst, welk leert de Letters wel uit-spreken en schrijven⁵.

Litera.

Letter is een on-deelbaar deel van een Reden⁶: en worden ghe-meenlijk zeven en twintigh in 't ghe-tal ghe-stelt⁷; als,

a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, r⁸, s⁹, s, t, u, v, w, x, y, z.

1 kunde.

2 goed, correct.

3 VG 1: 'Grammatica est ars benè loquendi'. Van Heule 1625: I en 1633: I geven *ars* weer met *wetenschap* en komen verder met VG overeen. In de *Twe-spraak* vinden we alleen in het Revierein een aanduiding van wat de ars grammatica doel: 'En leert door de Letterkunst wel voeghen en spellen'. Vgl. ook *Elementa rhetorica* I: 'ghelijk de *Letter-konst* de wegh wijst om wel óft zuiverlijk te spreken'; hetzelfde in *Kort be-ghrijp* 119 en *Sýnopsis logica* 114-115.

4 VG I: 'Partes Grammaticae sunt quatuor; Orthographia, Prosodia, Etymologia, & Syntaxis'. Dezelfde opsomming in *Twe-spraak* 13. Van Heule 1625: 1 en 1633: 1 noemen de prosodie niet als tweede. Geheel anders is de indeling van Montanus 1635; 1: 'Den Lezer dient hier wel aen te merken, dat ick vier Consten stel: namelijk, deze Spreeckonst, een Streepconst, een Taelconst, ende een Spraec-merkconst, die tot noch toe zeer verwert, of alle vier, of drie uit dezelve, onder den naem van *Grammatica* en Letterconst, in een gesmotten zijn'.

5 Mogelijk berust deze definitie op VGa 1, waar we bij de uitspraak van VG 1: 'Orthographia est prima pars Grammaticae, quae docet discrimina literarum', de aantekening vinden: 'Ὄρθογραφία quasi ὀρθή γραφή, hoc est, *recta scriptura*. Non tamen elementorum tantummodo figuras docet; sed etiam diversam potestatem: ita ut comprehendat ὀρθοέπειαν, sive rectam pronunciationem. Per synecdochen igitur à scribendi arte nuncupatur; cum fit legendi, scribendique scientia'. In VAR 11 maakt Vossius hetzelfde onderscheid.

6 VGa 1: 'Litera est pars orationis indivisibilis'. We vinden deze definitie in de *Twe-spraak* noch bij Van Heule.

7 Kók geeft er overigens 28. Vgl. Inleiding XXXVI.

8 Ronde r.

9 Staart-s.

In de zelve zijn an te merken haar
Eighenschappen en Schifting¹⁰.
De Eighenschappen der Letteren zijn dry:
de Naam, Ghestalte en Maght¹¹.

Nomen.

De *Naam* der Letters is, waar mê zy in 't
uit-spreken benoemt worden¹²; als,
a be ce de e ef ge ha i je ka el em en o
pe que er es es⁹ te u ve óft va we óft wa
ex y ze.

Figura.

De *Ghe-stalte* is het maaxel, daar door
de Letters gheschreeven worden¹³.
De zelve is dryërley; der Hoófdt-letters,
Print-letters, en Schrijf-letters¹⁴: der
Hoófdt-letters; als,

+
A B C D E F G H I J K L M N O
P Q R S T U V W X Y Z.

15

Der Print-letters, als

a b c d e f g h i j k l m n o p q r s
t u v w x y z.

Der Schrijf-letters; als,

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S
T U V W X Y Z.

- 10 *Schifting* is de vertaling van *divisio*: verdeling. Vgl. *Institutio logica* 231 en *Kort begrip des redenkavelings* (1585); 20 e.v.
- 11 VAR 19 spreekt van de *divisio literarum* en VAR 35-36 van *nomen*, *figura*, *potestas*, die tot de *affectiones literarum* behoren. Ze vormen niet de *accidentia literarum*, aangezien *potestas* in Vossius' opvatting geen *accidens* is, maar de *forma essentialis* van de letter (vgl. ook VAR 25). In *Kort be-ghrijp* 3 vertaalde Kók het Latijnse *affectio* liever met *An-doening*, hoewel: 'zommige vertaalen 't óók Eighen-schap, maar óvermidts eigen-schap óók iet anders in de Reden-konst betekent, zó blyven wy liefst by 't onze om 't onder-scheidt niet te ver-werren'. Kók en Vossius hanteren dus in de taalkunde de uit de filosofie stammende tegenstelling *essentiae* - *accidentia*, waarbij de *essentiae* het wezen van het besprokene uitdrukken, de *accidentia* iets wat eigen is aan het reeds middels de *essentiae* bepaalde. Vgl. over de problematiek van deze driedeling Caron 1947: 10 e.v.
- 12 Vgl. ook VAR 41: 'rectiùs Latini nomen literis indiderunt, quod nudam exprimat potestatem quàm nationes aliae plurium syllabarum iis nomina imposuerunt'.
- 13 Vgl. ook *Kort be-ghrijp* 25: '*figura*, betekent de uiterlijke ghe-stalte des lichaams, die met óóghen ghe-zien en met handen ghe-tast kan worden'.
- 14 *Twe-spraack* 14 spreekt van *Schryffletteren*, *Hóófdletteren* en *Ghemene print-letteren*.
- 15 Hier wordt dus geen onderscheid gemaakt tussen de beide typen *r* en *s*, terwijl *i* en *j* te zamen worden genomen.

<i>Potestas.</i>	De <i>Maght</i> der Letters is de klank, die de Letters in 't spellen ¹⁶ en spreken voort-brengen. De Letters worden ghe-schift in Klinkers en Mê-klinkers ¹⁷ .
<i>Vocalis.</i>	Een <i>Klinker</i> óft <i>Klink-letter</i> is een letter, die van zich zelf klinkt en ghe-luidt gheeft ¹⁸ . De zelve zijn óft enkele; als, a, e, i, o, u: óft dubbele, als, aa, ee, ii, oo, uu ¹⁹ .
<i>Consonans.</i>	Een <i>Mê-klinker</i> óft <i>Mé-klink-letter</i> is een letter, welke niet door zich zelf, maar door 't be-hulp van een Klink-letter uit-ghe-spróken wordt; als be, ce, de, en al de anderen ²⁰ . Deze worden ghe-meenlijk ghe-schift in stomme en half-klinkers ²¹ .
<i>Mutae.</i>	<i>Stomme Mê-klinkers</i> zijn, in welke het ghe-luidt der Klink-letter na-vólght; als, be, ce, de, ge, ha, je, ka, pe, que, te, va, wa, ze ²² .
<i>Semivocales.</i>	<i>Half-klinkers</i> zijn, in welke het ghe-luidt der Klink-letter voor-ghaat; als, ef, el, em, en, er, es, es, ex ²³ .

16 Het opnoemen van de letterklanken waar een woord uit bestaat. *Potestas* is dus de fonetische waarde van de letter.

17 VG 2: 'Litera est vocalis, aut Consonans'. Dezelfde tegenstelling in *Twe-spraack* 15-16, bij Van Heule 1625: 2 en 1633: 3.

18 VG 2: 'Vocalis est litera, quae per se sonat, ac vocem edit'. *Twe-spraack* 15 wijkt enigszins af: 'vocalen, die wij *klinkers* zouden moghen heten, om datze by haar zelve geklanck gheven'. Dicht hierbij slaat Van Heule 1625: 2.: 'De Klinkletters worden alzo genaemt, om dat zy in haere uyt-spraeke klinken'. Van Heule 1633: 3 wijkt in formulering sterk af: 'De Klinc-letters worden alzo genaemt, om datse in de uyt-sprake, eygentlic na haren naem klinken'.

19 Vgl. ook *Twe-spraack* 22, waar we de termen 'slecht ende enkel' gebruikt zien als tegenstelling t.o.v. 'dubbeld volkomen ófte breed, lang en durigh'.

20 VG 2: 'Consonans est litera, quae non per se, sed cum vocali, sonat: ut *b, c, d, f, & caeterae omnes praeter vocales*'. Vgl. ook *Twe-spraack* 16: 'al de ander letters zijn *Consonanten*, dats *Meklinkers*, om datse by haar zelve gheen maar van den byghevoeghden klinkers haar gheklanck kryghen'. Van Heule 1625: 2: 'de Meklinkers klinken altyt nae een der Klinkletteren', waarmee Van Heule 1633: 3 overeenstemt.

21 VG 2: 'Consonans est Muta, aut Semi-vocalis'. Vgl. ook Van Heule 1633: 3-4: 'De Consonanten worden by de Latijnen gedeelt in Stomachtige ende Smellende letteren'.

22 VG 2-3: 'Muta est, quae sonum habet obscuriorem: ut Latinae omnes, in quibus sonus vocalis sequitur: ut, *be, ce, de, ge, ka, pe, qu, te*'. Deze formulering gaat duidelijk terug op het spellen van de letters, het noemen van hun naam en niet op het spellen in de betekenis van het opsommen van de klanken waaruit een woord bestaat.

23 VG 3: 'Semivocalis est, quae sonum habet clariorem: ut ... consonantes omnes, in quibus sonus vocalis praecedit'. Zoals bekend verwisselt Van Heule 1633: 4 deze beide groepen.

Van de Letter-ghreepen.

Prosodia.

Maat-klank is een deel der Letter-konst,
welk ver-keert²⁴

24 zich bezighoudt met.

Accentus

om-trent al, wat met *Toe-zang* be-ghaaft is; welk Letter-ghreep ghe-noemt wordt²⁵.

+ *Syllaba.*

Een *Letter-ghreep* is een deel der Reden, ~~(m)~~ ghe-deelt in klank²⁶; als, *A, bra, ham, is, der, ghe, loó, vi, ghen, va, der*²⁷.

In de Letter-ghreepen zijn an te merken haar Ghe-daanten en Toe-vallen²⁸.

De Ghe-daanten der Letter-ghreepen zijn vier²⁹: want zommighe be-staan uit een enkele klink-letter; zommighe uit twee ver-scheide klink-letters, en worden Twe-klanken ghe-noemt; zommighe uit dry ver-scheide klink-letters, en worden Dry-klanken ghe-heeten; zommighe zijn eindlijk van klink-letters en Mê-klinkers t'zaam-ghe-mengt.

De eerste Ghe-daante dan is welke uit een bloóte klink-letter be-staat³⁰; als de eerste Letter-ghreep in *Abraham*.

De tweede Ghe-daante is een Twe-klank³¹.

Diphthongus.

Een *Twe-klank* is een t'zaam-ghe-voeghde klank uit de klank van twee ver-scheide Klink-letters³².

De zelve zijn dertien in 't ghe-tal; als, *ae, ai óft ay, aai óft aay, au, aau, ei, eeu, ie, oe, ooi óft ooy, ou, ue, ui*³³.

De derde Ghe-daante der Letter-ghreepen is een Dry-klank.

25 VAR 56: 'Venio ad προσωδιαν, quae versatur circa omne illud, quod accentu praeditum est. Id quia ut plurimum literarum conjunctione constat, συνεκδοχικῶς vocatur συλλαβή'.

26 VGa 4: 'Syllaba est pars orationis sono indivisa'. Afwijkend is Van Heule 1633: 12: 'Eene Silbe is een woort, of deel eenes woorts, welc men met eene mont sluytinge of openinge uytspreekt'.

27 Romeinen 4: 11.

28 VG 5 merkt slechts op: 'Syllabae discernuntur Accentu & Quantitate'. Zie inleiding p. XXXIX.

29 VAR 56 schrijft nadrukkelijk: 'Syllabarum sunt tria genera'. Maar Vossius wijst in VAR 58 dan ook voor het Latijn de triftong af.

30 VAR 56: 'Quaedam sunt vocales nudaе'; in margine ontbreekt de term *monophthongus*.

31 VAR 56: 'Alterum syllabae genus est diphthongus'.

32 VAR 56: 'Diphthongus est sonus compositus ex sonis duarum vocalium'. Vgl. ook *Twe-spraack* 33 (waar de hier onderscheiden di- en triftongen te zamen worden genomen): 'diphthonghen diemen tweklanken zou moghen noemen, om datse van twee ófte meer der voornoemde vyf klinkers onderscheidlyke eigen gheluiden t'samen worden ghezet'. Ook Van Heule 1625: 3 en 1633: 8 onderscheiden de twee- en drieklanken niet.

33 Met enkele spellingvarianten vinden we dezelfde in *Twe-spraack* 34. Vgl. ook Van Heule 1625: 4-5 en 1633: 8-10.

Triphthongus.

Een *Dry-klank* is een
t'zaam-ghe-voeghde klank uit de klank
van dry ver-scheide Klink-letters³⁴.
Deze zijn twe: *ieu* en *oei*.

34 Vgl. ook De Heuter 40: '*Triphthongen* (die t'Latijn noh Griex niet kennen) dats te zeggen *Driklainckers*, alzo genomt, want altoos van drij verscheide korte vocalen gemaect, zij der zelve geluit in ene sijllabe, al of zij t'samen waren gesmolten uit drucken'.

- De vierde Ghe-daante is een Letterghreep be-staande uit de ghe-mengde klank van Klinkers en Mê-klinkers³⁵; als, *zing*. Zo veel van de Ghe-daanten: de Toe-vallen³⁶ der letter-ghreepen zijn dry: Toe-zang, Ghe-blaas en Tijd³⁷.
- Accentus.* *Toe-zang* is een Toe-val der Letter-ghree-⁺pen, ten welx op-zicht de zelve óft ver-stijft en ver-heft, óft ⁺⁽⁸⁾ ver-slapt en ver-drukt worden³⁸. De Toe-zangen zijn dry: Scherp, Zwaar, Om-ghe-boóghen³⁹.
- Accentus acutus.* *Scherpe Toe-zang* is, welke een Letter-ghreep scherpt en ver-heft, en wordt ghe-tekent met een scheef streepken na de rechter-handt op-ghaande⁴⁰: aldus (').
- Accentus gravis.* *Zwaare Toe-zang* is, welke een Letter-ghreep be-zwaart en neder-drukt, en wordt ghe-tekent met een scheef streepken ter rechter-handt neder-daalende⁴¹: aldus (˘).
- Accentus circumflexus.* *Om-ghe-boóghe Toe-zang* is, welke een Letter-ghreep met een langer ver-toef voort-brengt, en haar teken wordt uit de tekenen der voor-ghaande t'zaâm-ghe-zet⁴²: aldus (^).
- Spiritus.* *'t Ghe-blaas* is tweërley: Ghróf óft herdt⁴³, welk met de H uit-ghe-drukt wordt⁴⁴: en zaft, welk zonder H voort-ghe-braght wordt.

35 VAR 60: 'Sequitur mista ex vocali, & consonante seu unâ, seu pluribus'.

36 Vertaling van het Latijnse *accidentia*.

37 Dezelfde *accidentia* vinden we in VAR 61 e.v.

38 VAR 61: 'Nam hinc discimus, tonum esse id syllabae accidens, cuius ratione ea vel intenditur elevaturque, vel remittitur ac deprimitur'. Ook VS 113: 'Accentus est pronunciandi ratio, quâ syllaba vel attolitur, vel deprimitur'; vgl. voor het gebruik *Ont-werp* 56.

39 VS 113: 'Tonus, sive accentus, est triplex; acutus, gravis, & circumflexus'.

40 VS 113: 'Acutus est, qui syllabam acuit, & attollit: ac notatur lineolâ obliquâ in dextram adscendente'.

41 VS 113: 'Gravis est, qui syllabam gravat, & deprimit: ac signatur lineolâ obliquâ in dextram descendente'.

42 VS 113: 'Circumflexus est, qui syllabam longiori morâ effert: signum verò ejus ex superiorum notis conflatur'.

43 VAR 60: 'Spiritus habet ratione latitudinis: estque is tenuis, aut densus'.

44 VAR 65: 'Uti hodie apud nos, ita & apud vetustos Graecos, solus spiritus densus hanc notam habuit vocibus praefixam, H'.

Quantitas.

Het derde Toe-val der Letter-ghreepen
is de Tijdt óft Hoe-ghroótheit.

De *Hoe-ghroótheit* is die eigenschap
der Letter-ghreepen, waar door men haar
Tijdt óft ver-toef in 't uit-spreken
af-meet⁴⁵.

Ten op-zicht der Hoe-ghroótheid nu
worden de Letter-ghreepen ghe-deelt in
lange, korte en twijfelachtighe⁴⁶.

45 VAR 66: 'Quantitas est illa syllabae affectio, quâ eius tempus, seu moram in efferendo metimur'.

46 VS 115: '... secundùm quàm brevis, longa, aut communis, sive anceps, dicitur', en VAR 66:
'Ratione hujus intervalli syllaba dispescitur in brevem, longam, & ancipitem'.

Lange Letter-ghreepen zijn, welke twee tijden hebben⁴⁷.
 Korte Letter-ghreepen zijn, welke maar een tijdt hebben⁴⁸.
 Twijfelachtighe Letter-ghreepen zijn, welke nu met een, nu met twee tijden uit-ghe-spróken worden⁴⁹. Dóch hier van meerder in een breeder Onder-wijs.

*Van de Woorden en eerstlijk van de Leden.

⁺(9)

Etymologia.

Oór-spronklijkheidt is het derde deel der Letter-konst, leerende het onder-scheidt der woorden⁵⁰.

47 VS 115: 'Longa, quae duo tempora habet'. Hetzelfde in VAR 66.

48 VS 115: 'Brevis est, quae unum habet tempus'. Hetzelfde in VAR 66.

49 Niet in VS. VAR 66: '... anceps, quae nunc uno, nunc gemino tempore profertur'. Met name hier blijkt dat Kók niet over hetzelfde spreekt als Ampzing 27 en 32, die korte klinker, lange klinker in open lettergreep en lange klinker in gesloten lettergreep naast elkaar zet en een onderlinge verhouding in tijdsduur aangeeft van 1:1½:2 (vgl. Caron 68-83). Kók plaatst korte en lange syllaben naast elkaar (in een tijdsverhouding van 1:2), en noemt daarnaast syllaben die nu eens kort en dan weer lang kunnen zijn. Vgl. ook *Twe-spraack* 55: 'onder de *silben* zyn *langhe*, en *korte*, ende *twyfelinghen*, die nu lang ende dan kort zijn moghen; de korte reket men een *póós* ófte *pause* toe, en de *langhe* twee *pózen*'.

50 VG 5: 'Etymologia est tertia pars Grammatices, quae docet discrimina dictionum'. Vgl. *Kort be-ghrijp* 93 bij het woord *óór-spronklijkheidt*: 'De Latijnen noemen 't met de Ghrieken *Etymologia*, 't welk eigenlijk *waare wóórding* be-tekent; dóch wy hebben liefst de over-zetting van de Kamer in Liefd Bloeiende be-houden, ziet in haar Letter-konst, en by Christiaan van Huelen'. Hetzelfde in *Institutio logica* 162, *Elementa rhetorica* 32 en *Synopsis logica* 91. Van Heule 1625: 6 en 1633: 13 staan betrekkelijk vrij ten opzichte van deze definitie uit VG. VAR 111 spreekt liever van *analogia* (= woordsoortenleer) dan van *etymologia*, dat wordt gereserveerd voor de leer aangaande de herkomst van de woorden, en geeft duidelijk aan dat het bij dit onderscheid (*discrimen*) gaat om verschil in vorm, in morfologie, waardoor woorden in woordsoorten kunnen worden onderscheiden.

Vox sive dictio.

Woordt is een deel der Reden, welk zelf iet be-tekent, en in gheen be-tekenende deelen kan ghe-deelt worden⁵¹.

In de zelve zijn an te merken haar ghe-meene Toe-vallen en Schifting. De Woorden hebben twe ghe-meene Toe-vallen: Ghe-daante, naamlijk, en Ghe-stalte⁵².

51 VGa 5: 'est autem dictio, seu vox, pars orationis, quae ipsa aliquid significet; sed in partes significantes dividi non possit'. Kók stemt hier nagenoeg woordelijk overeen met VGa, niet met VAR III: 'Vera igitur dictionis definitio ex Aristotele peti debet, qui ... vocem sive dictionem esse ait, quod perse aliquid significat, nec tamen partes habet separatim aliquid significantes'. Kóks definitie houdt eigenlijk in dat alleen *ghrondt-wóórden*, *spruit-woorden* en *enkele woorden* (vgl. hieronder) *woorden* zijn: *t'zaam-ghe-zette woorden* kunnen immers in betekenende delen worden gesplitst die zelfstandige betekenis dragen en zelfstandig kunnen voorkomen! Of moeten we uitgaan van het woord als eenheid van vorm en het woord als eenheid van betekenis in de zin?

52 VG 6: 'Accidunt omni dictioni species, & figura'. Hetzelfde in VAR 116. Vgl. de inleiding § 5.4.

- Species.* De *Ghe-daante* is een Toe-val der Woorden, waar door zy onder-scheiden worden in Ghrondt-woorden en Spruit-woorden⁵³.
- Primitivae.* *Ghrondt-woorden* zijn, die van gheen andere Woorden af-ghe-trokken zijn⁵⁴; als, *Ghout, Steen*, enz.
- Derivativae.* *Spruit-woorden* zijn, die van andere Woorden af-komstigh zijn⁵⁵; als, *ghulden*⁵⁶, *Steenen óft Steenachtigh*⁵⁷, enz.
- Figura.* De *Ghe-stalte* is een Toe-val der Woorden, waar door zy onder-scheiden worden in Enkele en t'Zaâm-ghe-zette óft Ghe-laschte⁵⁸.
- Simplices.* *Enkele Woorden* zijn, die uit gheen andere Woorden t'zaâm-ghe-kóppelt zijn⁵⁹; als, *Recht, Zaak*, enz.
- Compositae.* t'*Zaâm-ghe-zette*, die uit twee óft meêr enkele Woorden t'zaâm-ghe-lascht zijn⁶⁰;
- 53 VG 6: 'Species est duplex, primitiva, & derivativa'. Vgl. ook Van Heule 1625: 17: 'daer zijn twee soorten der Naemwoorden, de eerste soorte zijn, Eerste ofte Grontwoorden, de andere soorte zijn Afkomstige, ofte uyt-spruytende woorden' en 1633: 34: 'Daer is tweederley' Aert van woorden, de eene soorte zijn Gront-woorden, of Oorspronkelicke woorden, de andere zijn Afkomstige woorden'. *Twe-spraak*, 96 en 104 bezigt wel de lermen zoals Kók. maar geeft geen omschrijvingen. Vgl. inleiding p. XLII, noot 74.
- 54 VG 6; 'Vox primitiva est, quae non derivatur ab alio'. Vgl. Van Heule 1625: 17: 'De Grontwoorden zijn, welke van geen woorden en komen' en 1633: 34: 'De Gront-woorden en worden van geen andere woorden gemaekt'. Vgl. ook *Kórt be-grhijp* 92: 'Wat is een *Eersteling wóórdt*? Een *Eersteling wóórdt* is een af-ghe-trokken [vertaling van het Latijnse *abstractus*: G.D.] wóórdt, 't welk van gheen ander wóórdt af-ghe-noemt is' en de aantekening daarbij op 93, waaruit ik slechts citeer: 'in de Letter-konst is een af-ghe-trokken wóórdt, dat van een ander spruit, en alzó kan het gheen Eersteling zijn'. Hetzelfde in *Institutio logica* 164 en *Sinopsis logica* 91.
- 55 VG 6: 'Derivativae speciei est vox, quae derivatur ab alia'. Vgl. ook Van Heule 1625: 17: 'Afkomstige woorden zijn, welke van een ander woort komen'. Zelfstandigeris Van Heule 1633: 34-35: 'De Af-komstige woorden zijn, welke van de Gront-woorden komen, of gemaekt worden'. Vgl. ook *Kórt be-grhijp* 92: 'Wat is een *Spruiteling óft Af-ghe-noemt wóórdt*? Een Spruiteling wóórdt is een t'zaam-ghe-ghroeydt wóórdt, 't welk van een *eerstling wóórdt* zó af-ghe-tóóghen is, dat het van 't zelve alleen in uit-ghang ver-schilt'. Hetzelfde in *Institutio logica* 165 en *Sinopsis logica* 90.
- 56 Duidelijker ware *ghouden* geweest!
- 57 Dit voorbeeld ook in Van Heule 1625: 17 en 1633: 35.
- 58 VG 6: 'Figura item duplex; simplex, & composita'. Hetzelfde in VAR 116. Vgl. ook Van Heule 1633: 42: 'In alle woorden zijn twee Gedaenten aen te merken, dat is de Enkele ende de Dobbele'. Vgl. inleiding p. XLII, noot 74.
- 59 Vossius geeft geen definitie. Van Heule 1633: 42: 'Een enkel woort is, welc van geen twee, or drie woorden te zamen gekoppelt en is'.
- 60 Van Heule 1633: 42: 'Een Dobbelt woort is, welc van twee of drie woorden tsamengevoucht is'. Vgl. *Logica practica* 6-7: 'Een t'zaam-ghe-zet óft ghe-lascht woort wordt by de Letter-wijzen ghe-noemt, welk uit twee enkele woorden t'zaam-ghe-zet is; als *Wijs-gheerte* van *Wijs* en *Gheerte* óft *Be-gheerte*. Een Spruit-woort noemen zy, welk van een Grondt-woort spruit; als *Heerlijk* van *Heer*, enz. Om het onder-scheidt tusschen een Ghrondt-woort en Spruit-woort wel te vatten, zo moet men weeten dat by-na alle Spruit-woorden uit veel

als, *Recht-zinnigh, On-recht-vaer-digh, Oór-zaak*, enz.

14

Zo veel van de Toe-vallen, nu vólgt de Schifting der Woorden.

De zelve nu zijn óft Ver-anderlijk óft On-ver-anderlijk⁶¹.

Voces mutabiles.

Ver-anderlijke Woorden zijn, welke an't eind + door Vallen⁶² en Tijden kunnen ver-andert worden⁶³; als, *de Vader des Vaders, ik min du minst*, enz. ⁺⁽¹⁰⁾

In de zelve zijn waar te neemen haar Toe-vallen en Ghe-daanten.

De ver-anderlijke Woorden hebben vier Toe-vallen: Ghelijk-vórmigheid, On-ghe-lijk-vórmigheid, Ghe-tal, Persoón⁶⁴.

Analogia.

Ghe-lijk-vórmigheid is een over-een-komst met de ghe-meene Reeghel⁶⁵.

Anomalia.

On-ghe-lijk-vórmigheid is een af-wijking van de ghe-meene Reeghel⁶⁶.

Numerus.

Ghe-tal is een onder-scheidt der Woorden na de eenheidt en veelheid⁶⁷. 't Zelve is Een-voudigh óft Meêr-voudigh⁶⁸.

Numerus singularis.

Een-voudigh Ghe-tal is, welk van een ghe-zeit wordt; als, *een Man*⁶⁹, *ik gha*, enz.

letter-ghreepen, de Grondt-woorden uit een Letter-ghreep in onze duitsche taal-bestaan. Van de ghe-laschte woorden en Spruitelingen wordt de oór-sprong ver-eischt, dat is, dat men an-wijze van wat grondt-woordt zy af-komstigh zijn; na een aantal voorbeelden volgt nog een uit-weiding over ontleende woorden.

61 VG 5: 'Dictiones sunt variables, aut invariables'. Van Heule 1625: 6: '*De woorden* zijn Veranderlijk ofte Onveranderlik'. Van Heule 1633: 14 vermeldt deze tegenstelling meer terloops.

62 naamvallen.

63 VG 5: 'Variabiles dicuntur, quae per casus, vel tempora, in fine possunt variari'.

64 VG 7: 'Dictionibus variabilibus accidunt haec quatuor; analogia, anomalia, numerus, & persona'.

65 VG 7: 'Analogia est ... cùm est convenientia cum regula communi'.

66 VG 7: 'Anomalia est ... cùm regula communis non habet locum'.

67 VG 12: 'Numerus est unius, & multorum, discretio'.

68 VG 7: 'Estque singularis. vel pluralis'.

69 VG 7: 'Singularis est, qui de uno dicitur: ut, *homo*'. Van Heule 1625: 19: 'Het Enkel ofte Eenvoudig Getal is, het welk van een ding spreekt'; hetzelfde in Van Heule 1633: 39. Te bedenken valt dat bij Van Heule deze omschrijvingen onder het hoofdstuk *Naamwoord* worden gegeven, bij Vossius en Kók in een algemene inleiding.

<i>Pluralis.</i>	<i>Meêr-voudigh</i> , dat van veelen ghe-spróken wordt; als, <i>de Mannen</i> ⁷⁰ , <i>zy ghaan</i> , enz.
<i>Persona.</i>	<i>Persoón</i> is een onder-scheidt van die, welke spreekt, tót wien men spreekt, en waar van men spreekt ⁷¹ .
<i>Prima, Secunda, Tertia.</i>	De zelve is dryërley; <i>de Eerste</i> , die spreekt; <i>de Twede</i> , tót welke men spreekt; <i>de Derde</i> van welke men spreekt ⁷² . En zo veel van de Toe-vallen; de Ghe-daanten ⁷³ der veranderlijke Woorden zijn vijverley: Leden, Naam-woorden, Voor-naamen, Werk-woorden en Deel-woorden ⁷⁴ .
<i>Articulus.</i>	<i>Lidt</i> is een woordt, welk, veel-tijdts on-scheidelijk an de Naam-woorden ghe-hecht, der zelve Vallen en Ghe-slacht be-tekent ⁷⁵ . De zelve zijn dry: <i>Een, De, Het</i> ; van welke <i>Een</i> is van allerley Ghe-slacht, <i>De</i> van 't manlijk en vrouwlijk, <i>Het</i> van 't gheenerley ⁷⁶ ; dóch hier van, als oók van de overighe

70 VG 7: 'Pluralis, qui de pluribus: ut, *homines*'. Van Heule 1625: 19: 'Het Veelvoudich Getal is, het welc van veele dingen spreekt'; hetzelfde in Van Heule 1633: 39.

71 VG 8: 'Persona est distinctio ejus, qui loquitur; ejus, ad quem loquimur; & illius, de quo est sermo'. Van Heule 1625: 40 behandelt de *persona* onder het voornaamwoord: 'Daer zijn drie Personen. De eerste is die spreekt, als *Ik*. De tweede Persoon is tot welken men spreekt als *Gy*. De derde Persoon is van welken men spreekt als *Hy* met alle de andere Voornamen'; hetzelfde in Van Heule 1633: 69.

72 VG 8: 'Est igitur triplex; prima, secunda, tertia. Prima est, quae loquitur. Secunda est, ad quam loquimur. Tertia est, de qua loquimur'.

73 Vgl. voor *Ghe-daante* de inleiding p. XLII.

74 VG 5: 'Variabiles dicuntur, quae per casus, vel tempora, in fine possunt variari. Ut *Nomina, Pronomina, Verba, Participia*'. Uiteraard missen we bij Vossius het lidwoord. Vgl. Van Heule 1625: 6: 'gelijk daer zijn de *Ledekens, Naem-woorden, Voor-naemen, Werk-woorden* ende *Deelnemingen*'.

75 Vgl. *Twe-spraack* 64: 'De *Leden* zyn dies mercktekenen, der namen ghe-slacht ende buighing', en de citaten in de volgende voetnoot.

76 Vgl. *Twe-spraack* 64-65; 'De *Leden* zyn dies mercktekenen, der namen ghe-slacht ende buighing, deze zyn maar drie als: *een, de* ende *het*, zonder de welcke ghene namen eerstklaps uyt-gesproken moghen worden ... waar uyt vólght, dat *een* voor allerley ghe-slacht van namen magh komen: maar *de* voor het *manlyck* ende *wyflyck*; ende *het* voor het *ghenerley* geslacht ofte *neutrum*'. Van Heule 1625: 14 en 1633: 6-7 spreken wel van de sterke relatie tussen lidwoord en naamwoord, maar handelen niet over de duiding van geslacht en naamval door het Idiwoord. Wel is de naamvalsduiding in de praktijk bij Van Heule van belang: vgl. vooral Van Heule 1633: 48-52. Vgl. ook De Hubert 2: 'Staat dan te letten; dat de voorneemste buijginge, die in onse tale het onderscheid der gevallen maakt, geschied in de ledekens der zelfstandige ofte rechte Naamen, ende niet so seer in de rechte Naamen selfs ... Het ledeken *de* word gevougd so wel bij de Man-stammige, als bij de Wijf-stammige Naamen. Het ledeken, *Het*, alleenlick bij die Geenerleij sijn'. Ook Ampzing 7: 'so word *de* voor het mannelijke ende vrouwelijke geslachte gesteld, het welke in de buyginge die geslachten onderscheyd: ende *het* teykend het geenderleij geslachte uyt'.

Toe-vallen der zelve, + als de Vallen en Buighing, ziet breeder in de Leer van ⁺(11) de Naam-woorden, die wy nu anvangen⁷⁷.

Van de Naam-woorden

Nomen.

Naam-woordt is een Woordt, welk voor-neemlijk een zaak zonder Tijdt be-tekent⁷⁸.
'tZelve is óft Zelf-standigh óft By-voeghlijk⁷⁹.

Nomina substantiva.

Zelf-standighe Naam-woorden zijn, welke in een Reden by zich zelf be-staan en, by een Werk-woordt ghe-voeght zijnde, een vol-komen zin maaken⁸⁰; als, *Jan, Pieter, Klaas, mensch, paerd*, enz⁸¹. Deze zijn óft Eighen óft Ghe-meen⁸².

Nomina propria, Communia.

Eighe Naam-woorden zijn, welke an een zaak by-zonderlijk ghe-gheeven zijn⁸³; als, *Jan, Pieter, Klaas*, enz.
Ghe-meene, die veelen ghe-meen zijn, om de ghe-meene natuur⁸⁴; als, *Mensch, Paerd*, enz.

77 Ook in *Twe-spraack* 75-78 en Van Heule 1625: 24-25 en 1633: 46-54 wordt het lidwoord bij het naamwoord behandeld.

78 VG 9: 'nomen est dictio, quae rem primò sine tempore significat'. Met de bepaling *zonder Tijd*t wordt het naam-woord bepaald tegenover het werk-woord dat als eigenschap heeft juist wel de tijd uit te (kunnen) drukken; vgl. Jellinek II: 79 en Michael 54. *Twe-spraack* en Van Heule geven deze bepaling niet.

79 VG 9: 'Nomen est aut substantivum, aut adjectivum'. *Twe-spraack* 70: 'zó weet dat de *Namen* zyn *Zelfstandighe*, dats *Substantiva* ófte *Byvoeghlycke* dats *Adjectiva*'. Ook Van Heule 1625: 7: 'Een gemeyn naemwoort is zelfstandig, ofte byvouglik'; hetzelfde in Van Heule 1633: 16.

80 VG 9: 'Substantivum, quod verbo junctum per se perfectam efficit sententiam: ut, *homo, equus, arbor*', en VGa 9: 'Ita dicitur, quia per se in oratione substat, vel subsistit'. Vgl. ook *Twe-spraack* 70: 'De *Zelfstandige* by een wóórd ghezet maken een volkomen zin'. Van Heule 1625: 7 en 1633: 16 volgen Lithocomus: 'Substantivum, quod per se substitit in oratione'.

81 Kók zal zijn voorbeelden hebben ont-leend aan *Twe-spraack* 64: '... *Jan, Pieter, ... paerd*' en Van Heule 1625: 7: '*Mensch, Paert*' en Vossius.

82 VG 9: 'Nomen substantivum est proprium, vel appellativum'. Vgl. Van Heule 1625: 7: 'Een naemwoort iis Eygen ofte Gemeyn'; hetzelfde in Van Heule 1633: 16.

83 VG 9: 'Proprium, quod uni rei singulatim datum est'. Vgl. Van Heule 1625: 7: 'een eyghen naemwoort is, welk een ding alleen toekomt'; hetzelfde in Van Heule 1633: 16. Vgl. ook *Kórt be-ghrijp* 7: 'Een eighe naam is, welke an een toe-ghe-schreven wordt: als *Dierijk*': hetzelfde in *Sinopsis logica* 11.

84 VG 9: 'Appellativum, quod multis commune est ob communem naturam'. Van Heule 1625: 7: 'Een gemeyn naemwoort is veelen dingen gemeyn, als *Mensch...*'; hetzelfde in Van Heule 1633: 16. Vgl. *Kórt be-ghrijp* 7: 'Een ghemeene naam is, die vele dingen gemeen is: als, *Man, Paerd*'; hetzelfde in *Sinopsis logica* 11.

Nomina adjectiva.

By-voeghlijke Naam-woorden zijn, welke in een Reden zonder een zelf-standigh Naam-woordt gheen vol-komen zin maaken⁸⁵; als, *ghoedt, recht-vaerdich, schoón*, enz.

In deze nu zijn an te merken dry Toe-vallen; Ghe-slacht, Val, Buighing⁸⁶.

Genus. * Sex.

't *Ghe-slacht* is een onder-scheidt der Naam-woorden na de **Kun*⁸⁷.

't Zelve is óft Enkel, óft t'Zaâm-ghe-zet⁸⁸.

't Enkel óft Voor-neem, óft

Min-voor-neem⁸⁹.

't Voor-neem weder-om óft Manlijk, óft

Vrouwlijk: 't Min-voor-neem is

Gheenerley⁹⁰.

Genus masculinum,

Manlijk Ghe-slacht is, welk voeght an de manlijke Naamen, en die in 't zaamen-stellen der Reden de natuur der manlijke Naamen vólghen⁹¹; als, *een ghoedt Man, een wijs Koning*, enz.

85 VG 9: 'Adjectivum est, quod verbo junctum non efficit sententiam perfectam, nisi substantivum aut expressè ponatur, aut tacitè ad illud respiciatur: ut *bonus, albus, niger*'. Vgl. *Twe-spraak* 70: 'Maar de *Byvoeghlyke*, moghen met een wóórd gheen volkomen zin maken, ófte daar moet een *zelfstandige* naam by zyn'. Ook in Van Heule 1625: 7 wordt de verbinding met het substantief genoemd: 'Een by-vouglik woort is, welk doorzichzelf niet en bestaet, maer het welk tot een zelf-standig woort, gevought wort'. In Van Heule 1633: 16 valt het accent meer op het semantische aspekt van deze categorie: 'By-vougelicke Namen zijn, die de gedaente of het ghestalt, eenes dinx, maer geen dinc zelve en uytbeelden, als *goed, schoon, sterc*, deze kunnen altijd den zelf-standigen woorden toege-voucht worden'.

86 VG 10: 'Nomini accidunt genus, casus, & declinatio'. Van Heule 1625: 7 noemt ook 'Hoedanicheyt, soorte, getal, figuyr', en Van Heule 1633: 16 reket *geval* onder de *buyginge*, maar voegt de *vergelijkinge* toe. Kók heeft *species* en *figura* al op p. 9 behandeld en de *qualitas* is zojuist aan de orde geweest bij het onderscheid tussen zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden. De numerus is als algemeen accidens besproken op p. 10. Vgl. *Institutio logica* 167: '... de Toe-vallen der Naamen, als Ghe-slacht, Buighing, Vervoeghing, Ghe-blaas, Hoe-ghróótheidt, Toe-zang en dier-ghelijke...'

87 VGa 10: 'Genus est discrimen nominis secundum sexum'. In *Twe-spraak* noch bij Van Heule vond ik een definitie van het begrip *genus*.

88 VAR 123: 'Genus nonimum vel simplex est, vel compositum'.

89 VAR 123: 'Simplex est vel principale, quod natura novit (nam generantium propriè genus est) vel minùs principale'.

90 VAR 123: 'Principale est virile aut muliebre. Minùs principale est neutrum'. De indeling volgens drie geslachten vinden we in alle Nederlandse grammatica's terug.

91 Kók vertoont hier grote overeenkomst met VG 15: 'Masculini generis sunt: Nomina virorum, & quae viris tantum conveniunt', en VGa 15: 'Uti & eorum, quae virili specie concipiuntur'. Naar ik meen verwerkt Kók in zijn omschrijving van de geslachten ook de regel van de *convenientia*, van de overeenstemming, zodat ook de buiging van het adjectief hier wordt bedoeld. Vgl. b.v. Van Heule 1625: 35-36 en 1633: 24. Naar alle waarschijnlijkheid speelt ook VAR 123 een rol, waar bij het woord *ager* wordt opgemerkt: 'Nempe eò prius est masculinum, quia in structura sequitur naturam masculorum'.

+ <i>foemininum,</i>	<i>Vrouwlijk</i> , welk voegt an de vrouwlijke Naamen, en die in 't zaamen-stellen der Reden de natuur der vrouwlijke Naamen vólghen; als, <i>een ghoede Vrouw</i> ⁹² , <i>een wijze Koningin</i> , enz.
<i>neutrum,</i>	<i>Gheenerley</i> , welk an gheen van baiden voeght, en voor welke men het ledeken <i>Het</i> stellen kan ⁹³ ; als, <i>het ghoedt Wijs</i> , enz. Het t'zaâm-ghe-zet Ghe-slacht is óft Ghe-meen, óft allerley ⁹⁴ .
<i>commune</i>	<i>Ghe-meen</i> is, welk twe Ghe-slachten be-ghrijpt ⁹⁵ ; als, <i>de Tijd</i> , <i>de Dagh</i> , welke manlijk en vrouwlijk zijn, <i>Lós Boek</i> , <i>Hós</i> , enz. welke manlijk en gheenerley zijn ⁹⁶ .
<i>Omne genus.</i>	<i>Allerley</i> is, welk alle dry de Ghe-slachten be-ghrijpt, en voeght an alle by-voeghlijke Naam-woorden ⁹⁷ ; als, <i>een ghoedt Man</i> , <i>een ghoede Vrouw</i> , <i>een goedt Wijs</i> , enz. Om deze Ghe-slachten in de zelf-standinghe Naam-woorden te onder-kennen, neem deze na-vólghende Reeghels waar:
+ <i>waar onder verstaan</i> ^{100a} <i>worden de</i>	I. Alle Naamen van + Mannen, Ghóden, Engelen, Gheesten, be-hoóren tót het manlijk Ghe-slacht; als, <i>Pieter</i> , <i>Paulus</i> ,

92 Vgl. VAR 123 over het woord *herba*: '... femininum, quia construitur, ut ea quae naturâ sunt feminina. Nam ut Plautus dixit, *Bona femina*'.

93 Vgl. *Twe-spraack* 71: 'Vóórt de *Zelf-standinghe* namen daarmen t'ledeken *het* voor zetten magh, zyn Ghenerley ghe-slachts'. Van Heule 1625: 9 draait de zaak om: 'voor de woorden van het generley geslacht stelt men het Ledeken *Hef*'. Ook bij De Hubert 4 en Ampzing 7 wordt het lidwoord beschreven als genus-aanduider van het zelfstandig naamwoord.

94 VAR 124: 'Compositum genus, vel duo complectitur genera, vel tria. Quod duo comprehendit ... vocatur *commune duobus*. Phocas, Diomedes ... *commune* nominant. Quod tria continet, Fabius ibidem vocat *commune omnibus* ... Alii simpliciter *omne genus* appellant'.

95 Vgl. de vorige noot.

96 Van Heule 1625: 14: 'De Naemwoorden die een twijfelachtig geslacht hebben, zijn de geene van welke twijfel is, onder welk gheslacht zy behooren, als *Los*, *wil*, *wagen*, *tijt*, *stont*, *dag*, ende diergelijke'. Stellig is echter Van Heule 1633: 34 Kóks bron: 'De woorden welke een twijfelachtig geslacht hebben, zijn zulke welke by verscheyde geslachten gevoucht worden, als *Los*, *Bouc*, *Hos*, welke behoren tot het Mannelic, of tot het Generley geslacht, alsoo ooc *Tijt* en *Dach*, welke tot het Mannelick of Vrouwelick geslacht behoren'.

97 VG 10: 'Quaedam nomina habent haec tria genera; & dicuntur *Omnis generis*... Omnia adjectiva sunt *Omnis generis*'. Ook Van Heule 1625: 11: 'By de drie geslachten behooren alle Byvouglicke woorden', en, impliciet, Van Heule 1633: 24: 'Alle By-woorden worden na de drie geslachten onderscheyden'. Iets dergelijks ook in *Twe-spraack* 71: '... de *Byvoeghlyke*, die zyn Wyflyck alze met een e. enden ... Zonder e. zynze Manlyck ende Ghenerley zonder onderscheyd'.

100a inbegrepen.

*Timmer-man, Werker, Iupiter, Ghabriel*⁹⁸,
enz.

19

*naamen, welke selfs an de Mannekens
van alle ghe-dierten ghe-gheeven
worden.*

II. Alle Naamen, die alleenlijk den
Vrouwen toe-geschreeven worden,
be-hoóren tót het vrouwlijk Ghe-slacht;
als, *Maria, Moeder, Venus, Zuster,
Naayster, Braayster*⁹⁹, enz.¹⁰⁰.
Uit-ghe-nómen het wordeken *Wijs*, welk
van het gheenerley Ghe-slacht is¹⁰¹.

Rivieren.

III. Alle Naamen der *Stroómen* zijn
vrouwlijk; als, *de Maas, de Jordaan, de
Yssel, de Schelde*¹⁰², enz.

Uit-ghe-nómen *de Rijn*, welk manlijk en
vrouwlijk is¹⁰³.

*IV. Alle af-noemighe Naam-woorden,
die met *Heit, is, ing, y en te* uit-ghaan, ^{*(13)}
zijn vrouwlijk; als, *Recht-vaerdigheidt,
Barm-hartigheidt, Wijsheidt, Schoónheidt,
Gheeving, Ly-ding, Ghe-vangnis*¹⁰⁴,
*Visschery, Hovaerdij, Ghaleij, Sterkte,
Ghroóte, Dikte*, enz.

Be-halven *Ghe-tuighnis*, welk gheenerley
is¹⁰⁵.

98 Vgl. Van Heule 1625: 14 en vooral, meer nog met Kók overeenkomend, Van Heule 1633: 19: 'Alle namen die den mannen *Goden, Engelen en Geesten*, gegeven worden, die behoren tot het Mannelic geslacht, als *Petrus, Paulus, Timmerman, werker, Jupiter, Gabriel, Beelzebub*'. In de opsomming in VG 28 ontbreken de *geesten*. Overigens geeft VG 15 wel aanleiding om te veronderstellen dat in het citaat uit Van Heule 1633 het woord *mannen* gecursiveerd dient te worden.

99 H.M. Hermkens, (*Verklarende noten bij*) *Inleiding tot het zeventiende-eeuws. 's-Hertogenbosch*, 1973: 27 verklaart dit woord als *braadster*. Gezien het citaat uit Van Heule 1633 in de volgende voetnoot is dat onjuist.

100 Van Heule 1633: 19: 'Alle namen die allenelic den Vrouwen toekomen, behoren tot het vrouwelic geslacht, als *Maria, Moeder, Venus, Zuster, Naester, Breyster*'. Deze passage komt nauw-keuriger met Kók overeen dan VG 30.

101 Vgl. Van Heule 1633: 19: '*Behalven ... Wijs*, welc tot het generley geslacht behoort'.

102 Van Heule 1633: 20: 'De namen der Revieren, behoren tot het Vrouwelic geslacht, als *De Maze, De Jordaan, De Schelde, De Isef*'.

103 Van Heule 1633: 21: '*Behalven. De Rijn*, welc tot het Mannelic geslacht behoort'.

104 Vgl. *Institutio logica* 395 bij de behandeling van *sophisma figurae dictionis*, de *Nues-wijsheidt om de Ghe-stalte des waordts*: 'aristoteles zeght, dat de Nues-wijsheidt van de Ghe-stalte des wordts ghe-schiedt, als iemandt, 't gheen het zelfde niet is, op de zelfde wijs uit-leght. En hij stelt twe wijzen der zelve: De eerste is, als men om de ghelijke uit-ghang óór-deelt, dat het Ghe-slacht, en de andere Letter-konstighe Toe-vallen der woorden, een-zelvigh zijn. Als indien iemandt be-sluit dat *Ghe-tuighnis* van 't *Vroulijk Ghe-slacht* is, om-dat *Ghe-vangnis* zódaanigh is, óft dat *Rijkdom* van 't Gheenerley Ghe-slacht is, om-dat *Hartoghdom* van 't Gheenerley Ghe-slacht is'. Leupenius 36-37 is wat gematigder: 'maar *getuygenisse* wordt meest gebruikt in het geenderleije geslagte, al hoe wel het ook somtyds vrouwlyk voorkomt'.

105 Van Heule 1633: 21: 'Alle Naem-achtige woorden, die in *heyt* eyndigen, behoren tot het Vrouwelic geslacht, als *Wijsheyt, Schoonheyt, goetheyt*. Ooc behoren tot het Vrouwelic geslacht, alle Werk-achtige woorden die in *inge, isse* ende *ije* eyndigen, als *De gevinge, de lijdinge, de gevangnisse, de visscherije, de hoverdije, de galeije. Behalven. Getuygenisse*, welc tot het

V. Alle Werk-woorden der on-be-paalde Wijs en alle by-voeghlijke Naam-woorden, als oók alle By-woorden, als zy voor zelf-standighe ghe-nómen worden, be-hoóren tót het gheenerley Ghe-slacht; als, *het Werken, het Loópen, het Schoón, het Rondt, het Binnen, het Buiten*¹⁰⁶, enz.

VI. Alle Naamen van Landtschappen, Steden, Dorpen en dier-ghe-lijke be-hoóren tót het gheenerley Ghe-slacht¹⁰⁷; als, *het Vrank-rijk, het Amsterdam, het Amster-veen*, enz. Dóch de zelve moghen zelden de Ledekens voor zich lijden¹⁰⁸.

VII. Alle Werk-woordige Naam-woorden, die met *Ghe, Be* óft *Ver* be-ghinnen, ins-ghe-lijx alle Ver-klein-naamen en Tel-woorden zijn gheenerley; als, *het Ghe-werk, het Be-loop, het Ver-standt, het Manneken, het Wijfken, het twintigh, het honderdt, het duizendt*¹⁰⁹, enz.

VIII. Alle af-noemighe Naam-woorden, die in *Dom* en *Schap* eindighen, zijn van 't gheenerley Ghe-slacht; als, *het Bisdom, het Vórstendom, het Graafschap*¹¹⁰, enz.

- Generley ge-slacht behoort. Ooc behoren tot het Vrouwelic geslacht, alle Werkachtige woorden, die op het eynde in plaetse van *Heyt*, hebben *Te* als *de sterkte, de grote, de dikte*.
- 106 Van Heule 1633: 19-20: 'Alle werc-woorden der onbepaalde wijze, wanneer zy door zelf-standige genomen worden, behoren tot het Generley geslacht, als *Het werken, het lopen, het rusten, het lijden* ... Tot het Generley geslacht behooren ooc de By-woorden, als die voor zelf-standige gebruykt worden, als *Het recht, het ront, het gelijc*... Ooc behoren tot het Generley geslacht de Help-woorden, welke voor zelf-standige woorden gebruykt worden, als *het buyten, ... het binnen*'.
- 107 Van Heule 1633: 22: 'Ooc behoren tot het Generley geslacht, de namen der Steden, als *het Jeruzalem, Het Romén, Het Athenen*'. Ook *Twe-spraack* 74: 'Des *Gheenerley gheslachts* zyn óóck de *eyghen namen der Landen ende steden*'. In *Twe-spraack* en Van Heule 1633 is slechts sprake van steden, niet van dorpen. Waarschijnlijk speek hier VG 16 een rol, waar -weliswaar bij de woorden van het vrouwelijk geslacht - wordt gesproken van de *nomina urbium, & paganorum*.
- 108 Van Heule 1633: 22: 'doch weynige namen der Steden mogen de Ledekens by haer lijden'. Vgl. ook Van Heule 1625: 84 en 1633: 103.
- 109 Van Heule 1633: 20: 'Alle Werc-achtige woorden, die met *Ge, be* of *ver* beginnen, behoren tot het Generley geslacht, als *het gewerc, het begrijp, het verloop, het verhael* ... Tot het Generley geslacht, behoren alle Verkleynde woorden, als *Het manneken, het wijfken, het boomken, het huysken*. Ooc behooren tot het Generley geslacht, deze woorden der tellinge, als *Het paer, Het dozijn, Het twintich, Het hondert, Het duyzenf*.
- 110 Van Heule 1633: 21-22: 'Tot het Generley geslacht behoren, de Naem-achtige woorden, die in *Dom* eyndigen, als *het Bisdom, Het Hertochdom, Het Pausdom*... Ooc behoren tot het Generley geslacht, alle Naem-achtige woorden die in *Schap*, eyndigen, als *Het Lantschap, het Graefschap, Het Maegschap*'.

	Be-halven <i>Rijkdom</i> en <i>Dom</i> , de naam van een Kerk, welke manlijk en vrouwlijk zijn ¹¹¹ ; ins-ghe-lijx, <i>Blijdschap</i> , <i>Gramschap</i> , <i>Vriendtschap</i> ¹¹² , en veel andere die in <i>Schap</i> eindighen ¹¹³ .
<i>Casus</i> ¹¹⁴ .	<i>Val</i> is de ver-andering der buigh-zaame Woorden in t' zaamen-voeghen ¹¹⁵ . Deze nu zijn vijf: Noemer, Baarer, Gheever, An-klaagher, Roeper; daar zommighe ¹¹⁶ den Af- ⁺ neemer by-voeghen, maar te vergheefsch, ⁺⁽¹⁴⁾ mits wy die in de ver-andering der Duitsche woorden niet vinden ¹¹⁷ .
<i>Nominativus</i> .	<i>Noemer</i> is, waar door de zaak be-noemt wordt ¹¹⁸ ; als, <i>een óft de Mensch</i> , enz.
<i>Genitivus</i> .	<i>Baarer</i> , waar door men iet toe-eighent ¹¹⁹ ; als, <i>eens óft des Menschen</i> , enz.
<i>Dativus</i> .	<i>Gheever</i> , waar door men iet gheeft óft neemt ¹²⁰ ; als, <i>eenen óft den Mensch óft Mensche</i> , enz.
<i>Accusativus</i> .	<i>An-klaagher</i> is, in welke iet vol-bracht wordt ¹²¹ ; als, <i>een óft eenen óft den Mensch</i> , enz.

- 111 Vgl. voetnoot 104 op p. 19 voor het woord *rijkdom*. Ook Van Heule 1633: 22: '*Behalven. Rijcdom* welc tot het Mannelic geslacht behoort, gelijc ooc mede het woordeken *Dom*, de name eener Kerke'.
- 112 Van Heule 1633: 22: '*Behalven. Blijschap* en *vriendtschap*, welke tot het Vrouwlic geslacht behoren'.
- 113 Resumerend kunnen we conslateren dat Kók een aantal geslachtsregels van Van Heule samensmolt en een aantal niet opnam.
- 115 *Casus* is het tweede van de op 11 genoemde accidentia. Vgl. Van Heule 1633: 47: 'De Gevallen der woorden, zijn de veranderingen of Buygingen der woorden: als *Het vel*, *Des velts* ende *Den velde*, zijn verscheyde benamingen, en nochtans een zelfde woort, deze veranderingen worden buygingen of gevallen genaemt'.
- 114 Dit woord staat twee regels te laag in de oorspronkelijke tekst.
- 116 Vgl. *Twe-spraack* 75-76, Van Heule 1625: 21-22, De Hubert 2, Ampzing 5.
- 117 Kók baseert zich dus op het verschil in vormen, zoals dat te vinden is in lid-woorden en/of naamwoorden. Op dezelfde gronden sprak Van Heule 1633: 47-49 van *vier* naamvallen ('Het geval nu van den *Rouper* en *Ofnemer* gaen wy wy voorby, om dat onze sprake in die gevallen, by na geen veranderinge en lijt').
- 118 *Twe-spraack* 75: 'Noemer, daarmen eerstklaps de name des dings of t'gheen dat iet wat doet ófte lyd me noemt'.
- 119 *Twe-spraack* 75: 'Barer, daarmen iemand iet mede toe eyghend'.
- 120 *Twe-spraack* 76: 'Ghever, daar iemand iet mede ghedaan of ghegheven word'.
- 121 *Twe-spraack* 76: 'Anklagher, t'ghene dal volbracht word'.

Vocativus.

Roeper is, waar door men roept¹²², en
welke nimmer een ledeken by zich lijdt¹²³;
als, *Mensch*, enz.
En zo veel van Ghe-slacht en val, nu
vólght de Buighing.

- 122 *Twe-spraack* 76: 'Roeper, daarmen iemand mede roept óf dwingt'. Een duidelijke bron voor de definities van *Kók* heb ik niet gevonden.
- 123 *Twe-spraack* 65: 'Int vervoeghen der wóórdén en byzonder int veel-voudigh ghetal komen de namen wel zonder leden te staan ... óóck roepende, *man*, *diener*, etc.'

Declinatio.

*Buighing*¹²⁴ is der Woorden
ver-andering¹²⁵.

De zelve is óft Natuurlijk óft Vry-willigh¹²⁶.
De Natuurlijke is weder-om Voor-neem
óft Min-voor-neem¹²⁷.

Voor-neeme Buighing is de ver-andering
der Woorden door Ghe-tal en Vallen.
De zelve is in de Naam-woorden
dryërley; de eerste, die an de manlijke
Naam-woorden; de tweede, die an de
vrouwlijke; de derde die an de
gheenerleye Naam-woorden voeght¹²⁸.
Neem van elk een voor-beeldt.

I. Buighing

Een-voudt.

**Meêr-voudt, welk in alle Buighing
een-zelvigh is.**

N. Een óft de Man.

N. de Mannen.

B. Eens óft des Mans.

B. der Mannen.

⁺*G. Eenen óft den Man oft Manne.*

G. den Mannen.

⁺(15)

A. Eenen óft een oft den Man.

A. de Mannen.

R. Man.

R. Mannen.

124 *Declinatio* is de derde van de op p. 11 genoemde accidentia.

125 VG 29: 'Declinatio est variatio dictionis in fine per casus'. Gezien het verdere verloop bij Kók is deze definitie waarschijnlijk geen bron geweest.

126 VAR 207 (over *declinatio*): 'Dividitur ea in naturalem, & voluntariam'.

127 In VAR 207-208 vinden we weliswaar niet zo'n scherpe indeling, maar wel wordt er eerst gesproken over de *declinatio* via *casus* en *numerus*, en daarna 'de declinatione in genera; quae *Motio* dici solet. Hinc de declinatione in gradus; quae *Comparatio* appellatur. Denique de declinatione in derivata, & composita: quae *Speciei*, & *Figurae* nominibus vocari solet'. Ook hier grijpt Vossius terug naar de opvattingen van Varro.

128 De verbuiging van het bijvoeglijk naamwoord wordt onder de *motio* op p. 15 e.v. behandeld. Er is hier veel over-eenkomst met Van Heule 1633: 50-51: 'By de Hoogduytschen worden drie *Declinatien* gestelt, onder de eerste *Declinatie* stellen zy de woorden des Mannelicken geslachts, onder de tweede *Declinatie* de Vrouwelicke woorden, en onder de derde *Declinatie* de woorden des Generleyen geslachts'. Van Heule doelt hier waarschijnlijk op Clajus. Op te merken valt dat aan Kóks *Voor-neeme Buighing* (en op de volgende pagina aan *Min-voor-neeme Buighing*) in de marge geen Latijns equivalent beantwoordt. Misschien omdat zijn bron Vossius geen termen bezit?

II. Buighing.

N.	<i>Een óft de Vrouw.</i>
B.	<i>Eener óft der Vrouw óft Vrouwen.</i>
G.	<i>Eener óft der Vrouw.</i>
A.	<i>Een óft de Vrouw.</i>
R.	<i>Vrouw.</i>

III. Buighing.

N.	<i>Een óft het Wijf.</i>
B.	<i>Eens óft des Wijfs.</i>
G.	<i>Een óft het Wijf, óft oók, Eenen óft den Wijve.</i>
A.	<i>Het Wijf.</i>
R.	<i>Wijf.</i>

De *Min-voor-neeme Buighing* is tweërley:
Be-weeghing en Ver-ghe-lijking¹²⁹.

Motio. *Be-weeghing* is de verandering der
Woorden in Gheslacht¹³⁰; en heeft plaats
zo wel in de Zelf-standighe
Naam-woorden; als, *Koning, Koningin,*
Leeuw, Leeuwin: als in de
By-voeghlijke¹³¹; als, *ghoedt, ghoede,*
ghoedt, schoón, schoóne, schoón, enz.
van welke het eerste manlijk is en
ghe-stelt wordt by de zelf-standighe
Naamen¹³² zo'er het Ledeken *Een* by
staat; het tweede is manlijk en vrouwlijk
en wordt ghe-stelt by de zelf-standighe
Naam-woorden¹³³ zo zy het Ledeken *De*
by zich hebben; het derde is

129 Vgl. voetnoot 128 op p. 22. Ook VG 71: 'Hactenus de declinatione rectâ: quae fit per casus. Sequitur transversa; quae vel *motio* est. vel *comparatio*'.

130 VGa 10: 'Motio fit per genera' en: 'Imo & quaedam substantiva moventur: sed tantum genere masculino, & feminino: ut, ... leo, leaena'. Ook VAR 208: 'Deinde videbimus de declinatione in genera; quai *Motio* dici solet'. Caron annoteert op p. 22 van Van Heule 1633: 'Motio is vormverandering van een woord om geslachtsonderscheid uit te drukken'.

131 VAR 249: 'Motio tum substantivis inest, tum adjectivis; sed primario, & proprio magis adjectivis'. En VAR 250: 'At motio etiam est substantivorum, quae suam retinent naturam: cujusmodi solum moventur de virili genere in muliebri. Ut *rex, regina ... leo, lea*'. Van Heule 1633: 29 bespreekt ook gevallen als '*Koninc, Koninginne*', '*leeu, leeu-winne*', etc.

132 Bedoeld zijn, zoals op p. 16 blijkt, mannelijke zelfstandige naamwoorden die in de eerste naamval enkelvoud staan.

133 Bedoeld zijn, zoals op p. 16 blijkt, mannelijke en vrouwelijke zelfstandige naamwoorden die in de eerste naamval enkelvoud staan.

gheenerley¹³⁴. Deze By-voeghlijke
Naam-woorden worden na deze

24

*dryërley Be-weeghing aldus in haar
Ghe-tal en Vallen ghe-boóghen. ⁺⁽¹⁶⁾

Manlijk.

Een-voudt.

N. Een ghoedt oft de ghoede Man.

B. Eens óft des ghoeden Mans.

G. Eenen óft den ghoeden Man óft
Manne.

A. Eenen óft den ghoeden Man.

R. Ghoedt óft ghoede Man.

Meêr-voudt welk in allen al-eens is¹³⁵.

N. de ghoede Mannen.

B. der ghoede Mannen, óft, ghoeder
Mannen.

G. den ghoeden Mannen.

A. de ghoede Mannen.

R. ghoede Mannen.

Vrouwlijk.

Een-voudt.

N.

Een óft de ghoede Vrouw.

B.

Eener óft der ghoede Vrouw óft Vrouwen.

G.

Eener óft der ghoede Vrouw.

A.

Een óft de ghoede Vrouw.

R.

Ghoede Vrouw.

134 Bedoeld zijn onzijdige zelfstandige naamwoorden die in de eerste naamval enkelvoud staan. Vgl. ook *Twe-spraack* 71-72: 'Om nu te weten elcke naam die u voorkomt, van wat geslacht die is: Merckt eerstlyck op de *Byvoeghlyke*. die zyn Wyflicke alze met een e. enden, als *schóne*, *ghoede*, etc. Zonder e. zynze

135 *welk ... is*: dat in alle geslachten hetzelfde paradigma heeft.

Gheenerley.

Een-voudt.

N.	<i>Een óft het ghoedt Wijf.</i>
B.	<i>Eens óft des ghoeden Wijfs.</i>
G.	<i>Een óft het ghoedt Wijf. óft oók, Eenen óft den ghoeden Wijve.</i>
A.	<i>Een óft het ghoedt Wijf.</i>
R.	<i>Ghoedt Wijf.</i>

Comparatio.

Ver-ghe-lijking is de Ver-andering der Woorden in Trappen: en voeght alleen an de By-voeghlijke Naam-woor-den¹³⁶.

⁺*Gradus.*

De *Trappen* der Ver-ghe-lijking zijn dry: ^(de) de *Stellende*, Ver-ghe-lijkende, Over-treffende¹³⁷.

Gradus positivus,

De *Stellende Trap* is de eerste be-noeming van een by-voeghlijke Naam, een zaak vol-strektelijk en een-voudigh-lijk be-tekenende¹³⁸; als, *Rijk, Heiligh, Sterk*¹³⁹, enz.

Comparativus,

De *Ver-ghe-lijkende* is, welke boven een stellende by-voeghlijke Naam *Meêr* be-tekent¹⁴⁰, en wordt van de eerste ghe-maakt door 'er de letter-ghreep *Er* after-an te voeghen¹⁴¹; als, *Rijker, Heiligher, Schoóner*: uit-ghe-nómen *Ghoedt*, welk heeft *Beter*, en eenighe andere¹⁴².

Superlativus.

De *Over-treffende* is, welke boven een stellend By-voeghlijk *zeer óft Meest* be-tekent¹⁴³, en wordt van de stellende Trap ghe-maakt, als m' 'er een *st*

136 VG 71: 'Adjectivo accidit comparatio, quae est variatio adjectivi per gradus'. VAR 123: 'Comparatio non debet poni inter communia nominum accidentia, quia solis convenit adjectivis'. Maar in VAR 123 wijst Vossius erop dat ook deelwoorden en bijwoorden trappen van vergelijking kunnen bezitten. Met het laatste deel van zijn opmerking bakent Kók het adjectief af ten opzichte van het substantief. Op 46 zal hij opmerken dat ook een aantal bijwoorden trappen van vergelijking kent.

137 VG 71: 'Gradus comparationis sunt tres, positivus, comparativus, & superlativus'.

138 VG 71: 'Positivus est prima vox adjectivi, rem absolutè & simpliciter significans'.

139 De voorbeelden *rijk* en *sterk* ook in Van Heule 1633: 7-8.

140 VG 71: 'Comparativus est, qui supra adjectivum primum, seu positivum, significat *magis*'.

141 Van Heule 1625: 8 spreekt eveneens van de vorming van de comparativus d.m.v. de uitgang *-er*. Van Heule 1633: 18 noemt alleen *-r*.

142 Van Heule 1633: 18 vermeldt naast *beter* ook *goeder*.

143 VG 72: 'Superlativus est, qui supra adjectivum positivum significat *valdè*, aut *maximè*'.

after-an-voeght¹⁴⁴; als, *Rijkst, Heilighst, Schoónst.* uit-ghe-nómen *Ghoedt*, welk heeft *Best*, en eenighe andere¹⁴⁵.

144 Hetzelfde bij Van Heule 1625: 8 en 1633: 18.

145 Hetzelfde voorbeeld in Van Heule 1633: 18.

	En tót hier toe van de natuurlijke Buighing: nu vólght de vry-willighe Buighing, welke is een Op-stelling van een Naam uit een ander Woordt ¹⁴⁶ .
<i>Derivatio, & Compositio.</i>	Deze nu be-ghrijpt de <i>Af-spruiting</i> en <i>t'Zaamen-zetting</i> ¹⁴⁷ . De Naam-woorden spruiten en worden af-ghe-trokken van Naamen, Werk-woorden, Deel-woorden, By-woorden, en Voor-zetsels ¹⁴⁸ . Van Naamen spruiten Vólk-naamen, Be-zit-naamen, Ver-klein-naamen, en Af-noemighen ¹⁴⁹ ; van de Werk-woorden de Werk-woordighen; van de Deel-woorden de Deel-woordighen; van de By-woorden de By-woordighen; van de Voór-zetsels de Voor-zettighen.
<i>Gentilia.</i>	<i>Vólk-naamen</i> zijn, de welke een Vaderlandt ⁺ óft Vólk be-tekenen ¹⁵⁰ ; als, <i>Hóllander, Leyener, Amsterdammer</i> ¹⁵¹ , ⁺⁽¹⁸⁾ enz.
<i>Possessiva.</i>	<i>Be-zit-naamen</i> zijn, de welke eenigh be-zit óft eighenschap be-tekenen; als, <i>Koninklijk, Vaderlijk</i> ¹⁵² , <i>Heerlijk</i> , enz.
<i>Diminutiva.</i>	<i>Ver-klein-naamen</i> zijn, welke de ver-minding van haar Ghrondt-woordt

146 VAR 259: 'Vidimus de nominum declinatione naturali ... Superest ... voluntaria, quae est nominis ex alio nomine impositio'.

147 Vgl. p. 9. VAR 259: '... ac speciem, sive derivationem, & figuram, seu compositionem complectitur'.

148 VG 75: 'Derivantur nomina à nominibus, verbis, participiis, adverbis, & praepositionibus'. VAR 259 kent ook afleidingen van voornaamwoorden.

149 Van Heule 1633: 35: 'Van deze Namen spruyten vierderleye (sic!) woorden, als Volc-namen, Ervelicke, Naem-achtige, Werk-achtige en Verkleynde woorden'. Afgezien van het feit dat door Van Heule hier ook de afleidingen van werkwoorden worden genoemd, is hij toch duidelijk in overeenstemming met VG 75: 'A nominibus derivantur quintuplicia: Patronymica, Gentilia, Possessiva, Diminutiva, & Denominativa' (hetzelfde in VAR 259), welk vijftal we ook aantreffen in Van Heule 1625: 17. Met het achterwege laten van de patronymica volgt Kók duidelijk Van Heule 1633. Maar in de volgorde van de onderscheiden categorieën stemt hij weer overeen met VG.

150 VG 77: 'Gentilia dicuntur, quae patriam, vel gentem significant'. Vgl. Ook Van Heule 1625: 17: 'De Volkstammige woorden zijn, welke een Vaderlant ofte een Volk beduyden': Van Heule 1633: 35 is afwijkend.

151 De laatste twee voorbeelden ook in Van Heule 1625: 18 en 1633: 35-36.

152 VG 77: 'Possessiva sunt, quae possessionem, aut proprietatem aliquam significant: ut, *regius* à *rex*: *patrius* à *pater*'. Van Heule 1625: 18 en 1633: 36 wijken af. Wél vinden we er de beide eerste voorbeelden.

be-tekenen¹⁵³; als, *Manneken, Vrouwken, Wifken, Hondeken*¹⁵⁴, enz.

- 153 VG 78: 'Diminutiva sunt, quae diminutionem sui primitivi significant'. Enigszins hiermee in overstemming is Van Heule 1625: 18: 'Verkleynde woorden zijn, welke eene Verkleyninge van de woorden daer zij af komen, be-duyden': niet echter Van Heule 1633: 38.
- 154 De eerste twee voorbeelden ook in *Twe-spraack* 74 waar de diminutiva worden genoemd bij de behandeling van de geslachten van de woorden.

<i>Denominativa.</i>	<i>Af-noemighen</i> zijn, welke van Naam-woorden af-spruiten, en nócht Vólk-naamen, nócht Be-zit-naamen, nócht Ver-klein-naamen zijn ¹⁵⁵ ; als, <i>Waarheidt, Rijkdom, Vriendtschap</i> ¹⁵⁶ , enz.
<i>Verbalia.</i>	<i>Werk-woordighen</i> zijn, welke van Werk-woorden spruiten ¹⁵⁷ ; als, <i>Minner, Leezer, Werker, Leezing, Werking, Ghe-lees, Ghe-wrócht</i> ¹⁵⁸ , enz.
<i>Participialia.</i>	<i>Deel-woordighen</i> zijn, welke van Deel-woorden tót Naam-woorden ont-aart zijn; als, <i>Ghe-leerd</i> ¹⁵⁹ , <i>Ghe-leezen, Leerend, Leezend</i> , enz.
<i>Adverbialia.</i>	<i>By-woordighen</i> zijn, welke van By-woorden af-ghe-trokken worden; als, <i>Hedigh, Ghisterigh</i> ¹⁶⁰ , enz.
<i>Prepositionibus orta.</i>	<i>Voor-zettighen</i> zijn, welke van Voor-zetsels af-spruiten ¹⁶¹ ; als, <i>Voorigh, Afterigh, Oppigh, Nederigh</i> ¹⁶² , enz.
<i>Compositio.</i>	En zo veel van d'Af-spruiting, vólght de <i>t'Zaamen-zetting</i> . De Naam-woorden worden t'zaam-ghe-zet met Naam-woorden, Voor-naamen, Werk-woorden, Deel-woorden, By-woorden en Voor-zetsels ¹⁶³ . Met Naam-woorden; als, <i>Reeghen-water, Water-molen</i> ¹⁶⁴ , <i>Tafel-berdt, Vis-korf</i> , enz.

- 155 VG 79: 'Denominativa sunt, quae à nominibus derivantur, & nec sunt patronymica, nec gentilia, nec possessiva, nec diminutiva'. Hetzelfde in Van Heule 1625: 18: 'De naemstammige woorden, zijn welke van Naemwoorden komen, ende het en zijn geen Vaderstammige, nochte Volkstammige, nochte Ervende, nochte ook Verkleynde woorden'. Van Heule 1633: 37 wijkt af.
- 156 Alle voorbeelden vinden we terug in Van Heule 1633: 37.
- 157 VG 81: 'Verbalia sunt, quae à verbis derivantur'. Vgl. ook Van Heule 1625: 18: 'Van de Wercwoorden spruyten de Werkstammige woorden', en Van Heule 1633: 37-38: 'Alle Zelf-standige woorden die van de Werk-woorden komen, worden Werkachtige woorden genaemt'.
- 158 Van Heule 1625: 18 en 1633: 38 geven als voorbeelden o.a. *lezinge* en *gelees*. Kóks opvatting over de laatste twee voorbeelden moge stroken met de onze, ze is strijdig met zijn opmerking op p. 47, waar *ghe* tot de voorzetsels wordt gerekend. Naar de 17de-eeuwse begrippen (vgl. § 5.4) hebben we hier dus met samenstellingen, woorden met *figura composita* te doen.
- 159 VG 83: 'Participialia sunt, quae ex participiis in nomina degenerârunt: ut, *sapiens*'.
- 160 VG 83: 'Adverbialia sunt, quae ab adverbis derivantur: ut *hodiernus ab hodie, crastinus à cras*'. Beide afleidingen vinden we opgenomen in het *WNT*.
- 161 VG 83: 'Sunt & è praepositionibus orta'.
- 162 *oppigh* komt van deze voorbeelden niet in het *WNT* voor.
- 163 VAR 269: 'Componuntur nomina, vel cum nomine ... Vel cum pronomine ... Vel cum verbo ... Vel cum participio ... Vel cum adverbio ... Vel cum praepositione'.
- 164 Deze beide voorbeelden ook in Van Heule 1625: 112 en 1633: 44 bij de summiere behandeling van de composita.

Met Voor-naamen; als, *zelf-willigh*,
Zelf-tijdigh, enz.

Met Werk-woorden; als, *Werk-woordt*,
Sleu-⁺tel-drigh, *Wapen-drigh*¹⁶⁵,
*Spreek-lidt*¹⁶⁶, enz. *(19)

Met Deel-woorden; als, *zoet-vloeyend*,
Hoógh-ghe-leerdt, *Wijt-ver-maardt*, enz.

Met By-woorden; als, *Ghister-daghsch*,
Heden-daghsch, *Wel-daadt*,
*Hier-landsch*¹⁶⁷, enz.

Met Voor-zetsels; als, *Voor-duer*,
After-huis, *An-komeling*, *Na-komeling*,
By-spel, enz.

En dit zy van Naam-woordt.

Van de Voor-naamen.

Pronomen.

Voor-naam is een ver-anderlijk Woordt,
welk eerstlijk op een Naam-woordt ziet,
en ten tweden by ghe-vólgh een zaak
be-tekent¹⁶⁸, en zijn deze: *Ik*, *Du*, *Hy*,
Zijns, *Die*, *Zelf*, *Deze*, *Ghene*, *Wie*, *Welk*,
Mijn, *Dijn*, *Zijn*, *Onze*, *Uw*.

Van deze zijn eerstlijk eenighe
zelf-standigh; als, *Ik*, *Du*, *Hy*, *Zijns*:
zommighe by-voeghlijk; als de overige¹⁶⁹.

165 VAR 269 geeft o.a. als voorbeeld *armiger*. In de voorbeelden van Kók is het samenstellende deel waar hij op doelt, het eerste lid. Bij de woorden op *-drigh* (volgens *WNT* 3, kol. 3341 een achtervoegsel, afgeleid van *dragen*; vgl. *vaandrig*) zullen we dus moeten aannemen dat Kók ervan uitgaat dat het tweede lid een werkwoordelijk deel is.

166 Niet in *WNT*. Misschien hetzelfde als *spraaklid*: spraakorgaan?

167 inheems.

168 Vgl. inleiding § 5.4.3. VAR 116: 'Pronomen, quod primariò nomen respicit, secundariò verò rem significat'. VG 84, *Twe-spraack* 65, Van Heule 1625: 36 en 1633: 67 wijken duidelijk af. Kók gebruikt dus nog *du*, dat Van Heule 1625: 38 als ouderwets bestempelde: 'By onze Voorouders, zo heeft men *Du* gebruykt in de plaetse van *Gy*: Van Heule heeft het 'als verworpen, buyten het gebuyc gelaten'. Al in de *Twe-spraack* 85 lezen we: 'Merckt óóck datmen de tweede persoon int Enkel ghetal nu ter tyd zelden ghebruyckt, maar inde plaats van *du minnest*, etc. *ghy mint* zeggende ... De H. van S. Aldegonde heeft hier in ... in zynen ghedruckten Zouter zyn vlyt betóont: ende meer andere hebben t'selve wel eertyds ghepóóght te beteren, maar hebben luttel ghevordert, zó quaden beest is quaghewoonte. Byden Overlanders ist óóck verachtelyck /du/ te zeggghen, kan niet vermoeden waarom, dan dattet zó de wyze is'. Vgl. het overzicht in H.M. Hermkens, *Inleiding in het zeventiende-eeuws*. 's-Hertogenbosch, 1975: 59-63.

169 VG 84: 'Ex his *ego*, *tu*, *sui*, & *quid*, sunt substantiva; caetera adjectiva'. Vgl. ook VAR 340.

Pronomina finita,

Ten tweden zijn zommighe be-paaldt,
zommige on-be-paaldt¹⁷⁰.

Be-paalde Voor-naamen zijn, welke een
zekere Persoón be-paalen; als, *Ik, Du,*
*Hy, Zijns, Die, Gheene*¹⁷¹, enz.

170 VG 84 maakt in de praktijk dit onderscheid ook. VAR 332: 'sed quod ait, pronomina finita pro propriis, infinita pro vocabulis accipi'.

171 VG 84: 'Ex iisdem Finita dicuntur, quae definiunt certam personam: ut, *Ego, tu, suî, ille*, etc.

<i>Infinita.</i>	<p><i>On-be-paalde</i>, die gheen zekere persoón be-paalen; als, <i>Wie</i>¹⁷², <i>Welk</i>.</p> <p>In deze zullen wy nu voort an-merken haar Be-tekening, Ghe-daante, Ghe-stalte, Persoón, Ghe-slacht, Val, Buighing.</p> <p>De Be-tekening der Voor-naamen is viererley: want zy zijn óft An-wijzende, óft Be-trekkende, óft Vraaghende, óft Be-zittende¹⁷³.</p>
<i>Pronomina demonstrativa.</i>	<p><i>An-wijzende Voor-naamen</i> worden ghe-noemt, welke een teghen-woordighe persoón óft zaak an-wijzen; als <i>zijn</i>, <i>Ik</i>, <i>Du</i>, <i>Hy</i>, <i>Die</i>, <i>Deze</i>¹⁷⁴.</p>
+ <i>Relativa, Reciprocum.</i>	<p><i>Be-trekkende</i>, welke tót een voor-ghaand ⁽²⁾Woordt be-trok-ken worden; als, <i>Die</i>, <i>Welk</i>, <i>zijns</i>: welk laatste oók een <i>Weêr-keerigh</i> ghe-noemt wordt¹⁷⁵.</p>
<i>Interrogativa,</i>	<p><i>Vraaghende</i> worden ghe-noemt, waar door men vraaght; als, <i>wie</i>¹⁷⁶, <i>welk</i>, <i>wat</i>.</p>
<i>Possessiva.</i>	<p><i>Be-zittende</i>, welke een be-zitting be-tekenen; als, <i>Mijn</i>, <i>Dijn</i>, <i>Onze</i>, <i>Uw</i>, <i>Zijn</i>¹⁷⁷.</p> <p>Na de Ghe-daante zijn de Voor-naamen óft Eerstelingen óft Spruitelingen¹⁷⁸.</p>

172 VG 84: 'Infinita, quae non definiunt certam personam: ut ... *Quis*'.

173 VG 84-85 geeft nog een vijfde categorie, de '*Gentilia*: quae gentem, vel patriam significant'. Van Heule 1633: 70: 'De Hoedanicheyt der Voor-namen is vierderley, als *Wijzende*, *Ervende*, *Betreckende* en *Vragende*'. Ook Van Heule 1625: 40 onderscheidt vier groepen naar betekenis, maar definieert anders.

174 VG 84-85: 'Demonstrativa dicuntur, quae demonstrant personam, vel rem praesentem: ut sunt, *Ego*, *tu*, *hic*, *ipse*, *iste*, & *ille*'. Van Heule 1625: 40: 'Wijzende Voornamen zijn, welke eenen tegenwoordigen Persoon ofte zaeke toonen, als *Ik*, *Gy*, *Hy*, *Die*, *Daf*'. Van Heule 1633 geeft geen omschrijvingen. Vgl. ook *Kórt Be-ghrijp* 7: 'Een anwijzende Voor-naam is, waar mē iet anghewezen wordt; als *ik*, *du*, *hy*, *die*, *deze*, & c. ziet van deze dingen de letter-konst van de kamer in liefde bloeyende, óft de Spraak-konst van Christiaan van Huelen'. De *Twe-spraack* geeft overigens geen indeling.

175 VG 85: 'Relativa, quae referuntur ad vocem antecedentem: ut, *Is*, *sui*, et *qui* ... Ex his *sui* etiam vocatur reciprocum'. Van Heule 1625: 40-41 en 1633: 70 wijken sterk af.

176 VG 85: 'Interrogativa dicuntur, quibus interrogamus: ut, *Quis*'. Van Heule 1625: 41: 'Vragende voornaemen zijn, met de welke men vraegt, als *Wie?* *Welke?* *Wat?* *Welk?*, en Van Heule: 1633: 70: 'Vragende Voornamen zijn, met de welke men vraecht, als *Wie?* *welke?* en *wat?*'.

177 VG. 85: 'Possessiva, quae possessionem significant: ut, *Meus*, *tuus*, *suus*, *noster*, & *vester*'. Ook Van Heule 1625: 41: 'Evelicke voornamen zijn, welke eene Ervinge beteykenen, als *Mijn*, *Dijn*, *Zijn*, *Onze* ende *U*'. Van Heule 1633 wijkt af.

178 Vgl. voor deze tegenstelling ook p. 9 van *Kók*. Van Heule 1625: 37: 'daer zijn Eerste Voornamen, ende daer zijn Afkomstige Voornamen'. Van Heule 1633 onderscheidt *gront-woorden* en *afkomstige woorden* bij de voornaamwoorden.

<i>Primitiva.</i>	<i>Eerstelingen; als, Ik, Du, Hy, Zijns, Die, Zelf, Deze, Ghene, Wie, Welk</i> ¹⁷⁹ .
<i>Derivativa.</i>	<i>Spruitelingen; als, Mijn, Dijn, Zijn, Onze, Uw</i> ¹⁸⁰ .
	Na de Ghe-stalte zijn zy óft Enkel óft t'zaâm-ghe-zet ¹⁸¹ .
	Enkele; als, <i>Ik, Du, Hy, Die</i> ¹⁸² , enz.
	t'Zaâm-ghe-zette; als, <i>Ik-zelf, Du-zelf, Hy-zelf, Die-gheene, De-gheene, De-welke, Die-welke</i> ¹⁸³ enz.
	Van de Voor-naamen zijn, <i>Ik</i> en <i>Onze</i> van de eerste persoón; <i>Du</i> en <i>Uw</i> van de tweede; <i>Hy</i> en <i>zijn</i> van de derde; de overige meesten-deels behoóren tót alle dry de persoónen.
	De Voor-naamen zijn van allerley Ghe-slacht; dóch zommighe met een uit-ghang; als, <i>Ik, Du</i> ¹⁸⁴ ; zommighe met twe; als, <i>Deze, Dit, Die, Dat</i> , enz. zommighe met dry; als, <i>Hy, Zy, Het</i> ¹⁸⁵ , enz.
	De Voor-naamen hebben, even als de Naam-woorden, zes Vallen ¹⁸⁶ ; dóch <i>Ik</i> en veel andere derven den Roeper ¹⁸⁷ .
	De Buighing der Voor-naamen is dryërley ¹⁸⁸ :

- 179 VG 86 (met eveneens 10 voorbeelden): 'Pronomina primitiva sunt decem: *Ego, tu, sui, ille, ipse, iste, hic, is, quis, qui*'. Van Heule 1625: 37 noemt slechts '*Ik, Gy, Hy, Wie, Welke*' en Van Heule 1633: 69 spreekt van '*Ic, gy, hy, zy, wie, welcke, etc.*'.
- 180 VG 86: 'Derivativa sunt novem: *Meus, tuus, suus, noster, vester ...*'. Van Heule 1625: 37: 'De Afkomstige Voornamen zijn, *Onze, Mijn, Dijn, u, Deze, Zijn*, deze zijn van de eerste Voornamen gesproeten'. Van Heule 1633: 70 noemt '*Mijn, dijn, uw, deze, zijn, etc.*'.
- 181 VG 86 behandelt wel samengestelde voornaamwoorden, evenals VAR 341. Vgl. de beide volgende voetnoten voor Van Heule.
- 182 Van Heule 1625: 37: 'Een Voornaem is Enkel, als *Ik*', en Van Heule 1633: 70: 'De Voor-namen zijn enkel als *Ic, du, en hy*'.
- 183 Van Heule 1625: 37: 'Een Voornaem is ... Dobbel, als *Ik-self, Die-self, Hy-self, Sy-selve, Die-geen, Dat-geen, Het-geen*', en Van Heule 1633: 70: 'De Voor-namen zijn ... Dobbel, als *Ic-zelve, die-selve, Hy-zelve, zy-zelve, Die-gene, Dat-gene, Het-gene, de-welke, die-welke*'.
- 184 VG 88: 'Omnia pronomina sunt generis omnis. Alia unâ terminatione: ut, *ego, tu*'.
- 185 VG 88: 'Alia tribus: ut, *ille, illa, illud*'.
- 186 Ongetwijfeld bedoelt Kók vijf naam-vallen: vgl. p. 13 bij het naamwoord. Ook in de nu volgende paradigma's vinden we maximaal vijf naamvallen.
- 187 Ongetwijfeld heeft VG 89 de in de voorafgaande voetnoot gesignaleerde onjuistheid in de hand gewerkt: 'Causus pronominum sunt sex, ut & nominum. Sed *ego* caret vocativo: quo casu & caetera rariùs usurpantur'.
- 188 VG 89: 'Declinatio pronominum est triplex'.

Zommighe vólghen ghanschlijk de
Buighing der Ledekens¹⁸⁹; als, *Deze,*
Ghene, Welk, Mijn, Dijn, Zijn, Onze, Uw,
Zelf.

189 Waar eerder, op p. 10, door Kók is opgemerkt dat naamval en geslacht in het Nederlands het sterkst tot uitdrukking worden gebracht in het lidwoord, ligt het voor de hand dat we hier mogen denken aan VG 89: 'Quaedam planè sequuntur declinationem nominum'.

Zommighe vólghen de Buighing der Ledekens gheens-zins¹⁹⁰; als, *Ik, Du, Hy, Zijns*.

Zommighe hebben een ghe-mengde Buighing¹⁹¹; als, *Die, wie*. Neem van elks voor-beelden.

I. Buighing.

Een-voudt.

<i>Manlijk</i>	<i>Vrouwlijk</i>
<i>N. Mijn.</i>	<i>Mijn óft Mijne.</i>
<i>B. Mijns óft Mijnes.</i>	<i>Mijner.</i>
<i>G. Mijnen.</i>	<i>Mijner.</i>
<i>A. Mijn óft Mijnen.</i>	<i>Mijn óft Mijne.</i>
<i>R. Mijn.</i>	<i>Mijn.</i>

<i>Gheenerley</i>
<i>Mijn.</i>
<i>Mijns.</i>
<i>Mijnen.</i>
<i>Mijn.</i>
<i>Mijn.</i>

Meêr-voudt, in alle Ghe-slachten al-eens.

<i>N. Mijne.</i>
<i>B. Mijner.</i>
<i>G. Mijnen.</i>
<i>A. Mijne.</i>
<i>R. Mijne.</i>

(21)

II. Buighing.

Een-voudt.

<i>N. Ik.</i>
<i>B. Mijns óft Mijnes óft Mijner.</i>
<i>G. My.</i>
<i>A. My óft Me.</i>

Een-voudt.

<i>N. Du.</i>
<i>B. Dijns óft Dijnes, óft Dijner.</i>
<i>G. Dy.</i>
<i>A. Dy.</i>

Meêr-voudt.

<i>N. Wy.</i>
<i>B. Onzer.</i>
<i>G. Ons.</i>
<i>A. Ons.</i>

Meêrvoudt.

<i>N. Ghy.</i>
<i>B. Uwer.</i>
<i>G. U.</i>
<i>A. U.</i>

190 Vgl VG 89: 'Quaedam nulla ex parte sequuntur declinationem nominum'.

191 VG 89: 'Quaedam habent declinationem mixtam'.

Manlijk.	Een-voudt. Vrouwlijk.	Gheenerley.
<i>N. Hy.</i>	<i>Zy.</i>	<i>Het.</i>
<i>B. Zijns óft Zijnes óft Zijner.</i>	<i>Haars, Haares, óft Huers.</i>	<i>Zijns.</i>
<i>+ G. Hem óft Him óft Hum.</i>	<i>Huer.</i>	<i>Het óft Hem.</i>
	<i>+(22)</i>	
<i>A. Hem.</i>	<i>Huer óft ze.</i>	<i>Het.</i>
	<i>Meêrvoudt.</i>	
<i>Manlijk.</i>	<i>Vrouwlijk.</i>	<i>Gheenerley als 't Manlijk.</i>

<i>N. Zy.</i>	<i>Zy.</i>
<i>B. Haarer óft Hunner.</i>	<i>Huerer.</i>
<i>G. Hun.</i>	<i>Hun.</i>
<i>A. Haar, Ze óft Hen.</i>	<i>Huer¹⁹² óft Ze.</i>

Een-voudt.	Meêrvoudt.
<i>N. -</i>	<i>-</i>
<i>B. Zijn.</i>	<i>Haarer.</i>
<i>G. Zich.</i>	<i>Zich.</i>
<i>A. Zich.</i>	<i>Zich.</i>

III. Buighing.

Manlijk.	Een-voudt. Vrouwlijk.	Gheenerley.
<i>N. Die.</i>	<i>Die.</i>	<i>Dat.</i>
<i>B. Diens.</i>	<i>Dier.</i>	<i>Diens óft Dat.</i>
<i>G. Dien.</i>	<i>Dier.</i>	<i>Dien óft Dat.</i>
<i>A. Dien.</i>	<i>Die.</i>	<i>Dat.</i>

Tót hier van de Voornamen; nu

192 Zowel in het enkelvoud als in het meervoud vrouwelijk vinden we dus vormen met *-eu-*, terwijl mannelijk en onzijdig meervoud vormen met *-aa-* hebben (*haarer, haar*).

Van de Werk-woorden.

<i>Verbum.</i>	<i>Werk-woordt</i> is een ver-anderlijk Woordt, welk doen, lijden, óft zijn be-tekent ¹⁹³ . De zelve zijn dryërley: Be-drijvende, Lijdende, en Gheenerleye ¹⁹⁴ .
<i>Verba activa.</i>	<i>Be-drijvende Werk-woorden</i> zijn, welke een Doening be-tekenen; als, <i>Minnen, Jaaghen</i> ¹⁹⁵ , enz.
<i>Verba passiva.</i>	<i>Lijdende Werk-woorden</i> zijn, welke een Lij-ding be-tekenen; als, <i>Ghe-mint worden</i> ¹⁹⁶ , <i>Ghe-jaaght worden</i> , enz. (23)
<i>Verba neutra.</i>	<i>Gheenerleye Werk-woorden</i> zijn, welke iet vol-strekljik be-tekenen; als, <i>Staan</i> ¹⁹⁷ , <i>Schijnen, Kijven, Blijven</i> , enz. In deze zijn voort an te merken haar ghe-meene en eighe toe-vallen: en onder de ghe-meene komt hier alleen de Persoón in achtig, ten opzicht van welke de Werk-woorden ghe-schift worden in Persoónlijke en On-persoónlijke ¹⁹⁸ .

193 VG 90: 'Verbum est dictio variabilis, quae agere, pati, vel esse significat'. Vgl. over de toevoeging van *esse*, VAR 114 en 270. In Van Heule 1625: 41 en 1633: 79-80 vinden we dit niet. Zie ook *Kort be-ghrijp* 90, waar Kók Burghersdijk vertaalt: 'Werk-woordt is een Woordt, het welk Tijdt mê-be-tekent, en altijd een teken is van die dinghen, die van een ander ghe-zeit worden: als, *Twist-reedt, lóopf*. Hier wordt op 91 bij aan-getekend: 'óft, het welk met tijdt be-tekent dat is, het welk met de be-tekende zaak, óók die tijdt be-tekent, waar in de zaak te zijn, ghe-weest te zijn, óft te zullen zijn ver-staan wordt, en dat is *Tijdt Mê-be-tekenen*'. Hetzelfde in *Sinopsis logica* 88-89 en, uitgebreider, in *Institutio logica* 158-161.

194 Van Heule 1625: 42: 'Daer zijn drie geslachten der Werkwoorden, als *Het werkende, Het lijdende, ende Het derde geslacht*'. Van Heule 1633: 81: 'Daer is drierley' Aert der Werk-woorden, als *Werkende, en Lijdende, en Geenerleye Werk-woorden*'. VG 91 onderscheid vijf genera: 'Genera Verborum sunt quinque: *Activum, Passivum, Neutrum, Commune, & Deponens*'. Maar in VGa wordt de aantekening geplaatst: 'Sed significatio est triplex: *activa, ... passiva, ... neutra*'.

195 VG 91: '(Activa) Significant omnia actionem ...; ut, *amo*'; overigens laat Kók een belangrijk deel van Vossius' definitie weg: 'Significant omnia actionem; éamque transitivam, vel in personam, vel in rem'. Vgl. ook *Institutio logica* 45: '*Doening* is, waar van men ghezeit wordt te doen'.

196 VG 91: '(Passiva) Significant omnia passionem: ut, *amor ...*'. Vgl. ook *Institutio logica* 45: '*Lyding* is, waar van men ghezeit wordt te lyden'.

197 VG 91: '(Neutra) Significant quaedam actionem absolutam; ut, *sto ...*,' en VGa 91: '(Significatio est) neutra, si absolutè aliquid significet'.

198 VG 90: 'Verbum est personale, aut impersonale'. Van Heule 1625: 41: 'De Werkwoorden zijn Persoonelic ofte Onpersoonelic'. Van Heule 1633: 80: 'De Werc-woorden zijn Personelic of Onpersonelic, of Generley'. Het 'ghe-meene toe-val' *persoon* heeft het werk-woord gemeenschappelijk met de andere 'ver-anderlijke' woordsoorten (vgl. Kók 10), de 'eighe toe-vallen' zijn specifiek voor de woordsoort werk-woord.

Verba personalia,

Persoónlijke Werk-woorden zijn, die door alle dry de Persoónen ver-andert kunnen worden; als, *ik min, du minst, hy mint*¹⁹⁹, enz.

impersonalia.

On-persoónlijke, welke niet als in een, naamlijk in de derde, Persoón ghe-boóghen worden²⁰⁰.

Van deze hebben de Be-drijvende voor zich het Ledeken²⁰¹ *Men*; als, *men zeght, men schrijft, men leest*, enz. de Lijdende *het wordt óft daar wordt*; als, *het óft daar wordt ghe-zeit, het óft daar wordt ghe-schreeven, het óft daar wordt ghe-leezen*, enz. de Gheenerleye hebben *het*, als, *het reeghent, het sneeuwt, het vriest, het doóyt, het waayt, het daaght*²⁰², enz.

Zo van de ghe-meene: de eighe Toe-vallen der Werk-woorden zijn dry: Wijs, Tijd, Ver-voeghing²⁰³.

Modus.

Wijs is een Toe-val der Werk-woorden, welk de verscheide neighingen des Ghe-moedts an-wijst²⁰⁴.

199 VG 90: 'Personale, quod conjugatur per tres personas'. Van Heule 1625: 41 vertoont wat minder letterlijke overeenkomst: 'een Persoonlic werkwoord wort genaemt, welc voor zich eenen zeekeren Persoon heeft, ofte dat van eenen zeekeren Persoon spreekt als *Ik bemin, Gy mint, Hy minf*', maar de tekst van Van Heules bron Lithocomus en die van Vossius lopen hier nogal uiteen. Hetzelfde voorbeeld als bij Kók vinden we in Van Heule 1633: 80: 'Een Personelic Werk-woord is, waerby altijd de Persoon-woorden (of Voornamen) bystaen als *lc minne, du mint, zy minnen*'.

200 VG 90: 'Impersonale, quod tantum conjugatur in tertia persona singulari'. Van Heule 1625: 41 en 1633: 80-81 wijken sterk af. Kók sluit met de nu volgende indeling aan bij een opvatting die we in de Nederlandse spraakkunst voor het eerst in Van Heule 1633 aantreffen, en die waarschijnlijk is ontleend aan het werk van de Duitser Ritter (1616) waar dezelfde driedeling gevonden wordt (vgl. Van Heule 1625: XXV-XXVI, noot 1).

201 *Ledeken*: woordje.

202 Van Heule 1633: 82-83: 'Onpersonelicke werkende woorden volgen naer het woordeken *Men*, als ... *Men zeght*. Onpersonelicke lijdende woorden volgen naer het woordeken *Daer en Wort* als ... *Daer wort geseyt*. Onpersonelicke gheenerleye woorden, volgen naer het woordeken *Het* als *Het vriest, Het regent* ...'.

203 VG 90: 'Verbo personali accidunt genus, modus, tempus, conjugatio'. Maar Kók heeft hetgeen VG onder *genus* behandelt, aan het begin van zijn werkwoordbeschuwing geplaatst. Het feit dat Kók de indeling van de werkwoorden in *verba activa, passiva* en *neutra* doet voorafgaan aan zijn beschrijving van de *accidentia*, bewijst dat hij niet, zoals VG, *genus* opvat als een *accidens* van het werkwoord, maar dat hij VAR 272 in zijn beschouwing verwerkt, waar Vossius *activum, passivum* en *neutrum* niet beschouwt als behorende tot het *genus*, maar tot de *forma* of, liever nog, tot de *significatio*. En de *significatio* behoort, blijkens VAR 122, evenals de *forma* tot de *essentiae* van het woord, i.c. het werkwoord, tot de *affectiones*, de eigenschappen; vgl. ook noot II bij Kók 5.

204 Ik trof deze definitie bij Vossius noch bij Van Heule aan. Ze gaat terug op Priscianus VIII. 63. 'Modi sunt diversae inclinationes animi, varios eius affectus demonstrantes'.

De wijsen zijn be-paaldt óft
on-be-paaldt²⁰⁵.

205 VAR 286: 'Atque ex iis quidem, quae hactenus diximus, tres modos cognovimus: indicativum, imperativum, adjunctivum: qui modi sunt finiti. Proximum est, ut videamus de infinitivo, ... quem ... Quintilianus, & Probus infinitum, ... nominant'. Vgl. m.b.t. de modi ook VGa 92: 'Quorum tres priores *finiti* dicuntur, quia definiunt certam personam, ac numerum; contrà, quàm fit in infinitivo'.

<i>Modus finitus.</i>	De <i>Be-paalde Wijs</i> is, welke een zekere Persoón óft Ghe-tal be-paalt ²⁰⁶ . De zelve is dryërley: de Toónende, Ghe-biedende, An-voeghende; óft, de Toóner, de Ghe-bieder, de An-voegher ²⁰⁷ .
<i>Modus indicativus.</i>	De <i>Toónende Wijs</i> is, waar door men rechtsch ⁺ en een-voudighlijk iets toónt óft vraaght ²⁰⁸ ; als, <i>ik lees, ik schrijf, ik min, ik vraagh</i> , enz. ⁺⁽²⁴⁾
<i>Modus imperativus.</i>	De <i>Ghe-biedende Wijs</i> is, waar door men iet ghe-biedt óft bidt ²⁰⁹ ; als, <i>lees, schrijf, min, vraagh</i> , enz.
<i>Modus subjunctivus.</i>	De <i>An-voeghende Wijs</i> is, welke an een ander Werk-woordt ghe-voeght wordt, óft anders-zins gheen vol-komen zin maakt ²¹⁰ ; als, <i>ik leeze, ik schrijve, ik minne, ik vraaghe</i> , enz.
<i>Modus infinitus sive infinitivus.</i>	De <i>On-bepaalde Wijs</i> is, welke gheen zekere persoón óft Ghe-tal be-paalt ²¹¹ ; En dit zy van de Wijs, nu vólght de Tijd.
<i>Tempus.</i>	<i>Tijdt</i> is een Ver-andering der Werk-woorden na eerder en laater. De Tijden zijn vijf: Teghen-woordigh, On-volmaakt, Vol-maakt, Meêr-als-vol-maakt, Toe-komstigh ²¹² .

206 VAR 286: '... sic finitum verbum est *audio, & facio*; ut quo certus numerus designetur: infinita autem sunt *audire, agere*; ut quae deficiant numeris ac personis'. Vgl. ook VGa 92 zoals geciteerd in de voorafgaande voetnoot.

207 VG 92: 'Modi Verborum sunt quatuor, Indicativus, Imperativus, Subjunctivus, & Infinitivus'. Maar Kók spreekt hier alleen over de *bepaalde* wijzen, zodat Vossius' *infinitivus* door Kók hier niet mocht worden vermeld. Vgl. ook VAR 286 zoals hierboven geciteerd in voetnoot 206. In tegenstelling tot Van Heule 1625: 43 en 1633: 83 onderscheidt Kók niet de wensende en aanvoegende wijzen. Hetzelfde voor het Latijn in VGa 92-93.

208 VG 93: 'Indicativus est, quo directè & simpliciter aliquid indicamus, aut interrogamus'. Van Heule 1625 en 1633 geven geen definities.

209 VG 93: 'Imperativus est, quo imperamus, aut precamur'.

210 VG 93: 'Subjunctivus, sive conjunctivus est, qui subjungitur alteri verbo: alioqui per se non absolvit sententiam'. Een *subjunctivus* staat dus volgens Vossius en Kók altijd in een zin die afhankelijk is van een zin die er staat of die er zou moeten staan en kan worden aangevuld.

211 VG 94: 'Infinitivus est, qui non definit certam personam, aut numerum'. Zo te zien zijn na *be-paalt* de voorbeelden niet gezet: '*leezen, schrijven, minnen, vraaghen*'.

212 VG 96: 'Tempora verborum sunt quinque: Praesens, Praeteritum triplex, imperfectum, perfectum, ac plusquam-perfectum: & Futurum'. Ook Van Heule 1625: 44: 'De tijden der Werk-woorden, zijn vijf. De Tegenwoordige Tijd ... De Onvolkomen voorleden tijd ... De Voorleden tijd ... De meer als Voorleden tijd ... De Toekomstige tijd', en Van Heule 1633: 84: 'De tijden der Werc-woorden zijn vijf. *De Tegenwoordige tijd ... De On-verleden of onvolkomen tijd ... De Voor-leden tijd ... De Voor-verleden tijd ... De Komende tijd*'.

<i>Tempus praesens.</i>	<i>Teghen-woordighe Tijd</i> is, waar door men een zaak be-tekent in dat zelfde oóghen-blik, waar in men spreekt, te ghe-schieden; als, <i>ik min, ik lees, ik schrijf</i> , enz.
<i>Tempus imperfectum.</i>	<i>On-vol-maakte Tijd</i> be-tekent, dat een zaak wel be-ghonnen, maar niet dat zy vol-bracht is ²¹³ ; als <i>ik mind, ik las, ik schreef</i> , enz.
<i>Tempus perfectum.</i>	<i>Vol-maakte Tijd</i> be-tekent een volmaakte zaak ²¹⁴ ; als, <i>ik heb ghe-mint, ik heb ghe-leezen, ik heb ghe-schreeven</i> , enz.
<i>Tempus plusquamperfectum.</i>	<i>Meêr-als-vol-maakte Tijd</i> be-tekent, dat een zaak volbracht is, eêr een andere ghe-daan is ²¹⁵ ; als, <i>ik had ghe-mint, ik had ghe-leezen, ik had ghe-schreeven</i> , enz.
<i>Tempus futurum.</i>	<i>Toe-komstighe Tijd</i> is, waar door men een zaak be-tekent in 't toe-komende te zullen ghe-schieden ²¹⁶ ; als, <i>ik zal minnen, ik zal leezen, ik zal schrijven</i> , enz.
<i>Conjugatio.</i>	Zo vêr oók van <i>Tijdt</i> . <i>Ver-voeghing</i> is een + ver-vólghende Buighing der Werk-woorden ²¹⁷ . *(25)
	De zelve is vijverley ²¹⁸ : de Eerste, Twede, Derde, Vierde, Vijfde.
<i>Conjugatio prima,</i>	Tót de <i>Eerste Ver-voeghing</i> behoóren de Werk-woorden welke in de on-bepaalde Wijs de na-vólghende Letters voor <i>En</i> hebben, als, <i>B, D, Gh, Y, L, M, N, R, V, W, Z.</i> en de zelve hebben in de on-vol-maakte <i>Tijdt D</i> , in de vol-maakte <i>Tijdt T.</i> als, <i>Krabben, krabd, ghe-krabt; doóden, doód, ghedoót; Hoóghen, hoóghd, ghe-hoóght; Dijen, dijd, ghe-dijt</i> ²¹⁹ ; <i>deelen, deeld, ghe-deelt;</i>

213 VGa 96: 'Imperfectum significat rem coeptam, at non peractam'.

214 VGa 96: 'Perfectum notat rem completam'.

215 VGa 96: 'Plusquamperfectum indicat rem perfectam, actam ante aliam'.

216 Geen omschrijving bij Vossius.

217 VGa 101: 'Conjugatio est consequens verborum declinatio'. Van Heule 1625: 44 heeft een vrijer omschrijving: 'De Vervougingen zijn de veranderingen der Werkwoorden, welke door Manieren, Tijden ende Persoonen geschieden'. Van Heule 1633: 84 geeft geen definitie.

218 Ook *Twe-spraack* 86-89 onderscheidt 5 groepen, gevolgd door Heyns 1605. Van Heule 1625: 44 kent er vier, Van Heule 1633: 84 vijf. Steeds worden er echter andere indelingsprincipes gevolgd.

219 S.E.L. de Vriendt, *Sterke werkwoorden en werkwoordsvormen in de 16de eeuw*. Gent, 1965: 38 trof dit werkwoord meestal als sterk aan en merkt bij het deelwoord *gedegen* op: 'De vorm, en misschien het woord, schijnt in Holland niet gebruikt te zijn'.

*kennen, kend, ghe-kent; Hoóren, hoórd,
ghe-hoórt; Loóven, loófd, ghe-loóft;
Kaauwen, kaauwd, ghe-kaauwd;
Vreezen, vreesd, ghe-vreest²²⁰, enz.*

- 220 Van Heule 1625: 44-45 en 1633: 84-85 rekenen onder wat andere formulering dezelfde werkwoorden tot hun eerste categorie. In *Twe-spraack* worden Kóks groep 1 en 2 te zamen als eerste categorie genomen. Juist hier lijkt Kók uit te gaan van de geschreven, niet van de gesproken taal, van het letterteken, niet van de klank: bij de werkwoorden van deze klasse blijft volgens hem *-e* weg in de verleden tijd enkelvoud. Dit kan alleen omdat de *geschreven* presensvorm op *-t*, de *geschreven* preteritumvorm op *-d* eindigde. Deze tegenstelling is bij de volgende categorie niet aanwezig, zodat we daar in het preteritum een *-e* vinden. Het is de vraag of we bij deze eerste categorie voor het preteritum moeten denken aan de zgn. Hollandse verkorting, het verschijnsel dat in Hollandse dialecten een slot-*e* nogal eens verdween; dit verschijnsel zou zich dan ook bij de volgende groep moeten voordoen. Het lijkt tenminste uiterst onwaarschijnlijk dat in categorie 2 de apocope van *-e* werd verhinderd door haar functionele belasting, terwijl in groep 1 apocope kon plaatsvinden doordat *-d* van de o.v.t. stemhebbend werd uitgesproken in oppositie met de stemloze *-t* uit de o.t.t. Vgl. ook *Ontwerp* 47 en aant., Van der Schuere 16, en Dafforne 96: 'In den tyd verleeden zeytmen: hij slaefd, bereyd, leerd, vierd, beduyd, brand. In wiens verlenginge men zeyt: hij slaafde, bereyde, leerde, vierde, beduyde, brande'.

- Secunda,* Tót de *twede Ver-voeghing* behoóren de Werk-woorden, welke in de on-be-paalde Wijs de na-vólghende Letters voor *En* hebben; als, *Ch, sch, F, K, P, S, T*. En de zelve hebben in de on-vol-maakte Tijd *Te*, in de vol-maakte een enkele *T*; als, *Lacchen, lachte, ghe-lacht*²²¹; *Visschen, vischte, ghe-vischt; Blaffen, blafte, ghe-blaft; Raaken, raakte, ghe-raakt; Snappen, snapte, ghe-snapt; Lóssen, lóste, ghe-lóst; Achten, achte, ghe-acht*²²², enz.
- Tertia,* Tót de *Derde Ver-voeghing* be-hoóren de Werk-woorden, welke in de on-be-paalde Wijs een -letter-ghreepigh zijn, en een lange Klinker óft Twe-klank hebben, die zy in den on-vol-maakten Tijd ver-anderen, en in den vol-maakten ghe-meenlijk weder an-neemen; als, *Ghaan, ghing óft ghong, ghe-ghaan*²²³; *Staan, stond, ghe-staan; Zien, zagh, ghe-zien*; maar *Doen* heeft *deed, ghe-daan; Slaan, sloegh, ghe-slaghen*²²⁴.
- Quarta.* Tót de *Vierde Ver-voeghing* be-hoóren de Werk-woorden, die in de voor-laatste Letter-ghreep van de on-be-paalde Wijs hebben *ij, ui, ie, ** en een Me-klinker tusschen de laatste *En*. En ver-andert ⁺⁽²⁶⁾ de zelve letteren in de on-vol-maakte en vol-maakte Tijden; als, *Ver-wijten, ver-weet,*

221 De Vriendt o.c. 126 wijst erop dat het preteritum van dit werkwoord in de 16de eeuw meestal nog sterk was. Hij vermeldt voorts dat het participium in deze tijd vaker zwak was dan het preteritum. De gevallen met zwak participium komen uit Hollandse teksten. O.P.M. Bouwmans verzamelde in een Nijmeegse scriptie materiaal uit o.a. achttiende-eeuwse auteurs. Uit *Feiths Ferdinand en Constantia* noteerde hij *aangelacht* (1x) naast *loech*. Uit zijn materiaal blijkt ook dat achttiende-eeuwse grammatici *gelacht* meestal naast *gelachen* geven. Ook komt *gelacht* nog voor in het Stadsfries.

222 Van Heule 1625: 49 en 1633: 85 rekent de meeste van deze werkwoorden eveneens tot de tweede categorie. Opvallend is het, dat Kóks laatste voorbeeld in Van Heule 1625: 51 en 1633: 85-86 als voorbeeld wordt gegeven bij de derde categorie.

223 Vgl. De Vriendt o.c. 131 met *gong* o.a. bij Van der Noot.

224 In Van Heule 1625: 53-56 vormen deze werkwoorden de vijfde categorie.

*ver-weeten; Stuiten, stoót, ghe-stoóten*²²⁵;
*Schieten, schoót, ghe-schoóten*²²⁶, enz.

Quinta.

Tót de vijfde Ver-voeghing be-hoóren de Werk-woorden welke in de on-be-paalde Wijs *ng, nk, nn, nd*, voor de laatste *En* hebben. En de zelve ver-anderen, haar Ghrondt-klinker in de on-vol-maakte Tijd twe-zins, en be-houden een van de zelve in de vol-maakte Tijd; als, *zingen, zong óft zang, ghe-zongen; zinken, zonk óft zank, ghe-zonken; winnen, won óft wan, ghe-wonnen; vinden, vond óft vand, ghe-vonden*²²⁷, enz.

*M*²²⁸. De Uit-reeghelighen zullen wy in een breeder Onder-wijs voor-stellen²²⁹.

Deze Ver-voeghingen der Werk-woorden ghe-schieden door 't be-hulp van eenighe woordekens, de welke daar-om Help-woorden ghe-noemt worden²³⁰, en zijn: *zijn, worden, hebben*; welke op de na-vólghende wijs ver-voeght worden.

Ver-voeghing van het Werk-woordt zijn.

Toónende Wijs.

Teghen-woordighe Tijdt.

- 225 Vgl. De Vriendt o.c. 55. Dezelfde merkwaardige reeks in *Twe-spraack* 88.
- 226 De werkwoorden met de stamvocaal *ij* behoren in Van Heule 1625: 53 tot de vierde vervoeging, evenals de werkwoorden met *ie* en *ui*. Deze laatste achtte Van Heule echter 'zonder Regel', terwijl Kók er blijkbaar een regelmaat in ontdekte.
- 227 Van Heule 1625: 53-56 vermeldt deze werkwoorden alle onder de vijfde categorie. We lezen er op 56-57: 'Deze Werkwoorden, als *Began, Dwang, Drank, Vant, Wan, Swam, Zant, Zang, Span, Starf*, worden somtijts in den Onvolmaekten tijt gevonden, maer van alle Werkwoorden, wort het veelvoudig na het eenvoudig genomen, als *Ik begon, Wij begonnen, Ik dwong, Wy dwongen*, dit en kan met de voorverhaelde woorden niet gedaen worden, want men en vint nergens *Wy begannen, Wy swammen, Wy dwangen*, daerom schijnen die woorden verwoepelic te wezen'. Kók gaat hier waarschijnlijk terug op *Twe-spraack* 87: 'Onder de vyfde vervoeghing behóren de wóórden *die inde tweede tyt twe wóórden hebbende* dies met de darde ende vierde vervoeghing over een stemmen, als, *ik zing, zong óf zang* ende *ghezonghen*'. Bij De Vriendt o.c. krijgen we bij de bespreking van deze werkwoorden de indruk dat al in de zestiende eeuw de vorm met *a* op haar retoer was en plaats moest maken voor de vorm met *o*.
- 228 *M*: merk, let op. In de marge ontbreekt waarschijnlijk het woord *nota*.
- 229 *voorstellen*: aan de orde stellen, behandelen.
- 230 *Twe-spraack* 50 bezigt eveneens de term *help-wóórdt*. Van Heule 1625: 42 spreekt van *helpende werkwoorden*. Van Heule 1625: 58-63 en 1633: 87-97 bevatten een uitvoerig overzicht van *zijn* en *hebben*; *worden* wordt met enkele opmerkingen afgedaan.

*E. Ik ben, du bist²³¹, hy is:
M. Wy zijn, ghy zijt, zy zijn.*

231 Vgl. Van Heule 1633: 93: 'Voor *Du bist* zeggen wy gemeynelic *Gy zijt*, welc eygentlic van het veelvoudich gezeyt wort, daerom zo verbetert dit out gebruyc, de nieuwe dwalinge'.

On-vol-maakte Tijd.

E. *Ik was, du waerst*²³², *hy was:*

M. *Wy waren, ghy waart, zy waren.*

Vol-maakte Tijd.

E. *Ik ben óft heb*²³³ *ghe-weest, du bist óft hebst ghe*⁺ *weest, hy is óft heeft*
ghe-weest.

+(27)

M. *Wy zijn óft hebben ghe-weest, ghy zijt óft hebt ghe-weest, zy zijn óft*
hebben ghe-weest.

Meêr-als-vol-maakte Tijd.

E. *Ik was óft had ghe-weest, du waerst óft hadst ghe-weest, hy was óft had*
ghe-weest.

M. *Wy waren óft hadden ghe-weest, ghy waart óft hat ghe-weest, zy waren óft*
hadden ghe-weest.

Toe-komstighe Tijd.

E. *Ik zal zijn, du zulst*²³⁴ *zijn, hy zal zijn:*

M. *Wy zullen zijn, ghy zult zijn, zy zullen zijn.*

Ghe-biedende Wijs.**Teghen-woordighe Tijd.**

E. - *Wees du*²³⁵, *hy zy*²³⁶:

M. *Weezen óft zijn wy, weest óft zijt ghy, weezen óft zijn zy*²³⁷.

232 Van Heule 1625: 61: 'Gy waerf, maar Van Heule 1633: 'Du waerst, of waeres'.

233 Vgl. K. Kooiman, *Ik heb geweest, ik ben geweest*, in *Ntg* 47 (1954): 209-214.

234 Van Heule 1625: 61: 'Gy zult zijn', maar Van Heule 1633: 94: 'Du zulst of zultes zijn'.

235 Van Heule 1633: 94: 'Weest du'.

236 Van Heule 1633: 94 geeft dezelfde vorm.

237 Van Heule 1633: 94 verwerpt hier de vorm *zijn*: 'In plaetse van *Weest* en *Wezen* wort gemeynelic *Zy* en *zijn* gebruyckt, welke woorden de Gebiedende, Wenschende ende de Aenvougende manieren niet zekerlic uyt en beelden, het welc andersins, volgens onze order, wenschelic gedaen wort'.

Merk, de andere Tijden der ghe-biedende Wijs, ghe-lijk oók de Teghen-woordighe, worden meest uit de an-voeghende Wijs ghe-nómen; oók be-zicht men veel-tijds de Toe-komstige Tijdt van de Toónende Wijs om te ghebieden; als, Du zulst niet doóden, voor, dood niet, du zulst niet steelen, voor steel niet, enz.

An-voeghende Wijs.

Teghen-woordighe Tijdt.

E. Ik zy, du zijst, hy zy.

*M. Wy zijn, ghy zijt, zy zijn.

+(28)

On-vol-maakte Tijdt.

E. Ik ware, du warest²³⁸, hy ware óft waar²³⁹:

M. Wy waren, ghy waret, zy waren.

Anders.

E. Ik zoud óft zoude zijn, du zoudst óft zoudest zijn, hy zoud óft zoude zijn:

M. Wy zouden zijn, ghy zout óft zoudet zijn, zy zouden zijn²⁴⁰.

Vol-maakte Tijdt.

E. Ik hebbe óft zy ghe-weest, du hebbest óft zijst ghe-weest, hy hebbe óft zy ghe-weest:

M. Wy hebben óft zijn ghe-weest, ghy hebbet óft zijt ghe-weest, zy hebben óft zijn ghe-weest²⁴¹.

Meêr-als-vol-maakte Tijdt.

E. Ik hadde óft ware ghe-weest, du haddest óft warest ghe-weest, hy hadde óft ware ghe-weest:

M. Wy hadden óft waren ghe-weest, ghy haddet óft waret ghe-weest, zy hadden óft waren ghe-weest.

238 Van Heule 1633: 95 vermeldt *du waerst*.

239 Van Heule 1633: 95 vermeldt *hy ware*.

240 Vgl. met enkele afwijkende vormen Van Heule 1633: 96 voor de 'komende tijt'.

241 Van Heule 1633: 96 geeft dit en het volgende paradigma niet volledig. Opvallend is het dat bij hem in de persoonsvorm enkele malen de aantonende wijs wordt aangetroffen.

Anders.

E. Ik zoud óft zoude ghe-weest hebben, du zoudtst óft zoudest ghe-weest hebben, hy zoud óft zoude ghe-weest hebben:

M. Wy zouden ghe-weest hebben, ghy zout óft zoudet ghe-weest hebben, zy zouden ghe-weest hebben²⁴².

Anders.

E. Ik zoud óft zoude ghe-weest zijn, du zoudst óft zoudest ghe-weest zijn, hy zoud óft zoude ghe-weest zijn:

+M. Wy zouden ghe-weest zijn, ghy zout óft zoudet ghe-weest zijn, zy zouden ghe-weest zijn.⁺⁽²⁹⁾

Toe-komstighe Tijd.

E. Ik zal zijn, du zullest²⁴³ zijn, hy zal zijn:

M. Wy zullen zijn, ghy zullet²⁴⁴ zijn, zy zullen zijn²⁴⁵.

Anders.

E. Ik zal ghe-weest zijn, du zulst óft zullest ghe-weest zijn, hy zal ghe-weest zijn:

M. Wy zullen ghe-weest zijn, ghy zult óft zullet ghe-weest zijn, zy zullen ghe-weest zijn²⁴⁶.

On-be-paalde Wijs.**Teghen-woordighe Tijd.**

Zijn óft Weezen²⁴⁷.

Vol-maakte Tijd.

Ghe-weest zijn óft hebben²⁴⁸.

242 Dit en het volgende paradigma vinden we niet in Van Heule 1633.

243 De aantonnende wijs op p. 27 kent *zulst*.

244 De aantonnende wijs op p. 27 kent *zult*.

245 Vgl. voor dit paradigma Van Heule 1633: 96, waar naast *zijn* ook *wezen* wordt gebruikt.

246 Dit paradigma ontbreekt in Van Heule 1633.

247 Hetzelfde bij Van Heule 1633: 97.

248 Hetzelfde bij Van Heule 1633: 97.

Ver-voeghing van het Werk-woordt Worden

Toónende Wijs.

Teghen-woordighe Tijdt.

E. Ik word, du wordst, hy wordt.

M. Wy worden, ghy wort, zy worden²⁴⁹.

On-vol-maakte Tijdt.

E. Ik wierd, du wierdst, hy wierd:

M. Wy wierden, ghy wiert, zy wierden²⁵⁰.

Vol-maakte Tijdt.

*E. Ik ben ghe-worden, du bist ghe-worden, hy is ghe-worden:

M. Wy zijn ghe-worden, ghy zijt ghe-worden, zy zijn ghe-worden.

+(30)

Meêr-als-vol-maakte Tijdt.

E. Ik was ghe-worden, du waerst ghe-worden, hy was ghe-worden:

M. Wy waren ghe-worden, ghy waert ghe-worden, zy waren ghe-worden.

Toe-komstighe Tijdt.

E. Ik zal worden, du zulst worden, hy zal worden:

M. Wy zullen worden, ghy zult worden, zy zullen worden.

Ghe-biedende Wijs.

Teghen-woordighe Tijdt.

E. - Werd du, he werde:

M. Werden wy, wert ghy, zy werden²⁵¹.

249 Van Heule 1625: 63-64 en 1633: 97-98 behandelen *worden* erg beknopt. Vgl. voor de vokaal van het presens Van Heule 1625: 64: 'Voor dit Werkwoort *Worden*, wort by veele Schryvers, *Werden* geschreven, ende schrijven dan in den onvolkomen tijt *Wierden*, maer wy hebben Aldegonde, Heynsius, Kats, als goede voorgangers, hier in gevolgt'. Van Heule 1633 argumenteert zijn voorkeur voor *o* in het presens niet. Maar merkwaardig is het wel dat Van Heule 1633: 97, evenals Kók, in de imperatief en de conjunctief de *e* gebruikt.

250 De *ie* vinden we ook in Van Heule 1633: 97.

251 Van Heule 1633: 97: 'Het Werk-woort *Worden Fieri* heeft in de gebiedende wijze *Werd gy Fias*, en *Hy werde Fiat*, *werden wy Fiamus*, *werdet gy Fiatis*, *werden zy Fiant*.

An-voeghende Wijs.**Teghen-woordighe Tijd.**

E. Ik werd óft werde, du werdst óft werdest, hy werd óft werde:

M. Wy werden, ghy wert óft werdet, zy werden.

On-vol-maakte Tijd.

E. Ik wierde, du wierdest, hy wierde:

M. Wy wierden, ghy wierdet, zy wierden²⁵².

Anders.

E. Ik zoud óft zoude worden, du zoudst óft zoudest worden, hy zoud óft zoude worden:

M. Wy zouden worden, ghy zoudt óft zoudet worden, zy zouden worden.

*Vol-maakte Tijd.

E. Ik zy ghe-worden, du zijst ghe-worden, hy zy ghe-worden:

M. Wy zijn ghe-worden, ghy zijt ghe-worden, zy zijn ghe-worden.

⁺(31)

Meêr-als-vol-maakte Tijd.

E. Ik ware ghe-worden, du warest ghe-worden, gy ware ghe-worden:

M. Wy waren ghe-worden, ghy waret ghe-worden, zy waren ghe-worden.

Anders

E. Ik zoud óft zoude ghe-worden zijn, du zoudtst óft zoudest ghe-worden zijn, hy zoud óft zoude ghe-worden zijn:

M. Wy zouden ghe-worden zijn, ghy zout óft zoudet ghe-worden zijn, zy zouden ghe-worden zijn.

Anders.

E. Ik zoud óft zoude ghe-worden ghe-weest zijn, du zoudtst óft zoudest ghe-worden ghe-weest zijn, hy zoud óft zoude ghe-worden ghe-weest zijn:

M. Wy zouden ghe-worden ghe-weest zijn, ghy zout óft zoudet ghe-worden ghe-weest zijn, zy zouden ghe-worden ghe-weest zijn.

252 Het gebruik van *e*-vormen voor het praesens en van *ie*-vormen voor het imperfectum vinden we ook in Van Heule 1633: 98: 'In de Aenvougende wijze, *Ic wierde Fierem, gy wiert Fieres, hy wierde Fieret, etc. Ooc op dat ic werde, Ut Fiam, ende op dat wy werden Ut Fiamus, etc.*'.

Toe-komstighe Tijd.

E. Ik zal worden, zu zullest worden, hy zal worden:

M. Wy zullen worden, ghy zullet worden, zy zullen worden.

Anders.

E. Ik zal ghe-worden zijn, du zulst óft zullest ghe-worden ⁺ zijn, hy zal ghe-worden zijn:

⁺(32)

M. Wy zullen ghe-worden zijn, ghy zult óft zullet ghe-worden zijn, zy zullen ghe-worden zijn.

On-be-paalde Wijs.**Teghen-woordighe Tijd.**

Worden.

Vol-maakte Tijd.

Ghe-worden zijn.

Ver-voeging van het Werk-woordt Hebben²⁵³.**Toónende Wijs.****Teghen-woordighe Tijd.**

E. Ik heb²⁵⁴, du hebst²⁵⁵, hy heeft.

E. Wy hebben, ghy hebt, zy hebben.

On-vol-maakte Tijd.

E. Ik had, du hadst²⁵⁶, hy had²⁵⁷.

M. Wy hadden, ghy hat²⁵⁸, zy hadden.

253 Vgl. Van Heule 1633: 87-91.

254 Van Heule 1625: 58 laat de keuze tussen *hebbe* en *heb*. Van Heule 1633: 57 laat alleen *hebbe* toe. Op p. 161 wordt de keuze voor de langere vorm gemotiveerd: 'Aengaende het onderscheyt onder de Neder-landers alleenelic het gemeyn Spreec-ghebruyc aengaende, gheschiet by de Hollanders in het verkorten der woorden, zeggende ... *lc heb* ... in plaetse van ... *lc hebbe* ... Dusdanige verkortingen zijn verwerpelic'.

255 Van Heule 1633: 87: '*Du hebst, hebbes* of *Hebs*'.

256 Van Heule 1633: '*Du hads*'.

257 Van Heule gebruikt nog de duidelijk zwakke vormen op *-de*: *ic hadde, hy hadde*.

258 Van Heule 1633: 88: '*Gy haddet*'.

Vol-maakte Tijd.

E. *Ik heb ghe-hat, du hebst ghe-hat, hy heeft ghe-hat.*

M. *Wy hebben ghe-hat, ghy hebt ghe-hat, zy hebben ghe-hat.*

Meêr-als-vol-maakte Tijd.

E. *Ik had ghe-hat, du hadst ghe-hat, hy had ghe-hat.*

M. *Wy hadden ghe-hat, ghy hat ghe-hat, zy hadden ghe-hat.*

* Toe-komstighe Tijd.

E. *Ik zal hebben, du zulst²⁵⁹ hebben, hy zal hebben:*

*(33)

M. *Wy zullen hebben, ghy zult hebben, zy zullen hebben.*

Ghe-biedende Wijs.

E. _____ *Heb du²⁶⁰, hy heb²⁶¹.*

M. *Hebben wy, hebt²⁶² ghy, zy hebben.*

An-voeghende Wijs.**Teghen-woordighe Tijd.**

E. *Ik hebbe, du hebbest²⁶³, hy hebbe:*

M. *Wy hebben, ghy hebbet, zy hebben.*

On-vol-maakte Tijd.

E. *Ik hadde, du haddest²⁶⁴, hy hadde:*

M. *Wy hadden, ghy haddet, zy hadden.*

Anders.

E. *Ik zoud óft zoude hebben, du zoudst óft zoudest hebben, hy zoud óft zoude hebben:*

M. *Wy zouden hebben, ghy zout óft zoudet hebben, zy zouden hebben.*

259 Van Heule 1633: 89: 'Du zulst of zuls of zuller hebben'.

260 Van Heule 1633: 89: 'Heb gy'.

261 Van Heule 1633: 89: 'Hy hebbe'.

262 Van Heule 1633: 89: 'Hebbet gy'.

263 In Van Heule 1633: 90 vinden we *hebbes*. Voor wat het meervoud betreft doet Van Heule het voorstel om in de uitgang een extra -e- toe te voegen ter onderscheiding van de indicatief: 'Hebbeën wy, Hebbeët gy, Makeën zy'. Hij schijnt er overigens zelf niet serieus in te geloven.

264 Van Heule 1633: 90: 'Du haddes'.

Vol-maakte Tijd.

E. Ik hebbe ghe-hat, du hebbest ghe-hat, hy hebbe ghe-hat.

M. Wy hebben ghe-hat, ghy hebbet ghe-hat, zy hebben ghe-hat.

Meêr-als-vol-maakte Tijd.

E. Ik hadde ghe-hat, du haddest ghe-hat, hy hadde ghe-hat.

M. Wy hadden ghe-hat, ghy haddet ghe-hat, zy hadden ghe-hat.

+ Anders.

*E. Ik zoud óft zoude ghe-hat hebben, du zoudst óft zoudest ghe-hat hebben,   +(34)
hy zoud óft zoude ghe-hat hebben:*

*M. Wy zouden ghe-hat hebben, ghy zout óft zoudet ghe-hat hebben, zy zouden
ghe-hat hebben.*

Toe-komstighe Tijd.

E. Ik zal hebben, du zullest hebben, hy zal hebben:

M. Wy zullen hebben, ghy zullet hebben, zy zullen hebben.

On-be-paalde Wijs.**Teghen-woordighe Tijd.**

Hebben.

Vol-maakte Tijd.

Ghe-hat hebben²⁶⁵.

Op dat men nu weete hoe men de andere Werk-woorden met deze Help-woorden buighen moet, zo zal ik den Leer-ghierighen ten besten hier nóch een Voor-beeldt by-voeghen.

Ver-voeghing van het Werk-woordt Minnen.**Be-drijvend.****Toónende Wijs.****Teghen-woordighe Tijd.**

265 Van Heule 1633: 91: 'Gehat hebben'.

E. Ik min, du minst, hy mint.
M. Wy minnen, ghy mint, zy minnen.

* On-vol-maakte Tijdt.

E. Ik min, du mindst, hy mind²⁶⁶:
M. Wy minden, ghy mind óft minde, zy minden.

+(35)

Vol-maakte Tijdt.

E. Ik heb ghe-mint, du hebst ghe-mint, hy heeft ghe-mint.
M. Why hebben ghe-mint, ghy hebt ghe-mint, zy hebben ghe-mint.

Meêr-als-vol-maakte Tijdt.

E. Ik had ghe-mint, du hadst ghe-mint, hy had ghe-mint.
M. Wy hadden ghe-mint, ghy hat ghe-mint, zy hadden ghe-mint.

Toe-komstighe Tijdt.

E. Ik zal minnen, du zulst minnen, hy zal minnen:
M. Wy zullen minnen, ghy zult minnen, zy zullen minnen.

Ghe-biedende Wijs.

E. - Min du, hy min:
M. Minnen wy, mint ghy, zy minnen.

An-voeghende Wijs.

Teghen-woordighe Tijdt.

E. Ik minne, du minnest, hy minnet²⁶⁷:
M. Wy minnen, ghy minnet, zy minnen.

On-vol-maakte Tijdt.

E. Ik minde, du mindest, hy minde:
M. Wy minden, ghy mindet, zy minden.

266 Vgl. voetnoot 220 op p. 36-37. Het is Kók mogelijk om zo voor de werkwoorden van de eerste door hem onderscheiden categorie in de verleden tijd indicatief en conjunctief te doen verschillen: de conjunctief heeft wel *-de*

267 Vergist Kók zich hier niet, en bedoelt hij niet *minne*? Vgl. echter ook Leupenius 58: '*dat hy leert*', die, evenals Kók, de aantonende en de aanvoegende wijs onderscheidt in de uitgang: *mint*, t.o. *minnet*, bij Kók en, precies omgekeerd, *leeret* t.o. *leert* bij Leupenius.

* Anders.

E. Ik zoud óft zoude minnen, du zoudst óft zoudest minnen, hy zoud óft zoude minnen: *(36)

M. Wy zouden minnen, ghy zout óft zoudet minnen, zy zouden minnen.

Vol-maakte Tijd.

E. Ik hebbe ghe-mint, du hebbest ghe-mint, hy hebbe ghe-mint.

M. Wy hebben ghe-mint, ghy hebbet ghe-mint, zy hebben ghe-mint.

Meêr-als-vol-maakte Tijd.

E. Ik hadde ghe-mint, du haddest ghe-mint, hy hadde ghe-mint.

M. Wy hadden ghe-mint, ghy haddet ghe-mint, zy hadden ghe-mint.

Anders.

E. Ik zoud óft zoude ghe-mint hebben, du zoudst óft zoudest ghe-mint hebben, hy zoud óft zoude ghe-mint hebben.

M. Wy zouden ghe-mint hebben, ghy zout óft zoudet ghe-mint hebben, zy zouden ghe-mint hebben.

Anders.

E. Ik zoud óft zoude ghe-mint ghe-hat hebbenn, du zoudst óft zoudes ghe-mint ghe-hat hebben, hy zoud óft zoude ghe-mint ghe-hat hebben:

M. Wy zouden ghe-mint ghe-hat hebben, ghy zout óft ⁺ zoudet ghe-mint ghe-hat hebben, zy zouden ghe-mint ghe-hat hebben. *(37)

Toe-komstighe Tijd.

E. Ik zal minnen, du zullest minnen, hy zal minnen:

M. Wy zullen minnen, ghy zullet minnen, zy zullen minnen.

Anders.

E. Ik zal ghe-mint hebben, du zulst óft zullest ghe-mint hebben, hy zal ghe-mint hebben:

M. Wy zullen ghe-mint hebben, ghy zult óft zullet ghe-mint hebben, zy zullen ghe-mint hebben.

Anders.

E. Ik zal ghe-mint ghe-hat hebben, du zulst óft zullest ghe-mint ghe-hat hebben, hy zal ghe-mint ghe-hat hebben:

M. Wy zullen ghe-mint ghe-hat hebben, ghy zult óft zullet ghe-mint ghe-hat hebben, zy zullen ghe-mint ghe-hat hebben.

On-bepaalde Wijs.

Teghen-woordighe Tijdt.

Minnen.

Vol-maakte Tijdt.

Ghe-mint hebben.

Meêr-als-vol-maakte Tijdt.

Ghe-mint ghe-hat hebben.

***Lijdend.**

⁺(38)

Toónende Wijs.

Teghen-woordighe Tijdt.

E. Ik word ghe-mint, du wordst ghe-mint, hy wordt ghe-mint.

M. Wy worden ghe-mint, ghy wort ghe-mint, zy worden ghe-mint.

On-vol-maakte Tijdt.

E. Ik wierd ghe-mint, du wierdst ghe-mint, hy wierd ghe-mint.

M. Wy wierden ghe-mint, ghy wiert ghe-mint, zy wierden ghe-mint.

Vol-maakte Tijdt.

E. Ik ben ghe-mint, du bist ghe-mint, hy is ghe-mint.

M. Wy zijn ghe-mint, ghy zijt ghe-mint, zy zijn ghe-mint.

Anders.

E. Ik ben ghe-mint ghe-weest, du bist ghe-mint ghe-weest, hy is ghe-mint ghe-weest.

M. Wy zijn ghe-mint ghe-weest, ghy zijt ghe-mint ghe-weest, zy zijn ghe-mint ghe-weest.

Anders.

E. Ik heb ghe-mint ghe-weest, du hebst ghe-mint ghe-weest, hy heeft ghe-mint ghe-weest.

M. Wy hebben ghe-mint ghe-weest, ghy hebt ghe-mint ghe-weest, zy hebben ghe-mint ghe-weest.

*Meêr-als-vol-maakte Tijd.

E. Ik was ghe-mint, du waerst ghe-mint, hy was ghe-mint.

*(39)

M. Wy waren ghe-mint, ghy waert ghe-mint, zy waren ghe-mint.

Anders.

E. Ik was ghe-mint ghe-weest, du waerst ghe-mint ghe-weest, hy was ghe-mint ghe-weest.

M. Wy waren ghe-mint ghe-weest, ghy waert ghe-mint ghe-weest, zy waren ghe-mint ghe-weest.

Anders.

E. Ik had ghe-mint ghe-weest, du hadst ghe-mint ghe-weest, hy had ghe-mint ghe-weest.

M. Wy hadden ghe-mint ghe-weest, ghy hat ghe-mint ghe-weest, zy hadden ghe-mint ghe-weest.

Toe-komstighe Tijd.

E. Ik zal ghe-mint worden, du zulst ghe-mint worden, hy zal ghe-mint worden:

M. Wy zullen ghe-mint worden, ghy zult ghe-mint worden, zy zullen ghe-mint worden.

Ghe-biedende Wijs.**Teghen-woordighe Tijd.**

E. _____ Werd óft wees óft zy du ghe-mint, hy werd óft zy ghe-mint.

M. Werden óft weezen óft zijn wy ghe-mint, wert óft weest óft zijt ghy ghe-mint, zy werden óft zijn ghe-mint.

*An-voeghende Wijs.**Teghen-woordighe Tijd.**

*(40)

E. Ik werd óft werde ghe-mint, du werdst óft werdest ghe-mint, hy werd óft werde ghe-mint.

M. Wy werden ghe-mint, ghy wert óft werdet ghe-mint, zy werden ghe-mint.

On-vol-maakte Tijdt.

E. Ik wierde ghe-mint, du wierdest ghe-mint, hy wierde ghe-mint.

M. Wy wierden ghe-mint, ghy wierdet ghe-mint, zy wierden ghe-mint.

Anders.

E. Ik zoud óft zoude ghe-mint worden, du zoudst óft zoudest ghe-mint worden, hy zoud óft zoude ghe-mint worden:

M. Wy zouden ghe-mint worden, ghy zout óft zoudet ghe-mint worden, zy zouden ghe-mint worden.

Vol-maakte Tijdt.

E. Ik zy ghe-mint, du zijst ghe-mint, hy zy ghe-mint.

M. Wy zijn ghe-mint, ghy zijt ghe-mint, zy zijn ghe-mint.

Anders.

E. Ik zy ghe-mint ghe-weest, du zijst ghe-mint ghe-weest, hy zy ghe-mint ghe-weest.

M. Wy zijn ghe-mint ghe-weest, ghy zijt ghe-mint ghe-weest, zy zijn ghe-mint ghe-weest.

* Anders.

E. Ik hebbe ghe-mint ghe-weest, du hebbest ghe-mint ghe-weest, hy hebbe ⁺⁽⁴¹⁾ ghe-mint ghe-weest.

M. Wy hebben ghe-mint ghe-weest, ghy hebbet ghe-mint ghe-weest, zy hebben ghe-mint ghe-weest.

Meêr-als-vol-maakte Tijdt.

E. Ik ware ghe-mint, du warest ghe-mint, hy ware ghe-mint.

M. Wy waren ghe-mint, ghy waret ghe-mint, zy waren ghe-mint.

Anders.

E. Ik ware ghe-mint ghe-weest, du warest ghe-mint ghe-weest, hy ware ghe-mint ghe-weest.

M. Wy waren ghe-mint ghe-weest, ghy waret ghe-mint ghe-weest, zy waren ghe-mint ghe-weest.

Anders.

E. Ik hadde ghe-mint ghe-weest, du haddest ghe-mint ghe-weest, hy hadde ghe-mint ghe-weest.

M. Wy hadden ghe-mint ghe-weest, ghy haddet ghe-mint ghe-weest, zy hadden ghe-mint ghe-weest.

Anders.

E. Ik zoud óft zoude ghe-mint ghe-weest zijn, du zoudst óft zoudest ghe-mint ghe-weest zijn, hy zoud óft zoude ghe-mint ghe-weest zijn:

M. Wy zouden ghe-mint ghe-weest zijn, ghy zoudt óft zoudet ghe-mint ghe-weest zijn, zy zouden ghe-mint ghe-weest zijn.

* Anders.

E. Ik zoud óft zoude ghe-mint ghe-weest hebben, du zoudst óft zoudest ghe-mint ghe-weest hebben, hy zoud óft zoude ghe-mint ghe-weest hebben: ⁺⁽⁴²⁾

M. Wy zouden ghe-mint gheweest hebben, ghy zout óft zoudet ghe-mint ghe-weest hebben, zy zouden ghe-mint ghe-weest hebben.

Toe-komstighe Tijd.

E. Ik zal ghe-mint zijn, du zulst óft zullest ghe-mint zijn, hy zal ghe-mint zijn:

M. Wy zullen ghe-mint zijn, ghy zult óft zullet ghe-mint zijn, zy zullen ghe-mint zijn.

Anders.

E. Ik zal ghe-mint werden²⁶⁸, du zulst óft zullest ghe-mint werden, hy zal ghe-mint werden:

M. Wy zullen ghe-mint werden, ghy zult óft zullet ghe-mint werden, zy zullen ghe-mint werden.

Anders.

E. Ik zal ghe-mint ghe-weest zijn, du zulst óft zullest ghe-mint ghe-weest zijn, hy zal ghe-mint ghe-weest zijn:

M. Wy zullen ghe-mint ghe-weest zijn, ghy zult óft zullet ghe-mint ghe-weest zijn, zy zullen ghe-mint ghe-weest zijn.

268 Opmerkelijk is hier het gebruik van *werden* tegenover elders (p. 40) *worden*.

On-be-paalde Wijs.**Teghen-woordige Tijd.***Ghe-mint worden.**** Vol-maakte Tijd.***Ghe-mint zijn.*

*(43)

Meêr-als-vol-maakte Tijd.*Ghe-mint ghe-weest zijn.***Van de Deelwoorden.***Participium.*

Deel-woordt is een Woordt door Vallen buighzaam en een zaak met Tijd be-tekenende²⁶⁹.

In de Deel-woorden zijn an te merken 't Ghe-slacht, de Ver-ghe-lijking, en de Tijd²⁷⁰.

Wat het Ghe-slacht en de Ver-ghe-lijking be-langt, daar in vólghen de Deel-woorden de by-voeghlijke Naam-woorden; be-halven dat de Deel-woorden van de toe-komstige Tijd niet ver-ghe-leeken kunnen worden²⁷¹.

De Tijden der Deel-woorden zijn dry: Teghen-woordigh, Vol-maakt, Toe-komstigh²⁷².

269 VG 146: 'Participium est vox à verbo derivata, variabilis per casus, ac rem significans cum tempore'. VAR 343 definieert: 'Participium est vox variabilis per casus, significans rem cum tempore'; 'a verbo derivata' (VG 146 en VAR 114) ontbreekt dus, hoewel we verderop lezen: 'Participia omnia à verbis originem capiunt'. Kóks definitie vertoont syntactisch groter overeenkomst met VG (nevenschikking van de beide delen van de definitie wordt in VG d.m.v. *ac*, door Kók met *en* uitgedrukt), inhoudelijk echter met VAR 343. Vgl. ook *Twe-spraack* 65-66: 'Deelneming bevat de namen die vande wóórden afgeheleyd worden, die hun vervoeghingen met *vallen* ófte *casus* hebben, een zeker onderscheyd van tyd betekenende'. Zie ook *Institutio logica* 161: 'Deel-neeming, schóon zy door zich zelve nócht een Naam zy, om-dat zy Tijd mê-be-tekent; nócht een Werk-woordt, om-dat zy by een Naam ghe-voeght, een reden niet waar óft valsch maakt: In uit-spraak nóchtans be-dient zy de plicht van Naam, niet van Werk-wóórdt'.

270 VG 148 noemt ook nog *casus* en *declinatio*.

271 Vgl. hier ook Van Heule 1633: 64-66, waar Kók echter nauwelijks overeenkomst mee schijnt te hebben. Zie ook Van Heule 1633: 18: 'De onvergrotelicke By-woorden, zijn genaempt *Deelwoorden*, die in *En* eyndigen, als *Gehouden*, *gekomen*, *geroepen*'. Hoe we ons de 'ver-ghe-lijking' van de beide andere deelwoorden, elk met hun actief en passief, moeten voorstellen, vermeldt Kók helaas niet.

272 VG 149: 'Tempora Participiorum sunt tria: Praesens, Praeteritum, & Futurum'.

De Deel-woorden van de Teghen-woordighe Tijdt ghaan alle uit op *de* en komen van de teghen-woordighe Tijdt der on-be-paalde Wijs; als de be-drijvende, *Slaande*, *Ghaande*, *Staande*²⁷³; de Lijdende, *ghe-slaghen wordende*, *be-schreeven wordende*, *be-keeven wordende*, enz.

De Deel-woorden van de vol-maakte Tijdt worden ghe-nó-men van de vol-maakte Tijdt der Toónende Wijs door 't after-laaten der Help-woorden; als, *Ghe-slaghen*, *Ghe-schreeven*, *Ghe-leert*, enz. welke be-drijvende zijn, en worden Lijdende door het by-voeghen van het wordeken zijnde; als *Ghe-slaghen zijnde*, *Ghe-schreeven zijnde*, *Ghe-leert zijnde*²⁷⁴, enz.

De Deel-woorden van de Toe-komstighe + Tijdt²⁷⁵ komen van de Toe-komstighe Tijdt der Toónende Wijs; als de ⁺⁽⁴⁴⁾ be-drijvende, *zullende slaan*, *zullende schrijven*, *zullende kijven*, enz. de Lijdende, *zullende ghe-slaghen worden*, *zullende ghe-schreeven worden*, *zullende ghe-keeven worden*, enz.

Van de By-woorden.

En zo veel van de ver-anderlijke Woorden; nu vólghen de on-ver-anderlijke, welke zijn By-woorden, Voor-zetsels, Kóppel-woorden, In-werpsels.

Adverbium.

By-woordt is een on-ver-anderlijk Woordt, welk by een Naam-woordt, Voor-naam,

273 Vgl. Heyns F 5: 'Alle Naem-woorden die dus in *ant* eyndigen worden *Actifs* genoemd, ende eynden in onse tale altijd in *nde*'. Heyns en Kók zijn hier preciezer dan Van Heule 1625: 65, waar de 'Deelnemingen des tegenwoordigen tijts' beschreven worden met 'Deze Deelnemingen eyndigen in *Ende*, als *Minnende*, *Leerende*, *Wenschende*' en dus wordt voorbijgegaan aan gevallen als *gaande*, *slaande*.

274 Deze tegenstelling aktief-passief bij het voltooid deelwoord vond ik bij geen van Kóks voorgangers (vgl. § 5.4.5.)

275 Vgl. Van Heule 1633: 97: 'Wy en hebben geen *participia futura*, maer daer zijn eenige *adjectiva* in *ich*, welke schijnen na een *futurum tempus* te aerden, als *Wezich futurum*, *lerich*, *docturum*, *blijvich*, *mansurum*, *bouwwich aedificaturum*, *midich*, *vonkich*, etc.'; vgl. Johannes Clajus' *Grammatica germanicae linguae* (1578) met vormen als *künfftich*, *zukünfftich* (Jellinek II: 339).

Werk-woordt óft Deel-woordt ghe-voeght
wordt, om des zelfs om-standigheidt óft
Hoedaanigheidt te be-tekenen²⁷⁶.

- 276 VG 151: 'Adverbium est dictio indeclinabilis, quae adjicitur nomini, aut verbo (imo pronomini quoque, ac participio), ad explicandam ejus circumstantiam'. Meer overeenkomst nog biedt VAR 351: 'Adverbium est vox, quae nomini, verbo, aut participio, additur ad circumstantiam, aut qualitatem ejus significandam'. *Twe-spraack* 66-67 ziet het bijwoord slechts als be-paling bij het werkwoord: 'By-wóórd, is een deel eender redene dat an óf by een wóórd ghezet zynde des zelfs betekenis verbreed, vervult, vermeerdert óf vermindert', waarin *wóórd* betekent: *werkwoord*. Evenzo Van Heule 1625: 67: 'Bywoort is een woort dat by een Werkwoort gevought wort, om eenige omstandicheyt van het zelve Werk-woort te verklaeren'. Van Heule 1633: 98 e.v. behandelt de vier onveranderlijke woordsoorten als één categorie, de *helpwoorden*: 'Help-woort is een woort, dat by een Werc-woort gevoucht wort, om eenige omstandicheyt van het zelve Werc-woort te verklaren'. Naar deze laatste definitie verwijst Kók in *Kórt Be-ghrijp* 94: 'By-wóórdt is zó-daanigh een wóórdt, 't welk by een Werk-wóórdt, ghe-stelt zijnde, de be-tekening van 't zelve verbreedt en vervult; als, *wel*, *qualijk*, & c. Ziet de *Spraakkonst* van Christiaan van Huelen, die ze Help-wóórdten noemt'; overigens vertoont dit citaat sterker overeenkomst met de *Twe-spraack* dan met Van Heule 1633. Vgl. *Ont-werp* 53.

In de By-woorden zijn aan te merken haar Be-tekening, Ver-ghe-lijking, Ghe-daante en Ghe-stalte²⁷⁷.

De Be-tekening der By-woorden is zeer ver-scheyden²⁷⁸.

Want zommighe be-tekenen een	plaats, en deze weder-om oft	<p>In een plaats; als, <i>Waar, hier, daar, ghins, ghinder, nerghens, erghens, elders, binnen, buiten, boven, be-neden, voor, after</i>²⁷⁹, <i>over-al, enz.</i></p> <p><i>Tót een plaats; als, her-waarts, der-waarts, ghins-waarts, voor-waarts, after-waarts, op-waarts, neder-waarts, Heemel-waarts, enz.</i></p> <p>Van een plaats; als, <i>Van-waar, van-hier, van-daar, ten-heemel-af, van-onderen, van-bovenen, van-elders, enz.</i></p> <p>Door een plaats; <i>waar-door, hier-door, daar-door, ghinder-door, enz.</i></p>
	<p>Tijd; als, <i>heden, ghisteren, nu, on-langs, voor-dezen, na-dezen, voor-maals, na-maals, ter-stondt, vhus</i>²⁸⁰, <i>marghen, wanneer, enz.</i></p> <p>Ghe-tal; als, <i>eens, twees</i>²⁸¹, <i>drijs</i>²⁸², óf <i>een-maal, twe-maal, dry-maal, vier-maal, tien-maal, twintigh-maal, hondert-maal, duisent-maal, dik</i>²⁸³, <i>dikwijls, zelden, meërmaal, enz.</i></p> <p>Be-necning; als, <i>Neen, niet, gheen-zins, enz.</i></p>	
Want zommighe be-tekenen een	{ plaats, en deze wederom oft	{ In een plaats; als, <i>Waar, hier, daar, ghins, ghinder, nerghens, erghens, elders, binnen, buiten, boven, be-neden, voor, after</i> ²⁷⁹ , <i>over-al, enz.</i> <p>{ <i>Tót een plaats; als, her-waarts, der-waarts, ghins-waarts, voor-waarts, after-waarts, op-waarts, neder-waarts, Heemel-waarts, enz.</i></p> <p>Van een plaats; als, <i>Van-waar, van-hier, van-daar, ten-heemel-af, van-onderen, van-bovenen, van-elders, enz.</i></p>

277 Vgl. VAR 351-356, waar we overigens Kóks definitie niet terugvonden.

278 VG 151: 'Significationes Adverbiorum sunt multae'. *Twe-spraack* 66: 'dezer betekenissen zyn verscheyden'; Van Heule 1625: 67: 'de betykeninge der Bywoorden is zeer verscheyden'; evenzo Van Heule 1633: 98. Dezelfde indeling volgens betekenis als Kók geeft, vinden we in VG 152-156 met precies dezelfde volgorde. We nemen dit verder in onze aantekeningen niet op. Met geen van de eerder verschenen Nederlandse spraakkunsten vertoont Kók zo'n overeenkomst. Wel vinden we in Van Heule 1625: 67-69 een indeling naar betekenis, maar de volgorde wijkt sterk af van die bij Kók. Wel is er veel overeenkomst in terminologie.

279 achter.

{ Door een plaats;
waar-door, hier-door,
daar-door, ghinder-door,
enz.

{ ⁺Tijdt; als, *heden, ghisteren, nu, on-langs, voor-dezen,*
*na-dezen, voor-maals, na-maals, ter-stondt, vlus*²⁸⁰, ⁺(45)
morghen, wanneer, enz.

{ Ghe-tal; als, *eens, twees*²⁸¹, *drijs*²⁸², óft *een-maal,*
twe-maal, dry-maal, vier-maal, tien-maal, twintigh-maal,
*hondert-maal, duisent-maal, dik*²⁸³, *dikwijls, zelden,*
meêrmaal, enz.

{ Be-neening; als, *Neen, niet, gheen-zins,* enz.

280 spoedig.
281 twee maal.
282 drie maal.
283 vaak.

Be-vestiging; als, *ja, zeker, voor-waar, ghe-wislijk*, enz.
 An-wijzing; als, *zie, zie-daar*, enz.
 An-porring; als, *Wel-an, lustigh, wakker, voort*, enz.
 Orde; als, *daar-na, voort-an, after-vólghens, na maals, eindlijk, ten eersten, ten tweden, ten derden, ten laatsten*, enz.
 Ghe-lijknis; als, *ghe-lijk, ghe-lijker-wijs, als-óf, ghe-lijk-als-óf, even-als, ins-ghe-lijx, by-na, by-kans*, enz.
 Hoe-daanigheid; als, *ghe-leerdelijk, recht-vaerdighlijk, woestelijk, kloeklijk, wel, quaalijk*, enz.
 Hoe-ghroótheid; als, *veel, wainigh, maatighlijk, zeer-veel, al-te, al-te-veel, ghe-noegh*, enz.
 Twijfeling; als, *mooghlijk, misschien, magh-schien²⁸⁴, misselijk*, enz.
 Af-zondering; als, *by-zonderlijk, alleen, alleenlijk, slechts*, enz.
 Be-eediging; als, *Mijner trouw, trouwens, in-trouwens*, enz.
 Ver-kiezing; als, *Liever, meêr, in-zonderheidt, boven-al*, enz.
 Ver-zaaming; als, *ie-ghe-lijk, ghe-lijcklijk, teffens, tevens, al-teffens, t'zaamen, al-t'zaamen*, enz.
 Ver-hieding; als, *niet, gheen-zins*, enz.
 Vraagring; als, *Of, hoe, wanneer, waar-om*, enz.

Want zommighe be-tekenen een

{ Be-vestiging; als, *ja, zeker, voor-waar, ghe-wislijk*, enz.

{ An-wijzing; als, *zie, zie-daar*, enz.

{ An-porring; als, *Wel-an, lustigh, wakker, voort*, enz.

{ Orde; als, *daar-na, voort-an, after-vólghens, na-maals, eindlijk, ten eersten, ten tweden, ten derden, ten laatsten*, enz.

{ Ghe-lijknis; als, *ghe-lijk, ghe-lijker-wijs, als-óf, ghe-lijk-als-óf, even-als, ins-ghe-lijx, by-na, by-kans*, enz.

{ Hoe-daanigheid; als, *ghe-leerdelijk, recht-vaerdighlijk, woestelijk, kloeklijk, wel, quaalijk*, enz.

{ Hoe-ghroótheid; als, *veel, wainigh, maatighlijk, zeer-veel, al-te, al-te-veel, ghe-noegh*, enz.

{ Twijfeling; als, *mooghlijk, misschien, magh-schien²⁸⁴, misselijk*, enz.

{ Af-zondering; als, *by-zonderlijk, alleen, alleenlijk, slechts*, enz.

{ Be-eediging; als, *Mijner trouw, trouwens, in-trouwens*, enz.

{ Ver-kiezing; als, *Liever, meêr, in-zonderheidt, boven-al*, enz.

284 misschien.

{ Ver-zaaming; als, *te-ghe-lijk*,
ghe-lijkelijk, *teffens*, *tevens*, *âl-teffens*,
t'zaamen, *al-t'zaamen*, enz.

{ Ver-bieding; als, *niet*, *gheen-zins*, enz.

{ Vraagging; als, *Of*, *hoe*, *wanneer*,
waar-om, enz.

*Niet alle, maar zommighe By-woorden
worden ver-gheleeken²⁸⁵; als, *wel*, ⁺⁽⁴⁶⁾
beter, *best*; *heerlijk*, *heerlijker*, *heerlijkst*;
kloeklijk, *kloeklijker*, *kloeklijkst*, enz.

Primitiva.

Wat de Ghe-daante der By-woorden
be-langt, wainighe zijn onder de zelve.
Eerstelingen; maar zy spruiten
meest-ten-deel óft van Naam-woorden;
als, *lichtlijk* van *licht*, *snellijk* van *snel*,
enz. ja zelfs de Naam-woorden worden
dik-wijls zelve voor By-woorden
ghe-bruikt; als, *haast* voor *haas-tighlijk*,
schoón voor *schoonlijk*, enz. óft van
Werk-woor-den; als, *schielijk* van
schieden óft *ghe-schieden*, enz. óft van
Deel-woorden; als, *ghe-leerdelijk*, van
ghe-leert, *be-vesti-ghendlijk* van
be-vestighende, *Weezendlijk* van
weezende, enz. óft van Voor-zetsels; als,
boven, *be-neden*, enz.²⁸⁶.

285 VG 157: 'Accidit adverbii nonnullis comparatio'. VGa 151: 'Nam quaedam adverbia per gradus comparationis variantur'. Vgl. ook Van Heule 1625: 69-70: 'Als men de grootste vergroote-licke woorden voor Bywoorden gebruykt, zo neemt men altijd eene E van het eynde als *Hy heeft sterkst geweest*, ende *Hy heeft Schoonst gesproken*, maer men en zoude niet mogen zeggen, *Hy heeft sterkste geweest*, *Hy heeft schoonste gesproken*'.

286 VG 158: 'Adverbia pauca sunt primigenia ... Pleraque verò omnia sunt derivata: alia quidem à nominibus, pro-nominibus, aut participiis; alia à verbis ... Pauca à prae-positionibus veniunt'.

Daar-en-boven worden de By-woorden t'zaâm-ghe-zet met Naam-woorden; als, *eêr-tijdts*, enz. óft met By-woorden; als, *Eêr-ghisteren*, *elder-waarts*, enz. óft met Voor-zetsels; als, *op-waarts*, *onder-waarts*, *voor-waarts*, *after-waarts*²⁸⁷ enz.

Van de Voor-zetsels.

Praepositiones.

Voor-zetsels zijn on-buighzaame Woorden, waar door een Naam-woordt by een Werk-woordt ghe-voeght wordt, om een oórzaak, plaats, tijd, t'zaamen-voeghing óft be-roóving²⁸⁸ te be-tekenen²⁸⁹.

De-zelve zijn óft Scheidelijk óft On-scheidelijk²⁹⁰.

Praepositiones separabiles.

Scheidelijke Voor-zetsels zijn, welke buiten t'zaamen-zetting ghe-vonden worden²⁹¹; als, *tót*, *by*, *teghen*, *voor*, *after*, *na*, *van*, *door*, *om-trent*, *na-by*, *neven*, *neffens*, *be-halven*, *onder*, *tusschen*, en dier ghe-lijke²⁹².

Praepositiones inseparabiles.

On-scheidelijke Voorzetsels zijn, welke buiten ⁺ de t'zaamen-zetting niet ghe-bruikt worden²⁹³; als, *her*, *ver*, *on*, ⁺⁽⁴⁷⁾ *ont*, *be*, *ghe*²⁹⁴, enz.

287 VG 159: 'Componuntur adverbia ... vel ex nomine, & adverbio ... vel ex duobus adverbis ... vel adverbio, & praepositione'. Evenmin als bij Vossius doet het er bij Kók toe of het bijwoord eerste of tweede deel van de samenstelling is.

288 missen, ontberen.

289 VG 159-160: 'Praepositio est dictio in-declinabilis, qua nomen adjungitur verbo, ad causam, locum, tempus, conjunctionem, aut privationem significandam'. *Twe-spraak* 66 en Van Heule 1625: 66 volgen Lithocomus' definitie: 'Praepositio est dictio invariabilis, quae praepositur aliis dictionibus'.

290 VG 160: 'Praepositiones sunt separabiles, aut inseparabiles'. Vgl. *Twe-spraak* 66: 'dees staan lós ófte anghehecht', en Van Heule 1625: 66: 'Daer zijn losse ofte Gekoppelde voorzettingen'.

291 VG 160: 'Separabiles dicuntur, quae etiam extra compositionem usurpantur'.

292 Vgl. voor gelijke voorbeelden *Twe-spraak* 66 en Van Heule 1625: 66.

293 VG 163: 'Praepositiones inseparabiles sunt, quae extra compositionem non sunt in usu'.

294 Vgl. voor gelijke voorbeelden *Twe-spraak* 66 en Van Heule 1625: 66.

Van de Kóppel-woorden.

Conjunctiones.

Kóppel-woorden zijn on-buighzaame woorden, welke woorden en sprueken t'zaamen-voeghen²⁹⁵.

295 VG 164: 'Conjunctio est dictio invariabilis, quae conjungit dictiones, & sententias'. Vgl. *Twe-spraack* 68: 'Kóppeling, dat een reden t'samen knóópt ófte voeght ende mochten óóck onder bywóórden begrepen worden'. Van Heule 1625: 70: 'Koppeling is een woort, welk de woorden Spreuken ofte Redenen te zamen Koppelt ofte vought' (zowel Van Heule als Kók vertalen dus het latijnse *sententias* met *sprueken*: zinnen, vooral beschouwd als zelfstandigheden wat de inhoud be-treft). Van Heule 1633: 100 rekent de voegwoorden tot de adverbia, 'om het kleyn onderscheyt des gebruyx wille'. In *Twe-spraack* en Van Heule 1625 worden de voegwoorden eveneens naar betekenissen ingedeeld zonder dat die betekenissen echter nader worden omschreven. Verschillende voorbeelden van Kók vinden we in *Twe-spraack* en Van Heule 1625 terug, soms onder een andere betekeniscategorie. Ook is er sterke overeenkomst met deze werken in de benamingen van de categorieën.

In de zelve zijn an te merken haar be-tekening en órde.

De Be-tekening der Kóppel-woorden is zeer ver-scheiden:

<i>Copulativæ.</i>	Want zy zijn óft	<i>Bindende</i> , welke zijn: die de woorden en de zin t'zaamen-hechten ²⁹⁶ ; als, <i>en, oók, ins-ghe-lijks, zo als, nócht, nóchte</i> ²⁹⁷ , enz.
<i>Disjunctivæ.</i>		<i>Schiftende</i> , die de woorden wel t'zaamen-voeghen, maar de zin schiften ²⁹⁸ ; als, <i>óft</i> ²⁹⁹ , enz.
<i>Concessivæ.</i>		<i>Toe-laaiende</i> , welke iet toe-laaten, daar de vólghende zin-spruek teghen-streeft ³⁰⁰ ; als, <i>hoe-wel, al-hoe-wel, schoón, schoón-wel</i> , enz.
<i>Adversativæ.</i>		<i>Weêr-streevende</i> , welke een ver-scheide zin-spruek an de voorighe onder-werpen; als, <i>maar, neen-maar, maar-nochtans, niet-te-min, nóchtans, efter</i> ³⁰¹ , enz.
<i>Causales.</i>		<i>Oór-zaaklijke</i> , welke de oór-zaak gheeven van de voorighe zin-spruek ³⁰² ; als, <i>want, om-dat, wijl, de-wijl, mits</i> , enz.
<i>Ratiocinativæ.</i>		<i>Redeneerende</i> , welke uit een voor-ghet-stelde reden het Be-sluit in-bringen ³⁰³ ; als, <i>der-halven, dan, zo-dan, daar-om, dies-halven, wes-halven</i> , enz.
<i>Conditionales.</i>		<i>Voor-waardighe</i> , welke een zin-spruek met eenighe voor-waarde be-paalen ³⁰⁴ ; als, <i>In-dien</i> ³⁰⁵ ; <i>zo, zo-vêr, by-zo-vêr, t'zy, zo-slechts</i> , enz.
<i>Copulativæ.</i>	Want zy zijn óft	{ <i>Bindende</i> , welke zijn, die de woorden en de zin t'zaamen-hechten ²⁹⁶ ; als, <i>en, oók, ins-ghe-lijks, zo als, nócht, nóchte</i> ²⁹⁷ , enz.
<i>Disjunctivæ.</i>	Want zy zijn óft	{ <i>Schiftende</i> , die de woorden wel t'zaamen-voeghen, maar de zin schiften ²⁹⁸ ; als, <i>óft</i> ²⁹⁹ , enz.
<i>Concessivæ.</i>	Want zy zijn óft	{ <i>Toe-laaiende</i> , welke iet toe-laaten, daar de vólghende zin-spruek teghen-streeft ³⁰⁰ ; als, <i>hoe-wel, al-hoe-wel, schoón, schoón-wel</i> , enz.
<i>Adversativæ.</i>	Want zy zijn óft	{ <i>Weêr-streevende</i> , welke een ver-scheide zin-spruek an de voorighe onder-werpen; als, <i>maar, neen-maar, maar-nochtans</i> ,

296 VG 164: 'Copulativæ conjunctiones dicuntur, quae copulant, & sensum, & verba'.

297 In *Kórt be-grhijp* 99 spreekt Kók van het 'bindend Koppel-wóórdt', met als voorbeelden *en, ende, óóck*. Vgl. ook *Institutio logica* 179.

298 VG 164: 'Disjunctivæ sunt, quae verba quidem conjungunt; sensum autem disjungunt'.

299 In *Kort be-grhijp* 99 spreekt Kók van 'het schiftend Kóppelwóórdt óft'. Vgl. ook *Institutio logica* 179.

300 VG 164: 'Concessivæ, quae aliquid concedunt, cui posterior sententia videatur adversari'. Volgens de definities van Vossius en Kók gaat de concessieve zin altijd voorop.

<i>Causales.</i>	Want zy zijn óft	<i>niet-te-min, nóchtans, efter</i> ³⁰¹ , enz. { <i>Oór-zaaklijke</i> , welke de oór-zaak gheeven van de voorighe zin-spruek ³⁰² ; als, <i>want, om-dat, wijl, de-wijl, mits</i> , enz.
<i>Ratiocinativae.</i>	Want zy zijn óft	{ <i>Redeneerende</i> , welke uit een voor-ghe-stelde reden het Be-sluit in-brengen ³⁰³ ; als, <i>der-halven, dan, zo-dan, daar-om, dies-halven, wes-halven</i> , enz.
<i>Conditionales.</i>	Want zy zijn óft	{ <i>Voor-waardighe</i> , welke een zin-spruek met eenighe voor-waarde be-paalen ³⁰⁴ ; als, <i>In-dien</i> ³⁰⁵ ; <i>zo, zo-vêr, by-zo-vêr, t'zy, zo-slechts</i> , enz.

301 VG 164: 'Adversativae sunt, quae diversam sententiam superiori subjiunt'. Naar ik meen willen Vossius en Kók hier zeggen dat een zin die met een tegenstellend voegwoord opent, niet kan voorkomen zonder dat er een zin aan voorafgaat die semantisch tegengesteld is. In *Kort be-grhijp* 99 geeft Kók als voorbeelden van 'weêr-streevighe Kóppel-wóorden', *hoe-wel, nochtans, niet maar*. Vgl. ook *Institutio logica* 181.

302 VG 164: 'Causales sunt, quae causam reddunt superioris sententiae'.

303 VG 165: 'Ratiocinativae sunt, quae ex ratione propositâ conclusionem inferunt'.

304 VG 165: 'Conditionales sunt, quae sententiam conditione quâdam determinant'.

305 *Kort be-grhijp* 99 spreekt van 'het voor-waardigh Kóppel-woordt *Indien*'. Vgl. ook *Institutio logica* 179-180.

<i>Electivae.</i>	{	<i>Ver-kiezende</i> , welke vertoónen, dat het voor-ghaende lidt uit-ghe-koózen wordt ³⁰⁶ ; als, (48) <i>als, dan</i> , enz. 'k heb liever een ghoedt ghe-weeten, als rijkdom ³⁰⁷ .
<i>Continuativae.</i>		
<i>Electivae.</i>	Want zy zijn óft	{ <i>Ver-kiezende</i> , welke vertoónen, dat het voor-ghaende lidt uit-ghe-koózen wordt ³⁰⁶ ; als, + <i>als, dan</i> , enz. 'k heb liever ⁺⁽⁴⁸⁾ een ghoedt ghe-weeten, als rijkdom ³⁰⁷ .
<i>Continuativae.</i>	Want zy zijn óft	{ <i>Vol-herdende</i> , welke de leden van een Reden met órde t'zaamen-hechten ³⁰⁸ ; als, <i>eerstlijk, daar-na, daar-en-boven, boven-dien</i> , enz.

De Orde³⁰⁹ der Kóppel-woorden is dryërley:

Voor-stellingh, after-stelligh en Ghe-meen³¹⁰.

Conjunctiones praepositivae, Postpositivae, Communes. *Vóor-stellinghe Kóppel-woorden* zijn, *Want, waar-om, en, maar, nócht, in-dien, zo, zo-vêr, by-zovêr, t'zy, óft*, enz.

After-stellighe zijn, *dan*, enz.

Ghe-meene worden ghe-noemt, welke voor- en after-ghe-stelt kunnen worden³¹¹; als, *der-halven, nóchtans, efter*, enz.

Van de In-wurpsels.

Interjectiones.

In-wurpsels zijn on-ver-anderlijke Woorden, welke door zich een zin maaken: en zy worden zo ghe-noemt, om-dat zy ghe-meenlijk in een Reden in-ghe-worpen worden om de harts-tóghen te verklaaren³¹².

306 VG 165: 'Electivae sunt, quae ostendunt praecedens membrum praeferrí'.

307 VG 165: 'Malo conscientiam bonam, quàm opes'.

308 VG 165: 'Continuativae sunt, quae membra orationis ordine connectunt'.

309 plaatsing (in de zin).

310 VG 166: 'Ordo Conjunctionum est triplex: Praepositivus, Postpositivus, & Communis'.

311 VG 166: 'Communes dicuntur, quae possunt praeponi, & postponi'.

312 VG 166: 'Interjectio est dictio invariabilis, per se sententiam perficiens. Atque ita vocatur, quia interjici solet orationi ad declarandum animi affectum'. *Twe-spraack* 67 wijst niet op de syntactische valentie: '*Inworp*, die als in een reden gheworpen worden ende enige beweging des ghemoeds betekenen'. Ook Van Heule 1625: 71 is niet erg duidelijk over de syntactische valentie van het tussenwerpsel, en lijkt het meest bij de *Twe-spraack* aan te sluiten:

Dezer Be-tekening is ver-scheiden³¹³.

{ Uit-barsting; als, *o*.
{ Vleying; als, *ei*, *ei-lieve*, *lieve*, *ke*, enz.
{ Wensching; als, *óch*, *óch-óft*, enz.

Want zommighe beduiden een

{ Uit-barsting; als, *o*.

{ Vleying; als, *ei*, *ei-lieve*, *lieve*, *ke*, enz.

{ Wensching; als, *óch*, *óch-óft*, enz.

'Tusschenstellinge is een woort, welk tusschen eene Reden gestelt wort, om eene beweeginge des Gemoets ofte des Herten te kennen te geven'. Van Heule 1633: 100 bespreekt de tussenwerpsels bij de *helpwoorden*.

313 VG 166: 'Significationes interjectionum sunt variae'. Hierop volgt bij Vossius een opsomming van betekeniscategorieën in nagenoeg dezelfde volgorde als bij Kók. Ook bij Vossius worden de betekeniscategorieën niet nader omschreven. Ook *Twe-spraack* 67 ordent naar betekenis, evenals Van Heule 1625: 71.

Want zommighe beduiden een

Ver-wondering; als, *hoe, ho, bay, hou, jeny, jemeny, badou, tjan, wel*, enz.
 Dreighing; als, *we*.
 Droefheidt; als, *wape, moórdt, ach, oi, oei, oi-my, ai, ai-my, laas, he-laas, ach-lasy, ach-armen, wach-armen*, enz.
 Vreezing; als, *maar-maar*, enz.
 Be-spóttig; als, *jou*, enz.
 Ver-hueghing; als, *eija, hey-sa, wich, wich-(49)tom, wohay*, enz.
 Roeping; als, *hem, hem-zigh, sipsa*, enz.
 Ghe-bieding van stil-zwijghen; als, *si, hou-daar*, enz.
 Ont-waerdighing; als, *hoho*, enz.
 Ver-smaading; als, *ak, fy, foey, kak, puf, baak*, enz.
 Huiling; als, *hu he*, enz.
 Lacching; als, *haha ha*; óft *hach hach hay*.

Want zommighe beduiden een

{ Ver-wondering; als, *hoe, ho, bay, hou, jeny, jemeny, badou, tjan, wel*, enz.
 { Dreighing; als, *we*.
 { Droefheidt; als, *wape, moórdt, ach, oi, oei, oi-my, ai, ai-my, laas, he-laas, ach-lasy, ach-armen, wach-armen*, enz.
 { Vreezing; als, *maar-maar*, enz.
 { Be-spóttig; als, *jou*, enz.
 { Ver-hueghing; als, *eija, hey-sa, wich, wich-⁺tom, wohay*, enz.
 { Roeping; als, *hem, hem-zigh, sipsa*, ⁺⁽⁴⁹⁾ enz.
 { Ghe-bieding van stil-zwijghen; als, *st, hou-daar*, enz.
 { Ont-waerdighing; als, *hoho*, enz.
 { Ver-smaading; als, *ak, fy, foey, kak, puf, baak*, enz.
 { Huiling; als, *hu he*, enz.
 { Lacching; als, *haha ha*; óft *hach hach hay*.

Van de t'Zaamen-voeghing.

En zo veel van de Oór-spronklijkheid; nu vólght het vierde en laatste Deel der Letter-konst, naamlijk de t'Zaamen-voeghing.

Syntaxis.

t'Zaamen-voeghing is een Deel der Letter-konst, welk de Woorden leert t'zaamen-stellen om een Reden te maaken³¹⁴.

314 VSa 3: '(Syntaxis est pars Grammaticae) quae docet construere voces ad faciendam orationem'. *Twe-spraack* 90 spreekt van 'het t'samenvoeghen der woorden, namen, ende der ander delen'. Van Heule definieert niet.

Convenientia.

De zelve be-staat in Over-een-komst en Heersching³¹⁵.

Over-een-komst is, als de Woorden in eenighe Toe-vallen over-een-komen³¹⁶.

Deze is in de buighlijke Woorden dryërley: naamlijk, van een Zelf-standigh Naam-woordt met een Zelf-standigh Naam-woordt, van een Zelf-standigh met een By-voeghlijk Naam-woordt, van een Naam-woordt met een Werk-woordt³¹⁷.

315 VS 3 onderscheidt eerst de *constructio analoga* en de *constructio anomala* (vgl. ook VAR 366-367) en vervolgt: 'Constructio analoga consistit in Convenientia, & Regimine'.

316 VS 3: 'Convenientia est, cum dictiones in accidentibus quibusdam conveniunt'.

317 VS 4: 'Convenientia vocum declinabilium est triplex: adjectivi, & substantivi; substantivi cum substantivo, nominativi, & verbi'. VAR 392 spreekt niet van de overeenkomst van nominatieven en werkwoorden, maar, evenals Kók: 'de Convenientia Nominis, & Verbi'. Even verderop komt niettemin de *Convenientia Verbi cum nominativo* ter sprake, m.i. als onderdeel van de genoemde *Convenientia*.

I. Twe Zelf-standighe Naam-woorden van een zelfde zaak komen over een in Val³¹⁸; als, *de Stadt Amsterdam, Mijn broeder Jan*, enz. zom-tijts nóchtans zeght men, *de Stadt van Amsterdam*³¹⁹, enz.

II. Een Zelf-standigh en een By-voeghlijk Naam-woordt (onder welke oók de Ledekens, Voor-naamen en Deel-woorden be-ghreepen worden) komen over-een in Ghe-slacht, Ghe-⁺tal en Val³²⁰; als, *Een schoóne Vrouw.* ⁺⁽⁵⁰⁾
*Een ghoedt Man. Weder-staat den boózen menschen niet*³²¹.

Uit-reegheling³²².

Een Be-trekkende Voor-naam komt met het voor-ghaande Naam-woordt over een in Ghe-slacht en Ghe-tal; maar de Val is ver-scheiden, zo het na-vólghend Woordt een andere Val ver-eischt³²³; als, *De Man, welken ghy ghe-slaghen hebt, heeft u voor 't recht be-trokken.*

III. Alle per-soónlijke en be-paalde Werk-woorden hebben voor zich een Noemer van de zelfde Persoón en

318 VS 5: 'Substantiva rei ejusdem in casu conveniunt'.

319 Vgl. VS 5: 'Interdum Appositio fit casu genitivo. ut, *Flumen Rheni, pro Rhenus*'. Vooral echter VAR 368: 'Ac obtinet hoc sermonis genus etiam in sermone Belgico. Sic enim dicimus non solùm, *de stad Amsterdam, urbs Amstelodamum*: sed etiam, *de stad van Amsterdam, urbs Amstelodami*.'

320 VS 4: 'Adjectivum, & substantivum conveniunt in genere, numero, & casu'. Van Heule 1625: 86: 'De Byvouglicke woorden, worden altijd voor de Zelf-standige (in een geslacht, ende in een getal, ende in een geval) gestelt'. Hetzelfde bij Van Heule 1633: 110.

321 *Weder-staat ... niet*. Matth. 5: 39.

Het is opmerkelijk dat Kók in dit vierde deel van zijn grammatica geen aan-dacht besteedt aan de plaats die een bijvoeglijk naamwoord inneemt t.o.v. het zelfstandig naamwoord waar het een bepaling bij vormt. In *Institutio logica* 222 merkt hij op: '... de t'zaamen-stelling onzer taal lijdt niet dat een Zelf-standigh wóordt voor een by-voeghlijk ghe-stelt werde, want men zeght niet *Man ghroot, broodt Wit*: Maar, *ghroot Man, Wit broodt*.'

322 Vertaling van latijnse *exceptio*: uitzondering.

323 VS 4-5: 'Exceptio. Relntivum, & antecedens, semper quidem conveniunt in genere, & numero: sed casus est diversus quando vox sequens alium casum regit'. Ook Van Heule 1625: 86: 'Een betreckelijke Voornaem, en moet altijd met het Zelfstandige woort in het geval niet over een komen'; evenzo Van Heule 1633: 110.

Ghe-tal³²⁴; als, *Ghódt schiep in 't be-ghin
Heemel en aardt*³²⁵.

324 VS 6: 'Omne verbum personale, & finitum, habet ante se nominativum ejusdem personae, & numeri'. Vgl. voor de term *be-paalt*: *Ont-werp* 23.

325 *Ghódt ... aardt*: Gen. 1:1.

Regimen.

Heersching is, waar door eenighe
Woorden de Vallen van andere
ver-eisschen³²⁶.

De zelve heeft plaats in alle Woorden,
be-halven in de Kóppel-woorden³²⁷.

Van de Heersching der Naam-woorden.

De Heersching der Naam-woorden is óft
der Zelf-standighe, óft der By-voeghlijke.

I. Een Zelf-standigh Naam-woordt
heerscht een zelf-standigh Naam-woordt
van een ver-scheide zaak in den
Baarer³²⁸; als, *Israëls Kinderen*.

*Die Platoos heele Schoól te boven ghing
in't weeten.*

Zom-tijds nóchtans wordt in plaats van
den Baarer een om-schrijving met het
woordeken *Van ghe-bruikt*; als, *de
gheheele Schoól van Plato, de Kinderen
van Israël*³²⁹.

De Heersching der by-voeghlijke
Naam-woorden is óft een-voudigh óft
twe-voudigh³³⁰.

De een-voudighe Heersching der zelve
is, als zy een eenighen Val heerschen;
naamlijk óft den Baarer, óft den
Gheever³³¹.

I. Alle ver-deelende zo Naam-woorden
als + Voornaamen, ins-ghe-lijx het
woordeken *Niemandt* en alle andere, ⁺⁽⁵¹⁾
die als ver-deelende ghe-stelt worden,
heerschen den meêr-voudighen Baarer,
óft den een-voudighen van een

326 Vossius definieert *heersching* niet.

327 VS 20: 'Omnes partes orationis regunt casus excepta Conjunctione'.

328 VS 16: 'substantivum regit substantivum rei diversae in genitivo'. Kók en Vossius zijn nauwkeuriger dan Van Heule 1625: 87 (en Van Heule 1633: 111): 'Als twee zelfstandige woorden by malkander gestelt worden, zo wort het een woort in den Baarer geboogen'.

329 Vgl. Van Heule 1633: 112: 'In plaetse van de buyginge des tweden gevals gebreyken wy ooc wel eene omschrijvinge, ofte uyt breydinge, als *De psalmen van David, De wijsheyt van Salomon, Het bouc van Iob*'.

330 VS 19 en 30 onderscheidt beide categorieën in de praktijk.

331 Van Heule 1625: 89-91 en 1633: 113-115 noemen ook slechts bijvoeglijke naamwoorden met de tweede of derde naamval.

ver-zaamelend Naam-woordt; als,
*Niemandt der Menschen is t'aller uuren
wijs, De vijfde der Roomsche
Koningen*³³², enz.

II. De Werk-woordighe By-voeghlijken en
veel andere, die eenighe Hars-tóghen,
als Ver-langst, Vrees, Zórgh, Kennis, óft
het teghen-deel, ins-ghelijx die ghe-brek
óft over-vloedt be-tekenen, heerschen
den Baarer; als,

332 VS 19-20: 'Adjectiva partitiva, seu nomina sint, seu pronomina, item substantivum *nemo*, & omnia partitivè posita, regunt genitivum pluralem, vel collectivi nominis singularem: ut ... *Nemo mortalium omnibus horis sapit. ... Quintus regum Romanorum*'.

*Het menschelijk ver-standt is der toe-komstighe dingen on-weetigh*³³³.

*Iets quaadts be-dutcht*³³⁴. *Der liefde zeker. Zy zijn vol zoeten wijns*³³⁵.

III. Alle by-voeghlijke Naam-woorden heerschen den Gheever van een Persoón, dien iet ver-kreeghen óft ghenómen wordt³³⁶; als,

*Een vrouw den Man nut. Hy is my naast*³³⁷.

De twe-voudighe Heersching der By-voeghlijke Naam-woorden is, als zy twe Vallen heerschen.

I. *Waerdigh, On-waerdigh, Ghe-lijk, On-ghe-lijk, Eighen, Ghe-meen* en dier ghe-lijke heerschen den Baerer en Gheever; als, *De Zoon is den Vader ghe-lijk*³³⁸. *Waar vindt men mijns ghe-lijk?*

Van de Heersching der Werk-woorden.

Nu vólgt de Heersching der Werk-woorden, welke ins-ghe-lijx óft een-voudigh óft twe-voudigh is³³⁹.

I. Het Werk-woordt *Zijn*, wanneer 't een be-zit óft tót iet te behoóren be-tekent, heerscht den Baerer; als, *'t Zy wy leeven, t'zy wy sterven, wy zijn des Heeren.*

*t' Is eens goeden Herders zijn schaepen te scheeren, niet te villen*³⁴⁰.

333 VS 21: 'Adjectiva verbalia, multàque alia, quae animi affectionem, ut desiderium, curam, metum, notitiam, vel contrarium, significant, genitivum regunt ... *Nescia mens hominum fati, sortisque futurae*'.

334 VSa 21: 'providus malorum'.

335 Van Heule 1633: 114: '*Zy zijn vol zoeten Wijns*'.

336 VS 21: 'Adjectiva regunt dativum personae, vel rei, cui aliquid acquiritur, vel adimitur'. Vgl. ook Van Heule 1625: 90-91 en 1633: 117.

337 Vgl. uit VAR 384 de Nederlandse (!) voorbeelden "t is my goet, & 't is voor my goet'.

338 VG 27-28: 'Dignus, & indignus, *more Graecorum, etiam genitivo junguntur*'; daarnaast ook met een ablativus. 'Similis, & dissimilis, proprius, & communis dativum, vel genitivum regunt. ... *Patri similis filius*'. Van Heule 1625: 90: '*Gelijck* begeert tot zich den Baerer ofte den Gever. ... Men vint ooc *waardich*, by den Baerer, als *Hy en is mijns niet waardich*, ook zo vintmen hetzelfde by den Gever, als *Het en is my niet waardich*'. Evenzo Van Heule 1633: 115.

339 Ook in VS 34 en 54 vinden we dit onderscheid.

340 VS 34-35: 'Verbum *Sum* genitivum regit, cum significat possessionem, aut ad aliquid pertinere. ... *Sive vivimus, sive morimur, Domini sumus. ... Boni pastoris est, tondere pecus, non*

*II. De Werk-woorden, die eenighe harts-tóghen be-tekenen, heerschen ⁺⁽⁵²⁾ den Baerer³⁴¹; als, *Ghe-denck onzer. Ont-ferm u mijns.*

III. Alle Werk-woorden heerschen den Gheever van een persoón óft zaak, dien iet ver-kreeghen óft ghe-nómen wordt³⁴²; als, *Hy heeft hel my ghe-schonken. Hy heeft zijn zaak den Hóve van Hóllandt ver-toónt*³⁴³.

IV. Alle zelf-standighe Werk-woorden, in de be-tekening van hebben, heerschen den Gheever; als, *Den Koningen zijn lange handen, dat is, de Koningen hebben lange handen*³⁴⁴.

V. Alle over-ghaande Werk-woorden heerschen een lijdenden An-klaagher; als, *Ghe-lukkigh is het Vólk, welk den Heer an-neemt*³⁴⁵.

VI. Ins-ghe-lijx heerschen eenighe on-over-ghaande Werk-woorden een An-klaagher van haar oór-sprong óft van een ver-wante be-tekening³⁴⁶; als, *Ik leef den Tijd van twintigh jaaren*³⁴⁷.

deglubere. Vgl. over *zijn* Van Heule 1625: 103: 'Als het Zelfstandig Werkwoord, voor *Toebehooren* genomen wort, zoo volgt de Baerer dikwils het werkwoord, als *Wy zijn des Heeren ...*', en vooral Van Heule 1633: 122: 'By het Werk-woord *Zijn*, hebben wy eenige manieren van spreken met het tweede Geval die een eygendom beteykenen, als *De aerde is des Heeren Domini est terra, Psalm 24. Alzo ook ... Boni pastoris est, tondere pecus Het is eenes goeden Herders, de kudde te scheren*'.

341 VS 38: 'Verba, quae affectionem animi significant, regunt genitivum'. Van Heule 1625: 103: '*Genadig zijn* ende *ontfermen*, Begeeren tot haer den Baerer ... ook vintmen *Gedenken* ende *Troosten*, byden Baerer'.

342 VS 41: 'Omne verbum regit dativum personae, aut rei, cui aliquid acquiritur, aut adimitur'.

343 Van Heule 1625: 104: 'Alle Werk-woorden die eene gevinge ofte ontneming beteykenen, die begeeren tot haer den Gever', en Van Heule 1633: 122: 'Alle Werk-woorden die eene gevinge ofte ontneming beteykenen, die begeren tot haer het derde geval, als ... *Ik vertone mijne zake den hove*'.

344 VS 42: 'Verba substantiva, habendi significatione, regunt dativum ... *An nescis longas regibus esse manus?*'

345 VS 44: 'Verba transitiva cujuscunque generis regunt accusativum patientem'. Van Heule 1625: 104: 'Alle Werk-woorden begeeren tot hun, den Aenklager, te weten in een Byvouglik [adjectivum] des Mannelicken geslachts...', waarna verschillende uitzonderingen volgen. Van Heule 1633: 123: 'Vele Werc-woorden, [bij woorden] des Mannelicken gheslachts, in het Eenvoudich komende, veranderen de By-woorden in het Vierde geval, als ... *Gelukkig is het volc, welck de Heere aen-neemt*, ende *Gelukkig is het volck welck den Heere aen-neemt*'.

346 VS 46: 'Quaedam intransitiva regunt accusativum suae originis, vel cognatae significationis'.

347 VAR 400 noemt in dit verband *vivere aetatem*.

Van de twe-voudighe Heersching der Werk-woorden.

I. De Werk-woorden van ghe-hueghen en ver-gheeten heerschen den Baerer óft An-klaagher; als, *Hy ver-gheet mijns naams, óft, mijnen naam*³⁴⁸.

348 VS 54: 'Verba memoriae, & oblivionis, genitivum regunt, vel accusativum ut, *Obliviscitur nominis sui, vel nomen suum*'. Vgl. Van Heule 1625: 103: '*Vergeten*, wort ook somtijts by den Baerer gestelt'.

Van de on-be-paalde Werk-woorden.

I. De on-be-paalde Werk-woorden, zonder voor-ghaande Val, eisschen voor zich een Werk-woordt, welk wil óft maght be-tekent; als, *ik wil leeren. Ik kan zonder dy niet leeven*³⁴⁹.

Zommighe ver-eisschen oók daar be-neffens het Ledeken
Te; als, ik be-gheer te leeren.

*Ik ver-magh niet zonder u te leeven*³⁵⁰.

+II. Na een be-paaldt Werk-woordt vólgt veel-tijds een on-be-paaldt, voor zich ⁺⁽⁵³⁾ hebbende een An-klaagher, de welke ont-knoópt³⁵¹ wordt door een Noemer en het wordeken *Dat*, als, *Ik ben blijd dijnen Vader wel te vaaren*, dat is, dat dijn Vader wel-vaart. *Dezen be-veelt hy zonder zórgh te zijn*, dat is, dat hy zonder zórgh zy³⁵².

Van de On-persoónlijke Werk-woorden.

I. De on-persoónlijke be-drijvende Werk-woorden, die eenighe harts-tóghen be-tekenen, heerschen den An-klaagher van een persoón óft zaak; als, *My jammert uwes. My ver-driet mijns levens*³⁵³. *Den man be-rouwt dier daadt.*

II. Alle óverighe be-drijvende on-persoónlijke Werk-woorden heerschen ghe-meenlijk den Gheever met ghe-vólgh van een on-be-paaldt Werk-woordt³⁵⁴; als,

349 VS 61-62: 'Verba infinita, sine casu antecedente, gaudent verbis voluntatem, aut facultatem, significantibus. ut, *Cupio discere. Non possum vivere sine te*'.

350 Een dergelijke parallel met *kunnen* en *vermogen* en de erop volgende infinitief zonder of met *te* vond ik elders nergens. Kók doet het voorkomen alsof de infinitief, niet het hulpwerkwoord van modaliteit, het voorzetsel *te* doet verschijnen. Of bedoelt hij met 'Zommighe' de werkwoorden die 'wil of maght' betekenen?

351 *ont-knoopt*: opgelost.

352 VS 62-63: 'post verbum finitum sequitur ferè infinitivus habens ante se accusativum: qui resolvitur per nominativum, & conjunctionem *quod*, vel *ut*. *Gaudeo patrem rectè valere*. Hoc est, quòd rectè valeat. *Hunc jubet sine cura esse*. Id est, ut sine cura sit'.

353 VS 66: 'Impersonalia pathetica (sive significantia animi affectum) ... regunt accusativum personae cum genitivo personae, vel rei. *Miseret me tui. Taedet me vitae*'.

354 VS 67: 'Caetera activae vocis impersonalia ferè dativum regunt, sequente infinitivo'.

*Het ghaat den Huis-man an zijn landen
wel te mesten.*

*Het be-taamt eener dóchter haaren
Vader te ghe-hoórzaamen.*

III. De lijdende on-persoónlijke
Werk-woorden óft worden vol-strektelijk
ghe-stelt; als, *Daar wordt ghe-vochten,
ghe-schoóten, ghe-schreeven.*

Oft zy heerschen na zich de Vallen der Per-soónlijke; als, *My wordt'er ghe-zaayt nócht ghe-maayt*³⁵⁵.

Van de Deel-woorden

I. De Deel-woorden heerschen de zelve vallen als de Werk-woorden, daar zy van komen³⁵⁶; als, *Jan, zijnen Vader heftigh lievende, wenscht voor hem te sterven.*

****Van de t'zaamen-voeghing der By-woorden: en eerstlijk van de Over-een-komst der zelve***³⁵⁷.

⁺(54)

- I. De By-woorden worden meest ghe-voeght by Werk-woorden en de Deel-woorden der zelve; als, *Spoet u langzaamlijk. Quaâlijk ghe-wonnen, quaâlijk ver-slonnen*³⁵⁸.
- II. *Als, Na-dat, zo-haast, zo-haast-als*, en meêr andere, worden by den Toóner en An-voegher ghe-voeght³⁵⁹; als, *Als ik min, óft, minne.*
- III. *Niet*, ver-biedende, wordt by den Ghe-bieder ghe-voeght; als. *Quel dy niet. Werp na-maals de schult op my niet*³⁶⁰.
- IV. *Niet en óf*, vraaghende, worden by den Toóner ghe-voeght³⁶¹; als

355 VS 67-68: 'Impersonalia passivae vocis, vel ponuntur absolutè: ut, *Quid, agitur? Statur, luditur, pugnatur*. Vel post se verborum personalium casum regunt. Dativum: ut ... *Mihi istic nec seritur, nec metitur*'.

356 VS 73: 'Participia adsciscunt casus suorum verborum'.

357 VS 75: 'De adverbis. Ac primùm de eorum convenientiâ'.

358 VS 75: 'Adverbia plurimùm verbis adjunguntur, & verborum participiis: ut, *Festina lentè. Malè parta, malè dilabuntur*'. In hetzelfde verband dezelfde voorbeelden in VAR 452. Vgl. *Ont-werp* 44.

359 VS 81-82: '*Ubi, postquam, cùm, simul, simulac, simulatque*, indicativis, & subjunctivis verbis, adjunguntur'. Onder II en IV bepsreekt Kók met name voegwoorden (vgl. *Ont-werp* 47-48). Werd hij in verwarring gebracht door Van Heule 1633, die immers de voegwoorden te zamen met de bijwoorden etc. als 'helpwoorden' behandelde? Maar ook Vossius behandelt deze zaken onder 'De adverbiorum constructione cum certo verbi modo'.

360 VS 83: '*Ne prohibentis, & imperativis, & subjunctivis verbis adjicitur: ut, Ne crucia te. Ne post conferas culpam in me*'. In *Kort be-ghrijp* 107 wijdt Kók een beschouwing van een halve pagina aan de plaats van het woord *niet* in de zin.

361 VS 83: '*Ne, An, Num* interrogantis, indicativum amant'.

Leeft hy niet?

Of raast hy?

Maar zo ófeen twijfeling be-tekent, zo wordt het by den Toóner en den An-voegher ghe-voeght; als,

*Zy twijfelen óft eerlijk óf schandelijk ghe-daan zy*³⁶².

Van de Heersching der By-woorden.

I. De Spruitelingen der By-woorden heerschen den Val haarer Eerstelingen; als,

Hy heeft aller best ghe-leeft.

*Hy komt my te ghe-moet*³⁶³.

II. De By-woorden van ghe-brek en over-vloedt heerschen den Baarer; als.

*Wainigh Wijns*³⁶⁴, *Meêr waters, als biers.*

**** Van de t'zaamen-voeghing der Voor-zetsels.***

⁺(55)

I. alle Voor-zetsels heerschen den Gheever (55) óft Anklaagher³⁶⁵; als,
By den Man.

Tót der Vrouw óft Vrouwe, en tót de Vrouw.

Van de t'zaamen-voeghing der Kóppel-woorden.

I. De Kóppel-woorden kóppelen ghe-lijke vallen der buighzaame Woorden, en ghe-lijke Wijzen der Werk-woorden; als,

Wy zijn stóf en schaduw.

362 VS 83: 'At cùm sunt dubitantis, subjunctivum postulant. ... *Honestúmne factu sit, an turpe, dubitant*.'

363 VS 77: 'Adverbia derivata primitivorum suorum casus regunt ... *Optimè omnium vixit ... Venit obviam mihî*.'

364 VS 79: 'Adverbia copiae, & inopiae, genitivum regunt. ut, *Parùm vini*.'

365 Van Heule 1625: 107: 'Deze voorzettingen, als *Tot by, Voor, Tegens, Nevens, Boven, Binnen, Buyten, Om, Ontrent, Tusschen, Op, Onder, Door, Naer, Met, In, Aen*, begeeren naer haer den aenklager, als *Tot den Man, By den Hemel* ... Deze voorzettingen en hebben maer alleenlic, den Aenklager in het Eenvoudig getal van de woorden des Mannelicken geslachts. De voorzettingen *Van, in, uyt*, begeeren somtijts den Ofnemer naer haer, als *Van den Man, ofte Van den Vaderen, In den dag*'. Daarentegen Van Heule 1633: 100-101: 'Daer zijn eenige Help-woorden, welke voor de woorden des mannelicken geslachts, (in het eenvoudich getal) komende de zelve woorden, in het derde geval, doen verbuygen, deze woorden zijn *Tot, By, Voor, tegens, tegen* ...'. Kók volgt hier Vossius niet, die bij een aantal voorzetsels in het Latijn de ablativus signaleert.

Het Kindt heeft veel ghe-daan en ghe-leden³⁶⁶.

366 VS 88: 'Conjunctio similes casus in declinabilibus: similes modos in verbis copulat. Ut, *Pulvis, & umbra sumus. Multa tulit, fecitque puer*.'

II. *Dat* en *op-dat* worden by den An-voegher, en alle andere Kóppel-woorden by den Toóner en An-voegher ghe-voeght; als,
Op-dat ik kome en hem onderwijze.
Hoe-wel hy ghe-lukkigh is, óft zy, hy moet nóchtans sterven.

Van de t'Zaamen-voeghing der In-wurpsels.

- I. *O* en *Ho*, een uit-barsting be-tekenende, heerschen den Noemer, An-klaager en Roeper; als,
*O kloeke Man*³⁶⁷!
*Ho den ghe-trouwen Herder*³⁶⁸.
O Vader!
 Veel-tijdts wordt nóchtans het wordeken *o* uit-ghe-laet-en³⁶⁹; als, *Onze Vader, die in de Hemelen bist.*
- II. *Ach*, foey en dier ghe-lijke, heerschen den Noemer, Gheever en An-klaagher³⁷⁰; als,
*Ach ik ellendighe*³⁷¹.
Foey my on-waerdighen.
Ach de schoóne Vrouw.
- III. *We* heerscht den Baarer en Gheever; als,
*We mijns, óft my*³⁷².

367 VS 91: 'O, exclamandi particula, nominativum, accusativum & vocativum regit: ut, *O vir fortis*'.

368 VAR 467: 'O praeclarum custodem ovium', door Vossius als een ellips beschouwd: hij vervolgt: 'Integre erit: *O quàm* habemus praeclarum custodem!'

369 VS 91: 'Sed cùm levior est affectus, fere omittitur *ô*'.

370 Afwijkend van VS 92: 'Pro, vel *proh*, item *ah*, & *vah*, regunt accusativum, & vocativum'.

371 VS 92: 'Ah me miserum'.

372 Afwijkend van VS 92: 'Hei, & vae, dativum regunt: ut, *Hei mihi*'.

*An-hangsel.

+(56)

Be-ghrijpende een ver-klaaring van de By-tekens¹, die in 't schrijven ghe-bruikt worden.

De Tekenen, die ons ghe-meenlijk voor-komen, kunnen be-quaamlijk tót dryërley Ghe-daante be-trokken worden. Want óft zy ver-toónen de Toe-zangen², óft zy ver-beelden de Lijdingen³, die de Woorden onder-worpen zijn, óft zy zijn tót onder-scheiding der Redenen. Van de eerste Ghe-daante zijn'er dry, ghe-lijk wy hier voor⁴ ghe-zeit hebben; naamlijk Scherp, al-dus ghe-tekent (') Zwaar, al-dus ( ) Om-gheboóghen al-dus (^).

Van deze worden de eerste en laatste alleenlijk in ghe-bruik ghe-vonden; de eerste, naamlijk, om de ó van o te onderscheiden⁵; de laatste om de ver-korting in de woorden an te wijzen; als, *Ghoôn* voor *Ghóden*, *Meêr* voor *Meerder*, enz. De Tekenen, die de Lijdingen der Woorden ver-beelden,

Apostrophus.

zijn vier; naamlijk, 1. Het teken van *Uit-lating*, als men eenighe letter (t'zy voor, in 't midden óft after in een woordt) uit-laet, 't welk aldus ghe-schreeven wordt (')⁶.

Hyphen.

2. Het *Kóppel-leken*, welk men in de t'zaam-ghe-zette woorden ghe-bruikt, en wordt al-dus ghe-schreeven (-)⁷.

- 1 Schriftekens, die geen letters zijn. Caron verklaart *Byteykens* in Van Heule 1625: 71 met 'tekens die op zichzelf geen klank aanduiden'.
- 2 Vertaling van *accentus*; vgl. Kók 7-8.
- 3 Vertaling van *passiones*; vgl. *Kort be-ghrijp* 25 en 35.
- 4 Vgl. Kók 8.
- 5 Zoals ook in *Twe-spraack* 26-31, *Dafforne* 51-52, *Van der Schuere* 45-46.
- 6 VG 172: 'Apostrophus est nota rejectae vocalis'. Geen van Kóks Nederlandse voorgangers geeft zo aan waar de apostrof kan voorkomen. Vgl. *De Heuiter* 89, *Van der Schuere* 61 en 66, *Van Heule* 1625: 72, *Van Heule* 1633: 137, *De Hubert* 4, *Ampzing* 38. *Leupenius* 23 verzet zich tegen het gebruik van dit teken. Overigens onderscheidt *Van der Schuere* 61-67 verschillende mogelijkheden voor het gebruik ervan.
- 7 VG 172: 'Hyphen ita connectit vocabula duo, ut proximè ad compositorum naturam accedant'. *Van der Schuere* 60: 'Het teeken der *Koppeling* ofte *aen-een-brynging* diend om te stellen tusschen de koppel-woorden, dat is: wanneer twee woorden aen een gehecht, ende onder een uyt-sprake gebracht worden'. *Van Heule* 1625: 72: 'Ook wort dit - Teyken zomtjits tusschen de Gekoppelde woorden gestelt'. *Van Heule* 1633: 137: 'Dit - teyken, wort ooc tusschen

- Diaeresis.* 3. Het *Schei-teken*, waar door men te kennen gheeft, dat, 't gheen een Letter-ghreep schijnt, in ⁺ tweën moet ghescheiden worden, en wordt al-dus ⁺⁽⁵⁷⁾ ghe-tekent (")⁸.
- Divisio.* 4. Het *Ver-deel-teken*, welk men ghe-bruikt, als een woordt, niet konnende in de zelfde Reeghel komen, ver-deelt wordt; het zelve is tweërley, naamlijk óft der enkele woorden, welk al-dus ghe-tekent wordt (-) óft der t'zaam-ghe-zette, welk al-dus is (=)⁹. Van de derde Ghe-daante zijn zevenerleye Tekenen; als
- Comma, Incisum, Virgula.* 1. *Snê* óft *Streep*, ghebruikbaar om de woorden en sprueken¹⁰, die nóchtans gheen volle zin maaken, met de minste her-ademing te onder-scheiden, en wordt al-dus ghe-tekent (,) (*l*)¹¹ als, *De Heer, die ziel en lichaam ghe-schape heeft, zal ze óók met noódt-zaaklijkheden onder-houden.*
- Colon, Membrum:* 2. *Lidt*, welk ghe-bruikt wordt, in een spruek, die wel vol-maakt, maar nóchtans ghe-schort is: ghelijk wanneer een Reden twe deelen heeft, die baide door haar Werk-woordt onder-stut worden; en wordt aldus ghe-tekent (:)
*Voor al be-hoóren wy ons zelve te schatten: om-dat wy meêr schijnen te kunnen, als wy kunnen*¹².
- Semicolon.* 3. *Half-lidt*, welk is een teken van een wainigh meêr herademings, als in een

Samen-gevouchde woorden gevonden'. Leupenius 23 wijst het gebruik van dit teken voor het Nederlands af.

- 8 VG 172: 'Diaeresis nota sunt puncta duo literae imposita. Utimur eâ differentiae caussâ'. De enige grammaticus die het trema definieert is De Heuter 92.
- 9 Kók gebruikt dus twee afbrekingstekens: een enkele en een dubbele streep. De laatste dient om composita af te breken op plaatsen waar de delen van de samenstelling worden gescheiden. Overigens blijkt dat dit onderscheid niet consequent in het *Ont-werp* wordt toegepast. Van der Schuere 60-61 onderscheidt koppelteken van afbrekingstekens, *hyphen* van *divizio*, anders dus dan Kók.
- 10 *sprueken*: groepen bijeenhorende woorden, kleinere syntactische gehelen.
- 11 Kóks definitie is niet ontleends aan VS 193-194; evenmin aan een van de Nederlandse voorgangers of aan *Epitome orthographiae* van de kleinzoon van de beroemde Venetiaanse drukker Aldus Manutius, geheten als zijn grootvader. Dit boekje, in onze streken voor het eerst te Antwerpen in 1579 verschenen, wordt in de Hollandse 'Schoolordre' van 1625 vermeld als goed bruikbaar voor het aanleren van interpunctie en accentengebruik.
- 12 VS 104-105: 'Colon ostendit, sententiam quidem perfectam esse, sed adhuc pendentem. Velut cùm sententiae partes sunt duae; quarum utraque suo sustineatur verbo. Ut, *Ante omnia necesse est, se ipsum aestimare: quia ferè plus nobis videmur posse, quam possimus*'.

Snê; maar een wainigh min, als in een
Lidt, het zelve nu wordt ghe-tekent met
een Stip en een Snê daar onder, al-dus
(;) als; *Schoón die ver-werring in allen
dingen is, dat an ieder zijns avondt-uurs
meest be-rouwt; en 'er*

*niemandt zy, óf hy is liever elders, als daar hy is: nóchtans twijfel ik niet, óf 't is te dezer tijdt voor een ghoedt man ellendighst, dal hy te Romen zy*¹³.

Periodus. Punctum.

4. *Vol-zin*, welke betoónt dat een Zin-spruek vol-eindight is, en des zelfs teken is een *Stip*, + al-dus (.) als, *zo men iet schadelijx ghe-daan heeft met wel-lust; de wel-lust ghaat wegh, de schand blijft. Zo men iet eerlijks ghe-daan heeft met arbeit; de arbeit ver-ghaat, de eer ver-blijft*¹⁴.

Nota interrogationis.

5. *Vraagh-teken*, welk men ghe-bruikt after een reden, waar mê men iet vraaght, en wordt al-dus ghe-tekent (?) als, *Wat waant ghy? dat ik, Ghódt ver-laatende, u anhangen zal om een schijn van ydele ghunst?*²

Signum admirationis.

6. *Wonder-teken*, welk men ghe-bruikt after een Inwurpsel óft oók een reden, daar een In-wurpsel voorkomt, en wordt al-dus ghe-tekent (!) als, *ach! oy my! we my ellendighen!*¹⁵

Nota parentheseos.

7. *Het Teken van Tusschen-stelling*, ghe-bruikbaar voor en after een spruek, de welke tót eenighe ver-klaaring der Reden dient, maar nóchtans zonder zin-breking na-ghe-laaten kan worden, en wordt al-dus ghe-tekent ( ) als, *Oft uwe Deughdt port my, óft onze Na-buurschap (’t Welk ik voor vriendschap acht tót in den hoóghsten trap) U zo ghe-meenzaamlijk en stoutlijk te ver-maanen*¹⁶.

13 VS 106: 'Triplici huic distinctioni additur à multis *semicolon*. Est haec nota respirationis paulò majoris, quàm in commate; sed minoris, quàm in colo: ac notatur puncto cum commate subjecto, hoc pacto (;)... *Etsi ea perturbatio est omnium rerum, ut suae quemque fortunae maxime paeniteat; nemóque sit, quin ubivis, quàm ibi ubi est, esse malit: tamen mihi dubium non est, quin hóc tempore, bono viro Romae esse, miserrimum sit*.

14 VS 105: 'Periodus, sive nota ejus, quam punctum esse diximus, ostendit, sententiam esse absolutam'. Waarna Vossius onderscheid in rustduur maakt tussen de punt, gevolgd door een kleine letter, en de punt, gevolgd door een hoofdletter. Hij vervolgt: '*Si quid turpe feceris cum voluptate; voluptas abit, turpitude manet. Si quid honestè feceris cum labore, labor abit, honestas manet*'.

15 De omschrijving bij vraag- en uitroepetekens vinden we niet bij Vossius, noch bij Nederlandse voorgangers.

16 VS 198: 'Parenthesis est distinctio eorum quae sententiae includuntur, nec ejus sunt pars. Ut quae nec à praecedente, nec sequente verbo, regantur; sed abesse possunt salvâ sententia. Nota ejus est ( ). *Vel virtus tua me, vel vicinitas, (Quod ego in propinqua parte amicitioe puto.) facit, ut te audacter moneam, & familiariter*'.

EIND.

t'Amstelredam,
Ghe-drukt by *Adriaan Roest*, voor-an in de
Bloem-straat. 1649.

Bijlagen

Gedeelten uit andere publikaties van Kók, en van Meijer

Bijlage 1**Uit: Korte en klare uytlegghing des Christelyken ghelóófs, 1644**

A5^f-5^v: ... Deze mijn vrienden ... baden my, dat ik dit boexken den duytschen wilde ghemeyn, maken, ende schóón ik hen met de antwóórdt van de dienaars tot Zurigh, hier op ghemaakt (die ik, óver eenighe jaren uyt 't hóoghduytsch óvergezet, nu haast door den druck insghelijcx hoop ghemeyn te maken) meende vernoeght te hebben, hebben zy echter dit¹ lichtelijk verkregen, midts my niet anghenamer was, als dien man² mijn landts luyden meêr en meêr bekendt te maken. dies komt het besluyt tót de daadt, en deze na vermoghen volbraght zijnde, heb³ 't niemandt liever noch beter op-ófferen⁴ ghekost⁵, als u⁶, die, voor een treflijk Ghódt en taal-gheleerde beroemt zijnde, van alles ten besten óórdelen zult. 'k heb ghepóóght hem⁷ t'enemaal⁸ duytsch te doen spreken, om de berispers onzer tael, die ze steeds voor arm schelden, te voldoen, behaghen u de ghevonde wóórden niet, wijt het 't ghebrek myner herssenen; 'k heb d'onduytsche wóórden, die meêr in 't ghebruyk zijn, an de kant doen stellen, om óók de slechte⁹ en die deze wóórden onghewóón zijn, te voldoen. kan ik u óók met zommigher wóórden spellingh en stelling niet ghenoeghen, 'k hoop u eêr lang reden¹⁰ (A5^v) te gheven door een letter-konst, by my onderhanden, daar ik van alles wat onze taal belangt op 't breedtst, na my Ghódt, de tijdt ende 't verstandt toe laat, sal handelen. Voor dit maal, Heer, weest met dit mijn kleyn gheschenk vernoeght, vertrouwende, dat schóón ik u onbekent ben, ghy wel nader, maar veel gheneyghder vriendt hebt; ende ik niet¹¹, tót uw dienst altijd bereyt blyvende, wensch u nu een ghelukkigh, en namaals een zaligh leven.

Vaart wel

Uw dienstwillighe

Alhardt Luydwijk Kók.

1 T.w. het 'ghemeyn maken' van 'dit boexken' voor de Nederlanders.

2 Bedoeld wordt Zwingli.

3 Vul aan: *ik*.

4 opdragen.

5 gekund.

6 De Amsterdamse predikant Heynriock Gheldorp (1600-1652), die een aantal bijschriften op afbeeldingen van tijdgenoten vervaardigde en bekendheid kreeg door zijn berijming der psalmen op 40 zangwijzen die in 1644 verscheen.

7 Zwingli.

8 geheel, volkomen.

9 eenvoudige man.

10 argumentering.

11 Het woord *niet* dient te worden gelezen achter het vooralgaande *maar*.

Bijlage 2

Uit: *Kort be-ghrijp van 't Reden-konstigh onder-wijs, 1646 (eveneens in Sinopsis Logica, 1648)*

Voor-Reden an den ghoedt-hartighen¹ Leezer. Wacht² niet, kunst-lievende³ Leezer, dat ik van de noódt-zaaklijkheid en voor-treflijkheid van de Reden-konst eenigh ver-haal⁴ doen zal, de zaak spreek en be-veelt zich zelf ghe-noegh, als voor vol ghe-kent⁵; en ten hóoghsten ghe-waerdeert van de Ghe-leertste mannen van alle eeuwen; Oók is 't mijn plight niet, die alleen ôver de lichte paerden ghe-stelt ben⁶, zulke slagh-órdens an te ghrijpen⁷; 't zelve doet de Schrijver zelf in dit boexken, leest en onder-zoekt, wilt ghy weeten. Ik heb u alleen te zegghen, dat u ghoedt-ghunstigheid my ver-lókt heeft, om u deze konst, op 't best dat ik konde, in duitsch voor te draaghen, wat ik te weegh ghe-braght heb, óordeelt ghy zelve, na dat ghy alles ghe-leezen en mijn redenen ver-staan hebt, en zó ghy iet beters onder-tusschen be-denkt, gheeft het in 't licht, ik zal 't willigh vólghen. be-rispt óók niet, als óf ik, meenen de dat den duitschen in deze zaak niet ghe-noegh ghe-daan is, iet voor-treflijkers dacht voort te brengen. Want schóón den Latijnen meêr ghe-riefs⁸ in deze zaak ghe-daan is, zó konnen zy nóchtans altijd van een nieuweling iet leeren: ik be-ken dat de ver-taaler van Kekker-man⁹ veel, de Kamer in Liefd Bloeyende meêr ghe-daan heeft¹⁰; maar ghy zult be-vinden dat onze Landts-man Burghers-dijk niet min ghe-daan heeft; en zó my 't ghe-luk ghe-dient en 't Ghód be-lieft had, dat ik zijn ghróót Onder-wijs u had moghen voor-draaghen¹¹ hyzoud ze buiten alle twijfel óver-treft hebben, die na 't ghe-zonde Oórdeel van veele gheleerde mannen de (v) Latijnen alle, niet zonder ver-wondering óver-treft heeft; waarom óók zijn werk door last van de Staaten van Hóllandt en West-fries-landt, by hem in 't werk ghe-stelt, en an alle Meesters in de schoólen der zelve Landen om haar Leer-lingen voor te houden be-last is¹². Is 't nóchtans dat hy erghens u in mishaaagt, wijt dat veel eêr óft de zwakheid van uw herssenen, óft mijn on-ver-moghen in't ver-talen, 't welk¹³ schóón 't zijn best ghe-daan heeft niet te min zó wel de zaak, zó

1 vriendelijke.

2 verwacht.

3 kennis-, wetenschaplievende.

4 betoog.

5 aangezien ze als volwaardig is erkend.

6 geplaatst ben als leider van de lichte ruitery; i.c. slechts *vertaal*werk behoef te vervaardigen, en geen originele gedachten op papier behoef te zetten.

7 zulke legers aan te pakken: i.c. zo belangrijk werk te verrichten.

8 iets wat men nodig heeft.

9 Vgl. p. XXXII, noot 54.

10 Vgl. p. XXXII, noot 56.

11 Vgl. het als derde genoemde werk in de bibliografie, p. XVI.

12 Vgl. p. XVI, noot 11.

13 T.w. 'mijn ver-moghen in't ver-talen'.

on-ghe-meen zijnde, niet in't duitsch heeft konnen treffen, als zy in't Latijn ghe-troffen is. Ist dan nóch dat wy ver-neemen moghen dat u deze kleene daadt an-ghe-naam is, wy zullen ons be-vlytighen u met een meerder te dienen. Onder-tusschen ghe-bruikt dit tót nader ghe-leeghentheydt, en vaar baide na ziel en lichaam wel.

Bijlage 3
Uit *Institutio logica*, 1646

B5^f: *De ver-taaler an den zelfden* [t.w. de lezer]. Ik zoud uw ghe-dult niet langer mis-bruiken, ghoede Leezer, waar my niet een slach van Menschen ghe-moet, welke roemen rijk te zijn, en nóchtans niets doen als trogghelen¹ voor ghe-breklijker Luiden dueren, en welker lange óóren te teêr zijn, om eenighe zaak in haar Moeders-taal an te hóóren, klaaghende dat zy de zelve² niet ver-staan, daar³ hun in 't kort Be-ghrijp van dit zelfde werk wijt-lóópighe ver-klaaringen van de zelve an-ghe-richt zijn, 't welk ik nu niet weder-om doen zal, om u ghe-dult, be-leefde⁴ Leezer, niet in on-ghe-dult te ver-anderen, die ze be-gheert, kan ze daar vinden: Ik heb, om niet te honts te willen schijnen, dan óók die Bastaart-duitschen en On-natuurlijke kinderen van onze ghe-meene Moeder, daar in be-lieft, dat ik haare ghe-wóóne wóórden, die zy immers zó wel ver-staan als een Papeghaay die zijn Meester om een Sópken⁵ bidt, op de kant ghe-stelt⁶, op-dat zy immers al-zó de zaak zelve ('t welk hun, o schandt! in ghoedt duitsch te vatten on-móóghlijk scheen) als met leepels in slurpen; Maar 't is wel eer ghe-buert, dat een quaadt Werk-man de schuldt op de ghe-reedtschappen leide; dóch 't ver-driet u buiten twijfel langer na my te wachten, en my u op te houden, ik zal eindighen, en tót een Toe-ghift u de zaak in 't kortste voor-stellen met dat on-waerdeerlijk ghe-dicht by de Kamer in Liefd Bloeyende uit-ghe-gheeven, het welk te edel is om ver-lóóren te ghaan,

En al is 't niet na ons ghe-wóóne trant,
 Zó voecht het nóchtans wel op onze standt en schant.

[op B5^v-6^r volgt hierop hel Revierein uit de *Twe-spraack*]

- 1 bedelen.
- 2 T.w. de moedertaal.
- 3 terwijl toch.
- 4 welwillende.
- 5 broodpap.
- 6 Vul aan: *heb*.

Bijlage 3a**Uit: *Institutio logica*, 1646**

424-425: *Na-reden*. Tót hier toe, Ghoedt-hartighe¹ Leezer, hebt ghy mijn vlijt² in 't ver-taalen van dit Boek in-ghe-zien, hoe wel óft quaalijk het ghe-schiedt is, stel ik an u ghe-zondt en be-leefdt óordeel; en mits my niets ghe-wisser is, als niet allen te zullen be-haaghen, zó stuer³ ik my óók dies te min an veeler Nues-wijzen on-ghe-rijmdt heekelen, de welke niet anders weeten te be-ris-pen, als dat de Konst-woorden⁴ ver-taalt zijn, 't welk, haars óordeels, teghen reden is: Maar anders hebben die oude Latijnen, die de Konst eerst uit Ghrieken ghe-kreeghen hebben, en anders zó veel ghe-leerde Mannen ghe-óordeelt, de-welke in 't ver-taalen niet eerder⁵, in 't ver-tooghen niet liever ghe-hat hebben, als ver-standighe⁶ duitsche woorden te spreken, en meêr ghe-acht een nieuw duitsch woordt te vinden, als met een oudt Bastardt-woordt een zuivere reden te stóppen⁷ en ver-duisteren; dóch veel-licht⁸ zult ghy zegghen, *Ik ver-sta deeze woorden niet*. Maar waar-om? ghy ver-staat de Konst⁹ niet, ghy ver-staat de zaak niet. Hoe vreemdt luidt ons het woordt van *Schiften* in onze ooren? en wat hebben wy eêr, als te zegghen de Saus is ghe-schiff? wisten wy nu slechts het ghe-bruik des wóordts zó wel in 't een¹⁰ als in 't ander¹¹, wy waren be-recht¹²; en zó in allen, waar van ik gheen meêr op-haal, om-dat in het kort be-grhijp van dit werk, by ons ver-taalt en met eenighe korte ver-klaaringen ver-rijkt, der zaak na ons ver-moghen vol-daan is. Maar mits nóch eenighe andere Hinder-paalen óverigh zijn, welke den Duitsen be-letten tót volle kennis dezer Konst te komen, als onder anderen de ghroote ghe-meenschap¹³ van de dry Al-ghe-meene Konsten, de Letter-konst naamlijk, de Reden-rijk-konst en Reden-konst, zó zullen wy, slechts vermerkende eenighen dienst ghe-daan te hebben, de zelve Konsten onze Landts-luiden door Ghóds ghenade trachten mede te deelen, om alzó by trappen van onderen op tót de ver-standighe kennis van hoghere weetenschappen te ghe-raaken. Onder-tusschen, be-leefde Landts-ghe-nooten ont-fangt met deze kleene (425) ghaaf, dóch met gheen kleene moeyte voort-ghe-braght, mijn nooyt ten vollen be-toonbaare ghunst, en uwe redelijkheid, die ik alleen zoek te be-haaghen, be-scherme mijn arbeidtsaamheid teghen aller on-redelijke laster-monden, op dat uw ghunst, even als in dit, my ook in 't voort-brengen van iet anders op-muntere. Vaart wel.

A.L. Kók.

- 1 vriendelijke.
- 2 toewijding.
- 3 stoor.
- 4 vakwoorden, technische termen.
- 5 liever.
- 6 verstaanbare.
- 7 verstoppen, onduidelijk maken.
- 8 wellicht.
- 9 ars, wetenschap.
- 10 *schiften* en *schiftinge* zijn in de *Institutio logica* van Kók vertalingen van *dividere* en *divisio*.
- 11 T.w. in het zojuist gegeven zinnetje.
- 12 onderricht, geïnformeerd.
- 13 samenhang, verwantschap.

Bijlage 4

Uit: *Idea Philosophiae naturalis*, 1648

A2^f-3^v: *Den ghoedt-hartighen*¹ Leezer. Ik ghe-loóf wel, waerde Leezer, dat men by na zó wainigh Menschen vinden zal, die de Wijsheydt zoeken, na-jaagen en zich der zelve be-vlijtighen, als'er wainighe zijn, die zich niet voor lief-hebbers der zelve uit-gheeven. Want laat de een des anders oeffening en ghe-negentheidt al ver-achten, als teghen zijn ghe-moedt strijdende; laat een Spil-penning² smaalen op de ghierigheidt van een gheldt-zuchtighe; Laat een Boer een Krijghs-man, een Rechts-gheleerde een Arts, een Koóp-man een Ambachts-ghezel ver-smaaden: Wie ver-acht de Wijsheid? wie liefst ze niet? wie kuert ze met de mondt zelf niet boven alles? Maar oók wie arbeit'er om? Die de taal der ghe-leerden³ ver-staan zijn hier van minst te ver-schoónen, die hebben gheen uit-vlucht: En even ghe-lijk veele der zelve zich der wijsheid wainigh be-moeyen, zó schijnen zy meest alle min voor u, en meêr voor (ik had by (2^v) na ghe-zeght oudt Romen) vreemdelingen ghe-boóren. Dit is, lants-luiden, uw' hinder-paal, hier in zijt ghy te ont-schuldighen; 't ghe-breekt u an gheen verstandt, ghe-leghentheidt en (na uw' eighe be-lijdenis) ghe-neeghentheidt; maar alleen an noódighe behulp-middelen, die ver-schaft men u zomtijds eens ter loóp, en niet als hier en daar een bróxken; zó nóchtans, dat ghy by-kans eêr de sterren ver-plaatsen, als zó veel kennis, als een ghe-meen mensch anders vatten kan, daar uit ver-werven zult. 't is ghe-noegh voor de *Platters*⁴ (dit is de eerste naam die men op de hoóghe schoól leert gheeven an haar, om wiens wil men zich daar be-gheeft) zy zouden te wijs zijn, en haar taal is 'er niet be-quaam toe om 't haar te zegghen. Zó oórdeelt niet alleen 't ghe-meen ghrauw van die zich *Studenten* noemen, maar oók wel zommighe die zich in-beelden, al dicht tót de hoóghste trap van Aristoteles wijsheidt ghe-raakt te zijn. Maar zeker gheen oórdeel⁵ meêr zonder oórdeel, als de weetenschappen an de taalen te willen binden. Pythagoras, Piato, (3^f) Aris-toteles en andere ghe-leerde Ghrieken, hoe wel zy de ghe-leertheit ten ghroóten deele uit Eghipten ghe-haalt hebben, leerden ze nóchtans haar Landts-ghenoóten niet in't Eghiptsch maar in't Ghriex. De Romeinen haar na-vólghers lieten zich niet be-tueghelen door de armoedt haarer taal om ghriex te spreken. En onze Duitsen, die by na niet eerder⁶ hebben als deze voor-gangers na te vólghen (dikwijls, met de Schoól-gheleerden, oók in haar buezelingen) ont-houden u de weetenschappen óft om de wil⁷ van uw taal, die ghy, by-na zonder weder-spreken, de rijkste hebt, en zy naaulijx weeten te

1 welwillende, vriendelijke.

2 verkwister.

3 het Latijn.

4 Vgl. *WNT* 12, I kol. 2436-2437 s.v., met name bet. 1 b.

5 Vul aan: *is*.

6 liever.

7 om wille.

babbelen, óft om haar eer-ghierigheidt, óft om haar gheldt-zucht. Zy lieven als kax⁸ haar Vader-landt, maar met een liefde zonder liefde, óft tót haar eighe voor-deel. Maar, Mê-burghers, dus-daanigh een be-klagh, hoe wel broederlijk, ghaf⁹ zonder meêr ghe-vólghs een kranke troóst, en niet meêr als een bloódt mê-lijden an 't ghe-brek van een hongerighe. Ik heb der-halven, door zucht tót mijn moeder-taal en uw weet-(3^v)zucht an-ghedreeven, voor-ghe-nómen u na mijn vermoghen be-hulpzaam te zijn, en, na ghe-zien hebbende¹⁰ uw' ghraaghte tót de Reden-konst, my tót dit werk ghe-spoet; in welk te ver-taalen ik den uit-neemenden *Burghers-dijk* voor anderen ghe-koóren heb, zó om u zijn werken, waar van ghy alrê een ghe-deelte had, by elk-andert te gheeven, als, oók om dat hy zó veel in 't kort be-ghrijpt, als veel andere in wijdt-loópigher schriften. Zó u dit an-ghenaam is, ik zal my ver-plicht houden om dus voort te ghaan, en u allenx alzó niet alleen alle de Deelen der Wijs-ghierigheidt, maar oók de noódighe konsten tót de zelve, als, be-neven de Reden-konst, de Letter- en Reden-rijk-konst, te ver-schaffen. Uw' liefde houde onder-wijl de mijne in ghe-staadighe brandt, en ont-fangt dit zó ghunstighlijk als 't u ghe-neeghentlijk mê-ghe-deelt wordt van den ghe-heel uwen.

A.L. Kók

8 kwansuis.
9 zou geven.
10 te hebben.

Bijlage 5**Uit: *Elementa rhetorica*, 1648**

*2^r-2^v: *Aan den Leser*. 't Spoór is ghe-trokken, de Wegh ghe-baant, en mijn be-lófte ghe-spróken, om u alle konsten en weetenschappen met ver-taalen (voor eerst) mê te deelen. Zal ik eerlijk¹ zijn, 't is reden², dat ik, na ver-mo-ghen, vol-doe: en, had my een ander slagh van be-kommernissen niet ver-hindert, mijn be-lófte waar mooghlijk al ten eind ghe-raakt. Nu be-leefde³ Leezer moet u uw ghe-dult zo lang be-vredighen, om welk niet met ver-driet an te doen, zend ik u hier wederom voor uit iet kleins in schijn, maar ghroóts in zijn, de *Be-ghinselen der Reden-rijk-konst* naamlijk: Be-ghinselen, welke vol-leert en wel be-ghreepen, moghen ghe-zeit worden een by-na vol-maakt Redener uit te kunnen reeden⁴. Maar laat my niet te veel roemen, op-dat mijn roem de zaak zelve niet-ver-dacht maake; 't schijnt oók niet noódigh, de Naam alleenlijk, daar dit mê op't voor-hoóft pronkt, doet u, dat weet ik, niet als iet treflijk⁵ ver-wachten. Ghe-lijk ik dan dit op die ver-zekertheit mede-deel, zo wacht oók ik van u, ghunstighe Leezer, 't welk my noóyt ghe-mist heeft, niet in mijn meening be-droóghen te zullen worden, en dat ghy dit, (2^v) even als 't gheen ik u voor dezen⁷ ghe-meen ghe-maakt heb⁸, danckbaarlijk en ghunstlijk⁹ an-vaerden, en my daar door an-moedighen zult, om niet af te laten van u dienst te doen. Ter-wijl dan ghy ver-wacht, blijf ik bezigh en de ghe-heel uwe.

A.L. Kók

6

- 1 achtenswaardig, achting waard.
- 2 het is gepast, betamelijk.
- 3 vriendelijke.
- 4 *uit reeden*: uitrusten.
- 5 voortreffelijks.
- 7 T.w. dit boekje.
- 8 heb laten drukken.
- 6 vriendelijke.

Bijlage 6

Uit: *Logica practica*, 1649

2^f-3^v: *Op-dracht an de E.E. Ghroót-achtbaare, Eerentveste¹, Wijze, voor-zienighe² Heeren, Mijn Heeren de Burgher-meesteren der ver-maarde Stadt Amstelredam. Zucht³ ten vader-lande heeft Natuur den mensch, by-na van zijn ghe-boórte af, ten boezem in-ghe-etst, en ont-mensch⁴ schijnen zy, die 'er gheen ghe-voel af hebben; zo dat zy met recht onder Vader-moórders ghe-reekent worden, die haar liefste Vader-landt eenigh on-ghe-mak ten hals op-schroeven. Ieder tracht het zelve⁵ ver-scheidelijk, na de ghe-neghentheid zijner aart helt, ten toon te stellen; dóch voelt 'er iemandt t'zignent⁶ vonk af, t'onzent blakert het met luchter-laye⁷ vlammen, en, van dat mijn oórdeel voet vatte⁸, heb ik ghe-tracht het zelve te doen blijken en ghe-wensch, dat mijn maght met de wil, mijn woorden met de daadt, mijn ghe-legenhtheid met de ghe-neghentheid moghten evenaaren⁹. Niet te min heeft mijn on-macht mijn wil, nócht mijn on-ghe-leghentheid mijn ghe-neghentheid zo kunnen doen ver-flensen¹⁰, óf zy hebben eenighe (hoe-wel kleene) vruchten voort-ghe-braght, van welke dit werxken een is, welk in dus-daanigh een tijdt tusschen hoop en vrees, als speel-ghe-noóten, voort-komt¹¹; Hoop, mits het in deze on-ver-wachte, ja by-na on-ghe-(2^v)hoopte, Vrede, baar-moeder en voedster van alle eerlijke¹² en heerlijke konsten en weetenschappen, ten minsten als bel-hamel¹³ hoopt te zijn, om alle deftighe¹⁴ ver-standen¹⁵ op te munteren¹⁶ en an te maanen met ghroóter¹⁷ haar Vader-landt te ver-ghlimpen¹⁸ en haar Moeder-taal ten toón te stellen: Vrees, mits onze daghen als voor-teelsters zijn van zo door-zichtighe¹⁹ Ver-nufften, dat'er by na niets on-be-rispt het licht be-schouwt²⁰. Dwaas acht men 't echter te vreezen 't gheen on-ver-mijdelijk is: 'k heb oók nooyt ghe-stribbelt my het oór-deel van Wijzer t'onder-werpen; zo ghraagh²¹ ben ik om te leeren als te leeraaren en onder-wijzen. Spijtigh²² is 't nóchtans voor alle ver-standen, van on-ver-standighen ghe-hekelt, zonder billijk rechts-pleeghen ghe-oórdeelt en on-ghe-hoórt on-ghe-zien ghe-vonnist te worden. Van alle oudt-heidt hêr heeft men hier teghen de be-schutting van edel-aartige zielen voor de beste hulp-middel ghe-koóren; des loóp ik oók*

- 1 achtbare.
- 2 verstandige.
- 3 liefde.
- 4 van zijn menselijke aard beroofd.
- 5 T.w. het feit dat men zijn vaderland lief-heeft.
- 6 bij zichzelf.
- 7 lichterlaaie, heftig brandende.
- 8 vanaf het moment dat ik mijn verstandelijke vermogens ondergrond kregen.
- 9 gelijke hoogte bereiken als.
- 10 verslappen.
- 11 verschijnt.
- 12 achtenswaardige.
- 13 aanvoerder, iemand die voorop loopt.
- 14 voorname.
- 15 geesten, mensen.
- 16 bemoedigen, aansporen.
- 17 Vul aan: *vruchten*.
- 18 doen stralen.
- 19 scherpziende, wijze.
- 20 aanschouwt.
- 21 gretig.
- 22 vernederend, betreurenswaardig.

Ghe-nadighste Heeren onder de vlueghelen uwer ghoedertierentheidts schuil, an-ghe-moedicht door de baar-blijklike²³ gunsten, die uw E.E. den Vader-lande en des zelfs In-woóners, en voor-neemlijk an uw Stadt en In-boórlingen²⁴, be-weezen, en waar door ghy u met recht den naam van Vaderen des Vader-landts ghe-waerdicht hebt. In welke zo ik slechts de ghe-ringste plaats (ghe-lijk ik niet twijfel) vinde, het zal ghe-wislijk my, en met my mooghlijk veel andere en be-quaamere, ghe-hartighder²⁵ maaken, om met meerder en meerder vlijdt²⁶ den Vader-lande ten dienst te zijn in dat, in welk 't alleen schijnt ghe-brekkigh te zijn, daar 't ander-zins de hoóghste eeren-trappen van de be-roemste Ghe-meene-besten²⁷ niet alleen be-klautert, maar te boven ghaat. Want zo wel, als Ghrieken en Romen, hebben wy onze halzen het on-ghe-rechtigh juk en bal-daadighe²⁸ dwing-landy der Koningen ont-trokken, en be-toónt dat die oude ghroót-moedigheid der Batavie-(3^r)ren, die Al-dwingers dwingen kosten, in ons nóch niet ver-smoórt was; Zo wel, als zy, hebben wy door hulp van onzen Ghódt en de billijkheid²⁹ onzer wapenen onze vryheid ghe-hant-haaft, en, dat wel eêr on-ghe-loóflik scheen, de er-kentenis daar van onzen vyanden zelfs ten monde uit-ghe-haalt; Zo wel, als zy hebben wy eindlijk de ghe-rechtigheid onzer Oórlógh met een be-roemste³⁰ Vreede (van onzen vyandt zelfs ver-zócht) be-paalt³¹. Maar niet zo wel, als zy zien wy de Weetenschappen en Konsten in onze moederlijke taal voort-ghe-plant, en onze Landt-ghe-noóten daar door als een baak der wijde Werldt ten toón ghe-stelt: Dit eenighe hebben in de voorighe en deze eeuw veel ghroót-moedighe³² Mannen be-klaaght en ghe-zócht te boeten³³, waar door ons Vader-landt en in-zonderheidt onze ghe-boórt-stadt zich be-ghon te be-roe-men op mannen, daar zich na-maals ghansch Duits-landt op be-roemt heeft, en welker naamen ik, op-dat ik niet schijne te vleyen, na-laate: Maar gheens ghe-meenen³⁴ Mans werk was 't, zo hoógh een zaak ten doel-wit te ghe-ley-den³⁵, nóchans hebben zy, zo men tijden met tijden ver-ghe-lijkt, veel ghe-daan, en, hadden zy deze ghe-ruster en weet-ghierigher tijden be-leeft, zy hadden mooghlijk meêr ghe-daan. Dit eenighe dan, *Ghroot-achtbaare Heeren*, is uwer acht-baarheidts³⁶ over-ghe-laaten, om een on-sterflijke naam an uw Stadt, u zelve en uw laate Na-komelingen, na verloóp van veel eeuwen zelfs, te ver-krijghen. Alles hebben wy, dat elders is; en al, wat wy hebben, is elders, be-halven dit alleen; het welk in-dien wy ver-werven, zo zie ik lichtlijk ons Vader-landt tót de praal van 't oude Ghrieken³⁷ en Romen stijghen, onze taal

23 duidelijk blijkende.

24 inwoners.

25 moediger.

26 toewijding, inzet.

27 staten.

28 misdadige, onbeschaamde.

29 rechtvaardigheid.

30 zeer vermaarde.

31 vastgesteld.

32 edele, vooraanstaande.

33 aan te vullen, goed te maken.

34 gewone.

35 te voeren naar het punt dat men zich als doel heeft gesteld.

36 hier gebruikt als titel voor de 'Ghroot-achtbaare Heeren'.

37 Griekenland.

der ghansche Werltd door ver-breiden, onze Steden tót het hoóghste ghe-luk ghe-raaken, als in welke niet alleen de Overheden maar oók de Onder-daanen Wijs-ghieren³⁸ zullen zijn, en weeten wetten te ghehoórzaamen (3^v) eêr zy ghe-gheeven zijn, en de wijsheden haarer Overheden, die zy nu menigh-maal door on-weetenheidt laaken en lasteren, be-ghroeten en be-wonderen; en zo zal eindlijk (op-dat ik alles in een be-sluite, en uw goedertieren ghe-dult niet langer mis-bruike) onze Stadt boven allen uit-munten, en ghy waardighste Burgher-Vaderen over honderden van jaaren by de laatste Na-komelingen over deze en alle andere uwe dueghden, onzen Vader-lande be-weezen, ghe-roemt en ghe-lieft zijn; ghe-lijk *Camdenus*³⁹ in zijn Britannien na zo veel eeuwen van dier-ghe-lijk een daadt der oude Zaxen (onze Voor-ouders) in zeker stadt van Engelandt ghe-waaght. Welk op-dat ghe-schiede, zoo bid ik, neven⁴⁰ de beste uwer Onder-daanen, dat de al-ghoede Ghódt uw leven ver-lange⁴¹, en u al-tijdt met een ghe-zondt verstandt in een ghe-zondt li-chaam be-kroóne, en ik zy en blyve, ghe-lijk ik ben

Uwer E.E. aller-oôt-moedighste en Onder-daanighste Diener en Onder-zaat.

A.L. Kók.

38 filosofen, geleerden.

39 William Camden (1551-1623). wiens *Brittania* in 1586 verscheen.

40 naast.

41 verlenge.

Uit: *Logica practica*, 1649

***4^f: *An den Leezer*. Ik heb u, be-leefde¹ Leezer, voor dees tijdt wainigh, ja schier niet², te zeggen, en had wel stil ghe-zweeghen, waar ik niet voor dezen van veel de on-be-schaamste laster-tongen, die niemandt by na ont-vluchten kan, over-vallen; maar oók zouden zy my tót spreken niet ghe-kreeghen hebben, had de noódt, niet van my (die al-tijdt voor my stel, *dat het Koninglijk is wel te doen en ghe-lastert te worden*) maar van u, die men, ik weet niet wat al zoekt wijs te maaken en, 't gheen men nu wel langer niet kan, te ont-houden, hetzelve niet ver-eischt. Alle lasteringen op te haalen en te be-stoóken³ is mijn voor-neemen niet; dit alleen, welk zy meest in de mondt hebben en minst be-wijzen kunnen, *dat men, naamlijk, de vrye Konsten niet wel in Duitsch ver-taalen kan*, spreek ik teghen, en heb het in 't ver-taalen der *Reden-konst* en *Natuur-weet* be-toónt, en tart hier mê (gheen roem ver-zel mijn woordt) alle Lasterers, wie zy zijn, my in de zelve een eenigh woordt an te wijzen, 't welk de zin en de zaak niet zo wel uit-drukt, als het Latijnsch óft Ghrieksch: en daar mê be-sluit en blijf ik uw toe-ghe-neighde

A.L. Kók

- 1 welwillende.
- 2 niets.
- 3 bestrijden.

Bijlage 7

Uit: *Institutio Metaphysica* 1649

A2^f-2^v: *An den Leezer*. Al, wat ter werltd is, leidt ons an¹ zo wy'er op letten, om ons haar Werk-meester² te ver-toónen en te over-reeden³, dat'er een is, die het alles stuurt, dat na de órde der Natuur zo ghewislyk zijn loóp loópt, en dien wel te kennen het hoóghste ghoedt en het laatste Eind is. 't Valt nóchtans ieder een niet even ghe-maklyk hier in ter rechter be-schouwing te ghe-raa-ken. Vêrst zijn zy wel van de wegh, die ze minst ter handt slaan⁴; maar nader komen zy, die op alles achtting neemen; dóch aller naast, die het zelve zoeken met wissen voet te doen. Dit schijnt de eenighe reden, waar-om de oude Wyzen de reegels harer er-vaarentheden te boek stelden, en an haar na-komelingen over-lieten⁵, op dat zy naamlyk de zelve in haar ghe-hueghen pretende, zo veel levens voor uit moghten winnen als de andere beleeft hadden, het haare alzo door nieuwe onder-vindingen ghe-lyk als te ver-lengen, en haar na-zaaten, even als haar voor-ghangers, iet van 't haare tót erf te laten. Ziet daar de bron van alle Konsten en Weetenschappen, welke, by't daaghlijx op-merken ghe-voeght, de zekerste reeghels zijn, om het beste leven en weeten te ver-kiezen. In dus-daanigh een erf van onze Voor-ouders te bueren⁶, zijn wy leider⁷ wat on-ghe-lukkigher, als andere Vólkeren: Mits⁸ wainighe van onze Voor-zaaten zich onzer⁹ hier in be-kommert hebben; moghelijk door de rampen der oórlógh óft an-(2^v)der-zins belet: zo dat wy alleen eenigh-zins moghten ghe-scheenen hebben óft voor Bastaarden óft vondelingen van haar ghe-acht ghe-weest te zijn. Maar die ter keel toe inde modder steekt, poógh't 'er niet in te blyven: heffen wy dan oók, be-leefde¹⁰ Lands-ghe-noóten handen en voeten op, om dit ghe-brek te boeten¹¹. Ghaern gha ik u voor en wenschte aller ghe-leerden weetenschappen te moghen be-zitten; óft zo niet? aller menschen over-schietende tijdt te moghen ghe-nieten, om alles in mijn moederlijke taal te ont-dekken¹². Maar dit weighert Natuur en Ghe-boórte: die't nochtans niet alles weigheren; zo wy 't slechts van weêr-zyden be-trachten willen. Ik heb na mijn krank¹³ ver-moghen, en dik-wijls niet na mijn wensch, my be-vlyticht, om u weder-om met iet van de zelfde slagh, als voor dezen, te voor-zien; en mits u het voorighe niet on-an-ghe-naam schijnt ghe-weest te zijn, zo zal u oók dit zonder om-zien¹⁴ be-

- 1 (ge)leidt ons.
- 2 schepper, maker.
- 3 overtuigen.
- 4 die in de minst voordelige omstandighe-den verkeren (?).
- 5 nalieten.
- 6 erven. ontvangen.
- 7 helaas.
- 8 aangezien.
- 9 om ons.
- 10 welwillende.
- 11 in orde maken.
- 12 uit de doeken doen.
- 13 zwak.
- 14 zonder omzichtigheid.

haaghen. Want daar wy voor dezen, om-trent de zienlijke schepselen bezigh waren: klimt men hier tót het On-zienlijke, en leert men uit de natuur, wat de Schepper en de Vader der Natuur zy: ja kortlijk, *niemandt wijs, die hier niet t'huis is*. Dóch ziet ghy 't zelf, be-leefde Leezer, en ont-fangt dank-vaardigh 't gheen u wil-vaardigh mê-ghe-deelt wordt en zal worden van den ghe-heel uwen.

A.L. Kók.

Bijlage 8**Uit: *Radt van Avondtuuren, 1653***

*2^r-*3^r: *Opdracht an Eustathea*¹. Me-Juffer: Ontfang in uwe ghoedt-ghunstighe² armen deeze Ouderlooze weeze³, die, by na twaalf jaaren oudt zijnde, nu eerst haar gheboorte-plaats, en de haert, waar by zy ghebaakert⁴ is, ver-laatende, na haar Vaders doot voor den dagh komt, om de weereldt te doorwandelen. Zy neemt haar toevlught tót uw vrysterlijke meedooghen-heidt, om (eenighsins, want t'eenemaal⁵ is onmooghlijk) onder uwe vleughels, en in uw schoot schootvry⁶ voor 't vinnigh angel-steeken der bitse Nijdt, en 't schamper afterklappen van vuile laster-tongen te zijn; nu zy door een doot, al te ontijdigh voor haar en haare Landts-ghenooten, verlooren heeft een Vader, die, 't inghe-wandt⁷ van de verhoolenste dingen, en de kleenste aderen van onze aal⁸-duitsche Taal doorkroopen hebbende, pits en bloedts ghenoech after t' oor hadde⁹, om u de moeite, daar ze u nu om smeekt, af te neemen¹⁰. Deeze¹¹ was in zijn leeven haar eenighen troost en toeverlaat: want zy nooit Moeder ghehadt heeft. Weighert haar eevenwel uwe ghoedertieren bescherminge niet, schoon zy daarom¹² een misgheboorte schijnt. 'T gheen de natuurlijke tót na-, strekt de konstighe¹³ Schepselen tót voor-deel. Zy slacht hier in de schrandere *Minerva*, en stiet, zo wel als zy, door Vaders bekkeneel¹⁴ heen, niet met last en onghemak, maar (waar in zy haar¹⁵ nóch te boven ghaat) met lust en ver-maak, wanneer hy, met haar te teelen, de ghronden¹⁶ heide tót zo moeylijk een timmeradje¹⁷, als hy daar op¹⁸ na-maals zo heerlijk en prachtigh ter tinne toe¹⁹ opghehaalt heeft: waar (2^v) in hy niet slechtelijk²⁰ uit Atheen en Romen tót in Neederlandt: maar zelfs uit Atheensch en Roomsche²¹ tót in Neederlandsch (dat by de Gheleerdsten onmooghlijk gheschat wierdt) de ghoude Konsten en Weetenschappen overscheepte. Wel ben ik verzeekert, dat ghy haar nócht overdwers²², nócht met den nek an zult zien, om dat zy, met zo gheringen en ghemeenen²³ naam op't voorhoofd²⁴, zich onder uw ooghen dar vertrouwen. An de

- 1 grieks woord voor *rust*.
- 2 vriendelijke.
- 3 T.w. Kóks toneelstuk.
- 4 gekoesterd.
- 5 geheel.
- 6 schotvrij, veilig.
- 7 inwendige.
- 8 al, door en door.
- 9 gezond verstand en moed genoeg bezat.
- 10 verzoeken.
- 11 T.w. de vader. i.c. Kók.
- 12 T.w. vanwege hel niet hebben van een moeder.
- 13 die tot de kunsten en wetenschappen behoren.
- 14 hersenpan.
- 15 T.w. *Minerva*.
- 16 basis.
- 17 bouwwerk.
- 18 T.w. op *de ghronden*.
- 19 tot bovenaan toe.
- 20 slechts, eenvoudigweg.
- 21 Grieks en Latijn.
- 22 scheef.
- 23 gewone.
- 24 T.w. de titel op de titelpagina.

dingen passen aller-bequaamst die naamen, welke haar natuur en aart zo na by,
als 't mooghelijk is, ghelijk als in een

opslagh an ons verstandt ten toon stellen; en overmits haar ghansche ghe-raamte niet dan door de keeren en draayen van 't wispeluurigh *Radt van Avondt-uuren* te zamen kleeft, is zy met gheen beeter naam, dan deeze konnen ghedoopt worden.

... (3^r) 'T kleedt (dat wy, op dat zy gheen Basterdt scheene, maar van 't echte²⁵ Bedt bleeke te zijn, op de zelve wijze, als van haar Vaders andere kinderen, hebben doen samen hechten, dat is, op de zelve spelling doen drukken) zijn de hoogh-draaventheid²⁶ van woorden, de overdrachtighe²⁷ wijzen van spreken, de reeden-rijk-konstighe oppronkingen²⁸, de zoet-vloeyentheid der vaerzen...

L. Meyer

25 echtelijke.

26 verhevenheid.

27 metaforische.

28 rhetorische opsieringen.

Bijlage 9

Uit: *De Christlijke Ghódt-ghe-leertheid, 1655*

2^r-3^v: *Den Lief-hebbers der Ghódt-ghe-leertheid Kennis en Zaligheid*. Ziet hier, waerde Landts-ghe-noóten, van hem, die zijn yver, vlijt, ver-standt, en krachten te kóst leide, om u de Konsten en Weetenschappen in uw Moe-der-taal, ghe-schuimt¹ van Basterdt-woorden, ghe-meen² te maaken, een stuk werks, dat hy, ghe-lyk de Zwaan zijn doódt-liedt, korts voor zijn sterven voort-ghe-braght, en tót teken van zijn ghuunst³ t'uwarts, ghe-lijk als een ghe-dachtnis, u na-ghe-laaten heeft. Een stuks werks, dat zijn voorighe zo ver, als de Schepper het Schepsel over-treft, te boven ghaat. Na-dat hy de Werk-tuighighe Konsten⁴, na-dat hy de Wijs-gheerte zelf u mede-ghe-deelt had⁵, heeft hy willen op-klimmen tót iet heerlijkers, de Ghódt-ghe-leertheid naamlijk, om te toónen, dat de ghe-lukkigheid zijner Ver-taaling, niet alleen tót de Konsten en Weetenschappen, maar oók tót de Hoóghere Ver-moghens, ghe-lijk zy ghe-noemt worden, en wel tót der zelve voor-treflijkste toe-gang hadde. En al over-lang⁶ zoud dit Werk, om zijn ghroóte ghe-neeghentheid t'uwarts te doen blijken, en u ghe-leeghenheit, om u daar door te oefenen, te ver-schaffen, den dagh be-schouwt hebben, 't en zy⁷ en de ghe-neeghen-heit en de ghe-leeghenheit, om daar in bezigh te zijn, hem be-nómen had ghe-weest van een moeylijke en langh-duurighe ziekte, die hem eindlijk, al-te on-tijdighlijk⁸ voor de Be-minners der Neder-duitsche Wijs-gheerte, en Taal, ten ghrave in-ghe-sleept, en van de maght, om dit Werk te vol-trekken, ver-steeken⁹ heeft. Dóch, op-dat het, on-vol-maakt, der Ver-gheetelheit niet op-ghe-óffert, en ver-slonst en ver-slingert after de bank blijven ligghe, maar u tót uw voor-deel ter handt, en des Ver-taalers zo wel op-zet ten doel-wit, als laatste arbeit meê in't licht ghe-raaken zoud¹⁰, hebben wy by-na het vierde deel daar van, dat nóch On-duitsch sprak, met alle vlijt en naerstigheidt, onze stijl na de zijne, zo veel ons mooghlijk ghe-weest is, buighende, en op zijn wijs spellende, meê Duitsch doen spreken, en, op-dat ghy 't niet langer ont-bee-ren zoud, al-voort onder de Pars ghe-braght. Waar meê ter-wijl wy bezigh zijn,

1 ontdaan. gezuiverd.

2 bekend.

3 genegenheid.

4 Artes waarbij instrumenta, werktuigen. 'gheen lichaamlijke, maar gheestelijke, naamlijk die bequaam zijn om't verstandt te stieren en te helpen' worden gebruikt (vgl. *Kort be-ghrijp* 2). Vgl. ook *Institutio logica*, waar Aristoteles' *Organon* wordt vertaald met *Werk-tuigh*. Vgl. ook aldaar p. 13: de 'An-doeningen' [*Affectiones*] van de tweede soort 'behóóren tót de Redenkonst, en andere Werktuighighe konsten. als de *Letter-konst*, oft *Reden-rijck-konst*.

5 Vgl. het in § 2 onder 4 genoemde werk.

6 sinds geruime tijd.

7 als niet.

8 vroeg.

9 verstoken, beroofd.

10 zowel als bedoeling van de vertaler tot zijn doel geraken zou als als laatste werk van de vertaler verschijnen zou.

zijn ons, 't gheen an dus-daanighe zaaken ghe-woónlijk te buert valt, om ons Schip in zijn voor-spoedighe voort-gchang te stuiten, dwars voor de boegh komen drijven, tweërlei slagh van (op-dat ik ze met haar beste naam noem) Be-dillers, die wy, zo haar oóren 't ghe-luidt van reden ver-zwelghen kunnen, de mondt ver-hoopen te stóppen.

Het eerste¹¹, waar onder ('t gheen te ver-wonderen is, en zich zelve schaamt) Ghódt-ghe-leerden, voeren ons te ghe-moet, niet meêr de On-mooghlijkheid; want in't schoól der Er-vaarenheidt zijn nu meê van haar oóghen ghe-licht de ghróve vliezen, waar meê zy in't schoól der Erf-leer¹² ghe-blindt-hókt ghe-weest waren; Maar de On-be-hoórljkheid van dusda-nigher Boeken ver-taaling; want (gheeven zy tót reden) ghy wordt te wijs, zo dat men u niet meer van pas Preeken kan¹³. Maar voor-waar een kinderlijke reden, en, nu zy van in de H. Schrift er-vaarene luiden te bórd¹⁴ ghe-braght wordt, nóch kinderlijker. Ver-plight ons, om onzen Even-naasten, niet alleen wereldlijke, maar voor-naamlijk gheestlijke ghoederen te be-schikken, niet de Liefde, die wy hem, als ons zelve moeten toe-draaghen?

.....

(3^r) Het tweede slagh smaalt op de wijs van spellen, in dit, ghe-lijk als in alle zijn andere schriften den Ver-taaler ghe-bruiklijk: En mits hem het Werk, dat reden¹⁵, waar op zy stuent, zoud gheeven, en waar van zijn herssens zwanger ghingen¹⁶, zijn te vroeghe doódt ver-hindert heeft te baaren; zo zullen wy eenighe van de on-ghe-woónste, en voor deze Be-dillers an-stoótelijkste op-haalen¹⁷, en ver-daadighen met eenighe uit zijn mondt ghe-hoórde redenen. Voor eerst dan valt haar de veelheidt der Kóppel tekens, waar mede twe óft meêr woorden tót een t'zaâm-ghe-schakelt worden, dapper dwars¹⁸ in't oógh¹⁹. Maar zy zijn om de Hoe-daanigheidt des woordts te ver-toónen, en de dubbel-zinnigheidt, en duisterheidt, die door der zelve na-laating vaak ont-spruiten, te weeren, en, by-zo-ver zom²⁰, om de een-paarigheidt al-tijds noódigh. Daar-na leidt haar herdt in 't ver-standt, dat in de twe-klank van *dueghdt*, *vruegdt*, en dier-ghe-lijke, de *u* daar zy by meest alle andere de after-, by hem de voor-tóght heeft. De zelfde Letters, op de zelfde wijs ver-knócht, ver-beelden al-tijdt het zelfde ghe-luidt der stem. By-zo-ver nu in *Eufraat*, *Theseus* en dier-ghe-lijke, de *eu* een andere klank, als in *dueghdt*, *vruegdt*, enz. ghe-hoórt wordt, ver-toónt, zo zal niet *eu*, maar *ue* daar toe moeten ghe-be-zicht worden. Iemandt zal my mooghlijk, dat de *eu* alleen in uit-heemsche, welke na dier taalen spelling ghe-schreeven worden, en niet in eighe Duitsche woorden zo-daanighen klank heeft, te ghe-moet voeren. Maar zy wordt,

11 T.w. *slag*.

12 traditionele opvatting (niet in *WNT*).

13 Van dergelijke verwijten heb ik geen sporen gevonden. Ook prof. D. Nauta te Amsterdam was niets bekend omtrent dergelijke theologische bezwaren.

14 te berde.

15 verantwoording, argumenten.

16 Vgl. de inleiding, p. XXVIII.

17 noemen, vermelden.

18 niet weinig onaangenaam.

19 Leupenius 23 wijst het koppelteken af.

20 'zom-tijds'.

schoón niet dan met nóch een *e* ver-lengt zijnde, in *eeuw*, *leeuw* en dier-ghe-lijke, ghe-vonden: Want even-eens als van *aau*, een *a* wegh-ghe-worpen zijn-de, *au*; zo blijft van *eeu*, een *e* after-laatende, *eu*²¹. Voorder stuit haar oók teghen de borst, dat de *g* de *h* tót een by-na on-scheidelijke met-ghe-zellin heeft. Maar by-zo-ver zy die harde uit-aasseming der *h* in zich ont-beert, als blijkt in *zangen*, *brenge*, *Koningin*, en dier-ghe-lijke, al-waar zy een ghe-luidt, wat na de *k* hellende, uit-drukt, zal zy om die te verbeelden, de *h* noódt-zaaklijk te baat moeten neemen²². Ziet daar met reden be-weert²³, ons oór-deels, wel des Ver-taalers vreemdste Letter-voeghingen; want ze alle voor te stellen en staan²⁴, zoud het be-ghrip²⁵ niet van een Voor-reden, maar van een ghe-heel Boek ver-eischen. Uit deze kunnen de overighe ghe-schat worden, waar in zo iemandt efter zwaarigheid vindt, die spreek ons vry-moedelijk an, zo 't hem de pijn waerd is, 't zal ons de pijn waerd zijn, hem na ons ver-moghen daar uit te helpen. Uit zijn ghe-dachten onder-tusschen banne een ieder vry, dat'er iets, welk niet op de voeten van reden staat, in is: zo dat wy wel ghe-hart zijn²⁶ staande te houden, dat in gheenighe Boeken, die ons ooit ter oóghen ghe-komen zijn, min ghe-brekkigher spelling te vinden is.

Deze redenen, Ghunstighe Leezers, in de schaal van ons oór-deel ghe-wikt, en wightigh²⁷ be-vonden zijnde, hebben wy zonder enighe be-duchting over alle de steenen des an-stoóts, van deze Be-dillers ons voor de scheenen ghe-worpen, heen ghe-stapt, en alle onze vlijt, dat dit Werk t'uwen voor-deel den dagh moght be-schouwen, in-ghe-spannen. Wy hebben dan te dien einde alle de ver-taalde Konst-woorden²⁸, (waar van dit Werk over-vloeyt, en waar-om tót des zelfs ghrondigh ver-standt een maatighlijk in de Reden-konst ghe-oeffende ver-eischt wordt) om oók die ghene, dien ze in 't duitsch nóch on-be-kent zijn, (3^v) te ghe-moet te komen, in 't Latijn op de kant²⁹, een-maal op een zijdtje³⁰, om de over-maatighe her-haaling der zelve te ont-vlieden, doen stellen. Daar-en-boven hebben wy oók alie naestigheid an-ghe-wendt, dat een-paarigheid in de spelling, die zonder twijfel, had 'er de Man zelf 't oógh op ghe-hadt, naauwkerigher be-tracht zoud ghe-weest zijn, door-ghaands in acht ghe-nómen wierd: zo het nóchtans erghens anders uit-ghe-vallen is, dat ver-hoopen wy, dat ten besten ghe-duidt, en dat men niet alles waar-neemen kan, en het dwaalen menschlijk is, ghe-dacht zal worden... Ont-fang het dan, waerde Landts-ghe-noóten, met zo ghoeden hart, als het u op-ghe-draaghen wordt, en zo wy in deze ont-fanging be-spueren, uw liefde en trek ter wijsheid niet an 't flaauwen te slaan, zal 't ons lichtlijk ten spóór³¹

21 Leupenius 14 spelt *eu*, maar spreekt niet over de spelling *ue*. Wel wijst D. van der Weyden, *Inleydinge tot een vast-gegronde Nederduytsche letterstellinge*. Utrecht, 1651: 15 *ue* nadrukkelijk af.

22 Zie eveneens Van der Weyden 6 en 28-30.

23 verdedigd.

24 Versta: *voor te staan*: te verdedigen.

25 omvang.

26 durven.

27 voldoende van gewicht.

28 technische termen.

29 in de marge.

30 een maal per bladzijde.

31 aansporing.

strekken, om onzes Broeders zal. ghe-d. voet-stappen warm te houden, en de overighe Konsten en Weetenschappen, die de doódt dien schranderen Kók be-let heeft te schaffen, in Neêr-landsche schotels u nóch voor te zetten. Vaart wel, en ghe-bruikt onzen arbeit t'uwen voor-deel.

L. Meijer